

Οι τελευταίοι μήνες του 1831 ως τη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια υπήρξαν ιδιαίτερα ταραγμένοι, με στάσεις, κινήματα και συνωμοσίες. Στο διάστημα αυτό ο κυβερνήτης είχε ουσιαστικά απολέσει τον έλεγχο της εξουσίας και η κανονική λειτουργία του κράτους δεν ήταν εφικτή. Η αντιπολίτευση είχε διογκωθεί κατορθώνοντας να ελέγχει ζωτικούς τομείς του κρατικού μηχανισμού.

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1831, ημέρα της δολοφονίας του, η κοινωνικοπολιτική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα ρευστή, ενώ σωρεία άλυτων προβλημάτων την καθιστούσαν εκρηκτική. Το ζήτημα των ορίων του νέου κράτους δεν είχε ακόμη ρυθμισθεί οριστικά, η οργάνωση της εξουσίας συχνά ερχόταν σε αντίθεση με κάποιες παραδοσιακές δομές, ενώ η κρίση της αστικής τάξης καθίστατο όλο και βαθύτερη.

Η δολοφονία του Καποδίστρια αντιμετωπίστηκε ως εκδίκηση για προσωπικούς λόγους, ενώ μια άλλη ερμηνεία την απέδωσε σε συνωμοσία των ξένων, σε συνεργασία με τους Υδραίους. Η ουσία, ωστόσο, της δολοφονίας είναι διαφορετική και, βέβαια, δεν έχει καμία σχέση με την πρώτη ερμηνεία, μολονότι οι δολοφόνοι και όλη η ιστορία των σχέσεων της οικογένειας Μαυρομιχάλη με τον κυβερνήτη μπορεί να οδηγήσει σε τέτοιες σκέψεις. Ωστόσο οι Μαυρομιχалаίοι δεν ήταν δυνατόν να ενταχθούν στην κατηγορία των απλών εκτελεστικών οργάνων μιας πολιτικής δολοφονίας, ενώ ακόμη και η ερμηνεία της έξωθεν συνωμοσίας δεν στάθηκε ικανή να αποδώσει όλη την ιστορική αλήθεια, κυρίως επειδή δεν στηρίχθηκε στις πηγές.

Οι ανακρίσεις έδειξαν ότι άμεσος στόχος της συνωμοσίας δεν ήταν η πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας από τους αντικαποδιστριακούς με τη βοήθεια των Γάλλων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αν υπήρχε τέτοιο σχέδιο κάποιες πληροφορίες θα είχαν διαρρεύσει.

Η υπόθεση της δολοφονίας του Καποδίστρια δεν έφθασε στα δικαστήρια και επομένως η έκταση και ο ουσιαστικός λόγος της συνωμοσίας έμειναν στο σκότος. Αντίθετα, μάλιστα, αφέθηκε να καλλιεργηθεί η εντύπωση ότι επρόκειτο για το αποτέλεσμα προσωπικής διένεξης ανάμεσα στον κυβερνήτη και στην οικογένεια Μαυρομιχάλη, ενώ παρατηρήθηκαν καθυστερήσεις και παραλείψεις στην προανάκριση. Και γενικότερα, όμως, φαίνεται ότι η κυβέρνηση είχε λόγους να μην αποκαλύψει τις πραγματικές διαστάσεις της συνωμοσίας.

Η νεοελληνική ιστοριογραφία, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν φάνηκε να δίνει ιδιαίτερη σημασία στα πραγματικά αίτια της δολοφονίας του Καποδίστρια και έτεινε να την αποδίδει σε κίνητρα προσωπικών αντιθέσεων, συνεχίζοντας έτσι και αναπαράγοντας την επίσημη κυβερνητική άποψη του 1832, η οποία είχε υπαγορευθεί από πολιτική σκοπιμότητα. Ενέταξε τη δολοφονία στο γενικότερο πολιτικό κλίμα της εποχής.

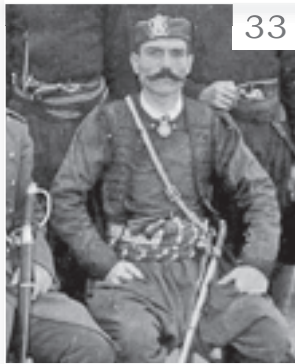
Σύμφωνα με την έως τώρα έρευνα, αναμφίβολα στη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια συμπτωνώνονται, αφ' ενός οι κοινωνικές αντιθέσεις στον νεοελλαδικό χώρο, που προκλήθηκαν από τους νέους οικονομικούς όρους στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα και οξύνθηκαν στη διάρκεια της Επανάστασης, αφ' ετέρου οι διεθνείς ανταγωνισμοί για τον έλεγχο του εξαιρετικά σημαντικού από γεωστρατηγικής άποψης νέου ελληνικού κράτους, που η ανεξαρτησία του, το 1831, φαινόταν να είναι ακόμη υπό αίρεση...

Διονύσης
Ν. Μουσμώτης
Διευθυντής
έκδοσης - σύνταξης

- 5 Μεσαιωνικά Χριστούγεννα
του ΑΛΕΞΑΝΤΕΡ ΜΑΡΕΪ
- ΑΦΙΕΡΩΜΑ
- 19 **Ποιοι δολοφόνησαν τον Καποδίστρια;**
του ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΗΛ. ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ
- 33 Η χωροφυλακή του Μαυροβουνίου στην Κρήτη (1897-1899)
Από την ιστορία των σχέσεων Ελλάδας - Μαυροβουνίου
της ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ Μ. ΠΕΤΣΙΝΑΡ
- 41 Ο ξεριζωμός. Οι αντιδράσεις των ντόπιων και της πολιτείας
απέναντι στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας
της ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ
- 50 Η συνάντηση Χίτλερ - Μουσολίνι στο Μπρένερ και
τα σχέδια για την Ελλάδα του ΜΑΡΤΙΝ ΒΑΝ ΚΡΕΒΕΛΑΝΤ
- 68 Καρδινάλιος Ρισελιέ: ήρωας ή εγκληματίας;
του ΡΟΜΠΕΡΤ ΚΝΕΧΤ
- 79 Μποτιτσέλι, ο επικούρειος κρωστήρας της Αναγέννησης
του ΘΑΝΑΣΗ ΓΙΑΠΙΤΖΑΚΗ

- 86 Η γενοκτονία που διέπραξαν οι Βρετανοί στην Τασμανία
του ΤΟΜ ΛΟΣΟΝ
- 96 Η μουσική της παραίτησης του ΜΑΡΚ ΠΟΝΑΝ
- 101 Το πατάρι του Λουμίδη
Το θρυλικό στέκι της αθηναϊκής διάνοησης
του ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ
- 112 Ρεμπέτικο. Η δημιουργία, η εξέλιξη και
το κοινωνικό του πλαίσιο του ΝΙΚΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

- 122 Βιβλία & ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΙΟΝΥΣΗΣ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ
- 124 ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ
- 126 Επικαιρότητα & ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΑΓΚΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΑΠΥΡΟΣ · ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ · www.istoria.gr

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: ΠΑΠΥΡΟΣ ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Α.Ε. · ISSN 1107-0285 · ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΝΤΥΠΟΥ 013712

ΙΔΡΥΤΗΣ: Ειρήνη Ι. Πουρνάρα · ΕΚΔΟΤΗΣ: Ανδρέας Πουρνάρας

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ - ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμouτίης · e-mail: dmousmoutis@papyrosonline.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: · Νίκος Καραπιδάκης, Καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

· Μαριέττα Μινώτου, Διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους. · Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

· Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. · Σπυρίδων Πλουμίδης, Επίκουρος καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. · Σωτήρης Ριζάς, Διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. · Ανδρέας Στεργίου, Επίκουρος καθηγητής, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: Μαρίνα Μαρκοπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: Ελένη Βαλεριάνου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Διαμαντίνα Νικοπούλου · e-mail: info@papyrosonline.gr

ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ - ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ: Αγγελική Τσάκωνα · e-mail: atsakona@papyrosonline.gr

ΔΙΕΚΠΕΡΑΙΩΣΗ - ΑΡΧΕΙΟ: Στέφανος Παντελής

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Πανεπιστημίου 46, 10678 Αθήνα, ΤΗΛ. 210 36.44.244

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΣΥΝΤΑΞΗ: Πανεπιστημίου 46, 10678 Αθήνα,

ΤΗΛ. 210 36.11.880 - 210 36.23.993 · FAX 210 36.23.602

ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος · ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΤΩΡΑ

ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ ΑΠΟ
ΤΗ **ΜΕΓΑΛΗ** ΜΑΣ **ΠΡΟΣΦΟΡΑ**

Επιθυμώ να εγγραφώ συνδρομητής από το τεύχος
του μηνός

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΠΤΩΣΗ

ΕΛΛΑΔΑ **45€** ΚΥΠΡΟΣ **90€**
 ΕΥΡΩΠΗ **100€** ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ **110€**

Στις τιμές συμπεριλαμβάνεται ο ΦΠΑ και τα
ταχυδρομικά έξοδα

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΕΡΙΟΧΗ

ΠΟΛΗ

T.K.

ΠΟΛΗ

EMAIL

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΕΡΙΟΧΗ

ΠΟΛΗ

T.K.

ΠΟΛΗ

EMAIL

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

■ **ΜΕΣΩ ΠΙΣΤΩΤΙΚΗΣ ΚΑΡΤΑΣ**

ΕΙΔΟΣ ΚΑΡΤΑΣ

ΗΜΕΡ. ΛΗΞΕΩΣ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΡΤΑΣ

ΟΝΟΜ/ΠΩΝΥΜΟ ΚΑΤΟΧΟΥ

■ **ΜΕ ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΣΕ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΡΑΠΕΖΗΣ**

ΕΤΕ ΨΥΧΙΚΟΥ ΑΡ. ΛΟΓ. 100/470106-23

IBAN: GR 60 0110 1000 0000 1004 7010 623

ΕΥΡΟΒΑΝΚ ΑΡ. ΛΟΓ. 0026.0101.54.0200189019

IBAN: GR 2002601010000540200189019

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΑΡ. ΛΟΓ. 5043-010524-911

IBAN: GR75 0172 0430 0050 4301 0524 911

ΜΕΤΡΗΤΟΙΣ Ή ΜΕ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ

ΠΑΠΥΡΟΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 46, 10678 ΑΘΗΝΑ

- Έκπτωση **20%**
- Σταθερή τιμή για **1 χρόνο**
- Κάθε μήνα η "ΙΣΤΟΡΙΑ" σπíti σας
- Δώρο τα **6** τελευταία τεύχη του **2017***

Η **ΙΣΤΟΡΙΑ** **ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ**

σας προσφέρει ως **ΔΩΡΟ** για
την **ΑΝΑΝΕΩΣΗ** της συνδρομής σας
τα **Βιβλία**

ΟΡΟΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ * Η προσφορά ισχύει μόνο για νέους συνδρομητές. Για τους παλαιότερους ισχύει, εφόσον έχουν διακόψει τη συνδρομή τους τα τελευταία 5 χρόνια. • Η παραλαβή των δώρων γίνεται μέσω των ΕΛΤΑ [με επιβάρυνση του συνδρομητή στα ταχυδρομικά έξοδα (αντικαταβολή)] ή από το κεντρικό βιβλιοπωλείο του Παπύρου [με τη σχετική απόδειξη]. Για αεροπορική αποστολή τα τέλη καθορίζονται ανάλογα με τη χώρα προς την οποία γίνεται η αποστολή. • Αντικατάσταση κακέκτυπων τευχών και δώρων γίνεται σε διάστημα 2 μηνών από την παραλαβή τους. • Η αξία της συνδρομής προσαρμόζεται στην εκάστοτε τιμή πώλησης του περιοδικού. • Παλαιότερα τεύχη του περιοδικού θα βρείτε στην Πανεπιστημίου 46, Αθήνα, 9:00-17:00 καθημερινά.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ • ΤΗΛ. 210 36.11.880, 210 36.23.993
• FAX: 210 36.23.602 • EMAIL: info@papyrosonline.gr

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ

του ΑΛΕΞΑΝΤΕΡ ΜΑΡΕΪ

Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ανέμειξαν υπάρχοντα στοιχεία από ειδωλολατρικές τελετές του μεσοχρόνου με την αναπτυσσόμενη περί Χριστουγέννων θεολογία, στην προσπάθειά τους να κάνουν την εορτή πιο ελκυστική, ικανοποιώντας τόσο το ιερό όσο και το λαϊκό αίσθημα.

Καθώς ο ευρωπαϊκός χειμώνας προχωρεί, η πορεία του Ήλιου πλησιάζει τον νότιο ορίζοντα και έπειτα το άστρο φαίνεται ακίνητο για μερικές ημέρες προτού αρχίσει ξανά να ανεβαίνει για να υποδεχθεί την άνοιξη. Οι αρχαίοι λαοί είχαν, φυσικά, υπόψη τους αυτό το φαινόμενο, που οι Έλληνες αποκαλούσαν με τη σύνθετη λέξη *ηλιοστάσιο* και οι Ρωμαίοι με την αντίστοιχη της *solstitium* (ρίζα της αγγλικής *solstice*). Το Ιουλιανό Ημερολόγιο, που καθιερώθηκε το 46 π.Χ. κατόπιν εντολής του Ιούλιου Καίσαρα, όριζε την ήδη παραδεδεγμένη ημερομηνία της 25ης Δεκεμβρίου για το χειμερινό ηλιοστάσιο.

Όλες οι θρησκείες και όλες οι φιλοσοφίες χρησιμοποιούν αναλογίες για να εκφράσουν τα νοήματά τους – με έμπνευση τον Πλάτωνα κάποιοι μεσαιωνικοί φιλόσοφοι αντιλαμβάνονταν το Σύμπαν ως έναν αχανή ιστό από αναλογίες, από κρυφές ομοιότητες ανάμεσα σε διάφορα πράγματα, οι οποίες μπορούσαν, υποτίθεται, να οδηγήσουν τον κονδροειδή ανθρώπινο νου από το ορατό στο αόρατο, προετοιμάζοντάς τον για τις βαθύτερες θρησκευτικές αλήθειες. Πρέπει να υπάρχουν άπειρες τέτοιες αναλογίες, καταφανέστερη όμως όλων παραμένει εκείνη ανάμεσα στον Ήλιο και στον Θεό – ή, μάλλον, σε ένα είδος θεού που είναι, όπως ο ήλιος, καθολική πηγή και συντηρητής της ζωής και χωρίς τον οποίο υπάρχει μονάχα σκοτάδι και κρύο. Έχοντας σίγουρα προσέξει μια τέτοια καθαρή αναλογία, οι αρχαίοι λαοί λάτρευαν σταθερά τον Ήλιο ως θεό. Στον ρωμαϊκό κόσμο λατρευόταν κυρίως ως ο Ακατανίκητος Ήλιος (*Sol invictus*) και η λατρεία αυτή αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο του Μιθραϊσμού, ενώ ήταν μεταξύ των κυριότερων διεκδικητών για την αφοσίωση των Ρωμαίων υπηκόων (τέλη 3ου αιώνα μ.Χ.). Ένας αυτοκράτορας ανακήρυξε τον Ακατανίκητο Ήλιο βασικό προστάτη της αυτοκρατορίας το 274, ανήμερα την 25η Δεκεμβρίου.

Ο Μιθραϊσμός, ωστόσο, δεν έγινε επίσημη θρησκεία. Έπειτα από μακρά αβεβαιότητα την τελική νίκη σημείωσε ο κυριότερος αντίπαλός του, ο Χριστιανισμός. Περί το

300, ωστόσο, ο αντίπαλος αυτός έπρεπε ακόμη να συμπεριφέρεται με διπλωματία. Τότε ακριβώς η Εκκλησία αποφάσισε να δημιουργήσει μια εορτή για τη Γέννηση του Χριστού. Το εορτολόγιο του 3ου αιώνα δεν περιλαμβάνει καμία τέτοια εορτή, η πρώτη σωζόμενη καταγραφή της οποίας προέρχεται από ένα έγγραφο του 336. Δεν υπήρχε πουθενά καταγεγραμμένη η πραγματική ημερομηνία. Επιπλέον, ήταν γνωστό ότι οι αυτοκράτορες (όπως ο Χριστός) μπορούσαν να εορτάζουν τη γενέθλια ημέρα τους σε αυθαίρετα επιλεγμένες ημερομηνίες. Κάπως έτσι η 25η Δεκεμβρίου μετατράπηκε σε ημέρα των Χριστουγέννων: από συμβολικής άποψης ταίριαζε θαυμάσια, ενώ παράλληλα κατείχε, από στρατηγικής άποψης, τα πρωτεία στο ειδωλολατρικό ημερολόγιο.

Η χρονική στιγμή της εμφάνισης των Χριστουγέννων καταδεικνύει γιατί υιοθετήθηκε η εορτή. Ο Χριστιανισμός εξαπλωνόταν και έπρεπε να προσδιορίσει επειγόντως τα δόγματά του. Ποιος ήταν ο Χριστός; Ένας πολύ καλός άνθρωπος; Ή μήπως θεός; Ο επίσημος ορισμός προέκυψε σταδιακά, αρχής γενομένης στη Σύνοδο της Νίκαιας (325), όπου συμφωνήθηκε επισήμως το μυστηριακό δόγμα ότι ο Χριστός ήταν και τα δύο. Οι αντιρρήσεις δεν έπαψαν, επικαλούμενες κάποια αμφιλεγόμενα σημεία. Μια νέα σύνοδος (Εφέσος, 431) αποφάσισε ότι ο Ιησούς ήταν Θεός εκ γενετής και όχι μετά τη βάπτισή του. Και οι δύο αποφάσεις επηρέασαν τους σχετικούς εορτασμούς. Η Σύνοδος της Εφέσου επικύρωσε επίσης την ιδιαίτερη άποψη ότι το παιδί που είχε το προνόμιο να κυφορεί η Μαρία δεν ήταν ένα οποιοδήποτε βρέφος, αλλά ο ίδιος ο Θεός, αποδιδοντάς της τον τίτλο της Θεοτόκου (και όχι τον απλό τίτλο της Μητέρας του Χριστού), που χαρακτήρισε την Ορθοδοξία τον 5ο αιώνα.

Τα Χριστούγεννα αναφέρονται για πρώτη φορά το 336, λίγο μετά τη Σύνοδο της Νίκαιας. Στην πρώτη περιγραφή του εορτασμού από αυτόπτη μάρτυρα (Βηθλεέμ, περ. 400) παρουσιάζεται μία φάνη. Στη Ρώμη πρωτοεμφανίστηκε (432-440) λίγο μετά τη Σύνοδο της Εφέσου, στην εκκλησία

Σελίδα από το ημερολόγιο *Οι πλούσιες ώρες του δούκα του Μπέρυ*, όπου δούκας (δεξιά) με μπλε ενδυμασία ανταλλάσσει δώρα για το νέο έτος. ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ. *Η Προσκύνηση των Μάγων* (έργο του Τζιότο, 14ος αιώνας, Πάδοβα, Παρεκκλήσιο Σκροβένι).

Σάντα Μαρία Ματζόρε. Τα Χριστούγεννα, επομένως, προήλθαν από τη συνένωση δύο στοιχείων: της πανάρχαιας γνώσης γύρω από το ηλιοστάσιο και τη σημασία του και του νέου ιδιόρρυθμου χριστιανικού δόγματος ότι ο Θεός εξανθρωπίστηκε. Αυτός ο συνδυασμός παλαιού και νέου στοιχείου υφίσταται ως σήμερα: τα πάντα –από τα χριστουγεννιάτικα δένδρα ως τις φάντες και τα κάλαντα– προκύπτουν, κατά κάποιον τρόπο, από αυτά και από τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

Ωστόσο, το γεγονός του ηλιοστασίου ήταν γνωστό από τους αρχαίους χρόνους και συνοδευόταν παλαιόθεν από τελετές και εορτασμούς. Τρεις εορτές επηρέασαν κυρίως την ιστορία των Χριστουγέννων, με πρώτη τα Σατουρνάλια, έναν πρωτόγονο ρωμαϊκό εορτασμό του Κρόνου με ρίζες σε γεωργικές παραδόσεις (Saturn, από το ρήμα sero, satum, σπέρνω). Τα Σατουρνάλια προηγήθηκαν μεν του Ιουλιανού Ημερολογίου, εντάχθηκαν όμως σε αυτό καταλαμβάνοντας τα τέλη Δεκεμβρίου.

Ο δεύτερος εορτασμός ήταν οι Καλένδες, μια νέα εορτή για την εξυπηρέτηση διοικητικών αναγκών της αυτοκρατορίας, καθώς οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι, επίσης θητείας, αναλάμβαναν καθήκοντα μια συγκεκριμένη ημέρα: στις Καλένδες (ή πρώτη ημέρα) του Ιανουαρίου. Δεν έχουμε τόσο ξεκάθαρη εικόνα για την τρίτη εορτή, που έλκει την καταγωγή της πέρα από τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, και βασιζόμαστε σε μεταγενέστερες, χριστιανικές πηγές για την περιγραφή της. Η Γιουλ όμως φαίνεται ότι υπήρχε από πολύ παλιά και, επιπλέον, αποτελεί την καλύτερη εξήγηση για το γεγονός (που είχε ήδη παρατηρηθεί στη Γαλλία του 13ου αιώνα) ότι, αν και βάσει του θρησκευτικού σκεπτικού το Πάσχα θα έπρεπε να είναι η κυριότερη εορτή του χριστιανικού έτους, η Βόρεια Ευρώπη (όσο βορειότερα τόσο περισσότερο) προτιμάει τα Χριστούγεννα. Οι χειμώνες του Βορρά είναι μακροί και δριμείς, οι λόγοι όμως δεν σταματούν εκεί.

Στις αρχές του 4ου αιώνα, λοιπόν, τα Χριστούγεννα κατέλαβαν τη στρατηγική

ημερομηνία της 25ης Δεκεμβρίου και, αφού επικράτησαν, άρχισαν να απορροφούν στοιχεία από τις παλαιότερες εορτές. Αυτό συμβαίνει συνήθως – όπως όταν οι Καλένδες είχαν απορροφήσει στοιχεία από τα Σατουρνάλια. Τα Χριστούγεννα θα έκαναν το ίδιο και με τις δύο, ενώ, όταν στα τέλη του 6ου αιώνα ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας προσπάθησε να προσεγγίσει τους γερμανικούς λαούς, θα δεχόταν δάνεια και από τη Γιουλ. Δεν είναι πάντα προφανές ποια από τις τρεις εορτές είναι πρόγονος κάθε κοινωνικού ή μαγικού συμβολικού χριστουγεννιάτικου εθίμου, καθώς όλες τους διέθεταν κάποια κοινά στοιχεία, ενώ παράλληλα όλες συνέβαλαν, άμεσα ή έμμεσα, στη δομή των Χριστουγέννων. Μερικές ομοιότητες, ωστόσο, είναι εμφανέστερες.

Από κοινωνικής πλευράς οι τρεις αρχαίες εορτές περιελάμβαναν συμπόσια και το σχετικό πνεύμα κοινωνικής αρμονίας. Στα Σατουρνάλια, παραδείγματος χάριν, απαγορευόταν η επιβολή τιμωριών ή οι εκθροπραξίες και οι αφιμαχίες, ενώ οι ανώτεροι σερβίριζαν τους κατώτερους (έθιμο

Ο βασιλιάς Αρθούρος και η Γκουίνεβιρ σε εορταστικό δείπνο (μικρογραφία από χειρόγραφο του 12ου αιώνα, Βρετανική Βιβλιοθήκη). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η Αγία Μπριγκίτα της Σουηδίας προσκυνάει το Θεϊόν Βρέφος (έργο του Νικολό ντι Τομάζο, 14ος αιώνας, Βατικανό, Πινακοθήκη).

που διατηρείται στον σημερινό βρετανικό στρατό την ημέρα των Χριστουγέννων). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η ανταλλαγή δώρων στην εορτή του μεσοχειμνίου ξεκίνησε μάλλον ως μαγικό παρά ως απλό κοινωνικό έθιμο. Το έθιμο να προσφέρουν κέρρινες κούκλες στα παιδιά κατά τα Σατουρνάλια μοιάζει, χωρίς αμφιβολία, χαριτωμένο – τουλάχιστον εκείνο τον καιρό. Το παρελθόν του, όμως, ήταν μακάβριο, καθώς ακόμη και τότε πίστευαν ότι αποτελούσε, πιθανότατα, κατάλοιπο ανθρωποθυσιών για να βοηθήσουν τη σπορά με θύματα παιδιά. Τα «στρένα» των Καλένδων, πιθανότερος πρόγονος του χριστουγεννιάτικου δώρου, είχε ελάχιστα καλύτερο υπόβαθρο. Τα στρένα, ή πρωτοχρονιάτικο δώρο, θεωρούνταν δείγμα καλοτυχίας για το υπόλοιπο έτος και αποτελούνταν από σύκα, μέλι, γλυκά αρτοσκευάσματα ή (συχνότερα ακόμη) νομίσματα. Σύγχρονοι ανθρωπολόγοι, ωστόσο, θεωρούν ότι τα στρένα διαδέχθηκαν το δώρο του μαγιάτικου κλαδιού που προσέφεραν σε έναν νέο ηγεμόνα για το έτος της θητείας του, τότε που το Νέο Έτος

άρχιζε την άνοιξη. Όσοι έχουν διαβάσει *Το Χρυσό Κλωνάρι* του σερ Τζέιμς Φρέιζερ γνωρίζουν το αιματηρό τέλος που περίμενε τον ηγεμόνα μετά το πέρας του έτους.

Οι τρεις εορτές είχαν, επίσης, κάποια κοινά μαγικά-συμβολικά στοιχεία. Όλες στόχευαν να ενθαρρύνουν την επιστροφή του ήλιου που χάριζε τη βλάστηση. Όλες είχαν ως χαρακτηριστικό γνώρισμα τα αγιοκέρια, ενώ μάλιστα η Γιουλ, στον δασωμένο Βορρά, είχε και τον κορμό της, οι ευεργετικές ιδιότητες του οποίου ήταν γνωστές τον Μεσαίωνα. Ως προς τη βλάστηση, η διακόσμηση κτηρίων με αειθαλή φυτά ήταν κοινή και στις τρεις εορτές, με τη δάφνη να επικρατεί στον Νότο και τα κωνοφόρα (μαζί με το δένδρο της Γιουλ, που θα δούμε ξανά σε λίγο) να κυριαρχούν στον Βορρά. Σύμφωνα με τον Πλίνιο, που περιέγραψε διεξοδικά τις σχετικές τελεουργίες (1ος αιώνας μ.Χ.), η Γιουλ μάλλον παρέλαβε την εκτίμηση που έτρεφε ο κόσμος για το γκι από τη θρησκεία των δρυϊδων. Τέλος, το τελεουργικό ψήσιμο ειδικών στρογγυλών κέικ και πιτών ήταν, πιθανό-

τατα, έθιμο των Σατουρναλίων και οπωσδήποτε της Γιουλ, όπου παρασκευάζαν ένα είδος πίτας με τη μορφή αγριόχοιρου, ενός ζώου που έτρωγαν συχνά (και ίσως αρχικά θυσίαζαν) στην εορτή.

Από τις αρχαίες αυτές εορτές του μεσοκείμωνου αναφέραμε μόνο τις πιο χαρακτηριστικές, ίχνη των οποίων είναι ακόμη εμφανή στους χριστουγεννιάτικους εορτασμούς. Άλλα στοιχεία έσβησαν (για λόγους τους οποίους θα θίξουμε), με τα ισχνά τους κατάλοιπα να αποτελούν πλέον τροφή μόνο για τους ιστορικούς των θρησκειών. Στις κελτικές περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, παραδείγματος χάριν, οι Καλένδες περιελάμβαναν παρενδυσία (τρανσβεστισμό) και χορούς με ζωόμορφες μάσκες που θυμίζουν τον κελτικό «κερασφόρο θεό». Η παρενδυσία, μάλιστα, κατά τη διάρκεια της Γιουλ θα ενοχλούσε την Εκκλησία του Άμπερντιν ακόμη και το 1618. Ένα άλλο έθιμο των Καλένδων στις γερμανικές και σε κάποιες κελτικές περιοχές ήταν να αφήνουν το βράδυ έξω από το σπίτι ένα γεύμα για θηλυκές θεότητες. Πηγές σκανδιναβικής προέλευσης λένε το ίδιο για τη Γιουλ, ενώ ο Βέδας (Μπιντ), αναφερόμενος ίσως στις ίδιες αυτές πεινασμένες κυρίες, διαβεβαιώνει ότι οι Άγγλοι αποκαλούσαν την κυριότερη νύχτα της Γιουλ Μόντρανιχτ, ή Νύχτα των Μητέρων.

Όσον αφορά το νέο στοιχείο, βλέπουμε ότι η αγγλική λέξη για τα Χριστούγεννα (Christmas) προέρχεται από τη μεσοαγγλική που σήμαινε Θεία Ευχαριστία του Χριστού (Christ's Mass). Από εκκλησιαστικής άποψης η ιστορία των πρώτων χρόνων της εορτής περιστρέφεται κυρίως γύρω από τη Θεία Ευχαριστία και την προσκείμενη σε αυτήν Θεία Λειτουργία. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των Χριστουγέννων υπήρξε επί μακρόν η τέλεση τριών Θείων Ευχαριστιών (σήμερα ισχύει το ίδιο και για το Πάσχα): τα μεσάνυχτα, την αυγή ή με το λάλημα του πετεινού και την ημέρα. Η πιο χαρακτηριστική Θεία Ευχαριστία των Χριστουγέννων ήταν εκείνη του μεσονυκτίου. Ο Χριστός, πίστευαν, γεννήθηκε τη σκοτεινότερη νύχτα του χειμώνα, αλλά και

τη σκοτεινότερη στιγμή εκείνης της νύχτας. Η επιλογή είχε συμβολική αξία, αλλά στηριζόταν και στο Βιβλίο της Σοφίας Σολομώντος (18:14): *«Ενώ δε απόλυτη σιγή σκέπαζε τα πάντα και η νύχτα γοργά είχε φθάσει στη μέση, αίφνης ο παντοδύναμος λόγος Σου ξεπήδησε από τους ουρανοί και από τους βασιλικούς Σου θρόνους, ωσάν άγιος πολεμιστής, καταμεσής της προοριζόμενης προς όλεθρο χώρας».*

Από την περιγραφή του αυτόπτη μάρτυρα γνωρίζουμε ότι η μεσονύκτια Θεία Ευχαριστία εορτάστηκε στη Βηθλεέμ περί το 400 μ.Χ., ενώ πιθανότητα την ακολούθησε μια Θεία Ευχαριστία κατά την αυγή στην Ιερουσαλήμ. Εν μέρει λόγω μίμησης, ως τα μέσα του 5ου αιώνα το τριμερές αυτό πρότυπο είχε καθιερωθεί στη Ρώμη, από όπου εξαπλώθηκε σταδιακά σε ολόκληρη τη Δυτική Εκκλησία.

Ήδη από τον 5ο αιώνα τα Χριστούγεννα είχαν αρχίσει να επηρεάζουν τις ημερολογιακά γειτονικές ημέρες. Η Νηστεία των Χριστουγέννων (Advent) υπήρχε από το 500, στην αρχή με την ονομασία Σαραντάμερα του Αγίου Μαρτίνου. Η πουριτανική Γαλατία προτιμούσε να την αντιμετωπίζει ως μια περίοδο μεταμέλειας, ενώ η Ρώμη των Σατουρναλίων προτιμούσε να τη θεωρεί περίοδο χαράς. Η εορτή του Αγίου Νικολάου, που βρισκόταν μέσα στις ημέρες αυτές, είχε ζωντανή παρουσία ήδη από τον Μεσαίωνα, χωρίς όμως ιδιαίτερη σχέση με τα Χριστούγεννα. Αυτό ίσχυσε ως τη Μεταρρύθμιση, οπότε οι προτεστάντες προσπάθησαν να περικόψουν δραστικά τον αριθμό των αφιερωμένων σε καθολικούς αγίους ημερών. Θέλοντας να διατηρήσουν τον Άγιο Νικόλαο, τον προσκόλλησαν στα Χριστούγεννα, κάνοντας έτσι το πρώτο βήμα για την αναγόρευση του σε Άγιο Βασίλειο (Santa Claus). Ως τα τέλη του 5ου αιώνα ο Άγιος Στέφανος, ο Ιωάννης ο Ευαγγελιστής και οι Άγιοι Αθώοι (τα βρέφη που σκότωσε ο Ηρώδης), όντας «σύντροφοι του Χριστού», είχαν τοποθετηθεί επίσης στις τρεις ημέρες που ακολουθούσαν τα Χριστούγεννα, ενώ τη θέση των Καλένδων (1 Ιανουαρίου) πήρε, έπειτα από πολλούς δισταγμούς, η

Η Παναγία και το Θεϊόν Βρέφος με τον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης, τον Φρα Τζάκοπο και τον Μπερναρδίνο (έργο του Μπενότσο Γκοτσόλι, 15ος αιώνας, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).

Περιτομή, που αντιπροσώπευε την υποταγή του Χριστού στον εβραϊκό νόμο. Το κλείσιμο της χριστουγεννιάτικης περιόδου μοιράστηκε ανισομερώς μεταξύ Θεοφανίων και Υπαπαντής (Candlemas). Πώς οι Μάγοι των Θεοφανίων κατέλαβαν την 6η Ιανουαρίου (ημέρα του αιγυπτιακού χειμερινού ηλιοστασίου και, ως εκ τούτου, αρχική ημερομηνία της Ανατολικής Εκκλησίας για τα Χριστούγεννα), πώς έγιναν βασιλιάδες, έπειτα τρεις βασιλιάδες, με δικά τους ονόματα, χαρακτήρες και χρώματα (ο ένας ήταν μαύρος, σύμφωνα με έναν θρύλο που ανάγεται τουλάχιστον στον 8ο αιώνα) και πώς τα υποτιθέμενα λείψανά τους κατέληξαν το 1167 στην Κολωνία – όλα αυτά αποτελούν μια ξεχωριστή, μεγάλη και περίπλοκη ιστορία. Όσο για την Υπαπαντή, ο Μπιντι πίστευε ότι είχε αντικαταστήσει μια ειδωλολατρική τελετή, που στο χριστιανικό πλαίσιο είχε μετατραπεί στον Εξαγνισμό της Παρθένου Μαρίας, δηλαδή σε ένα γεγονός που σήμαινε την υπακοή της Μαρίας στον εβραϊκό νόμο, που εν προκειμένω σχετιζόταν με παλαιά ταμπού που αφορούσαν τις λεχώνες.

Η ιστορία της μεσαιωνικής εορτής είναι μια ιστορία αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, αν και όχι πάντα ομοιογενούς, μεταξύ του

παλαιού και του νέου στοιχείου. Εξετάζοντας το παλαιό στοιχείο, βλέπουμε ότι το πρώτο εξέχον χαρακτηριστικό του ήταν το συμπόσιο. Οι χρονικογράφοι αναφέρουν μεν πού «εόρτασε τα Χριστούγεννα» κάποιος βασιλιάς ή μεγιστάνας, αλλά σπάνια καταδέχονταν να γράψουν για το ίδιο το φαγητό. Το κενό συμπληρώνουν τα σωζόμενα λογιστικά βιβλία. Γνωρίζουμε, παραδείγματος χάριν, για κάποιον βασιλικό χριστουγεννιάτικο εορτασμό (1377) κατά τα χρόνια της βασιλείας του Ριχάρδου Β', όπου φαγώθηκαν 28 βόδια και 300 πρόβατα. Λίγα γνωρίζουμε για τα πιο ταπεινά δείπνα, ο αγριόχοιρος όμως της Γιουλ (είτε το ίδιο το ζώο είτε μια πίτα στο σχήμα του) παρέμεινε κεντρικό μέρος τους, τουλάχιστον ως την άφιξη της γαλοπούλας από το Μεξικό, το 1531. Ωστόσο, οι συνταγές μιλούν για μικρότερα πουλιά και θηράματα, σε μεγάλες ποσότητες μάλιστα. Βέβαια, οι μεσαιωνικοί Ευρωπαίοι συχνά λιμοκτονούσαν. Όταν, όμως, έτρωγαν, το έκαναν σε σημείο που προκαλούσε τη σάτιρα. Η νηστεία των Χριστουγέννων στην Αγγλία είχε αρχικά την έννοια μιας περιόδου μεταμέλειας. Τον 15ο αιώνα ο Τζέιμς Ράιμαν, ένας Φραγκισκανός αδελφός που έγραφε τραγουδάκια για κάλαντα, γνώρισε αυτό το πνεύμα στην

πιο αυστηρή μορφή του: «*Δεν τρώμε συκωταριά, ούτε γουρουνιού πηχτή, Μόνο ψάρια βρωμερά, τόσο χάλια το φαΐ*».

Η ιδέα της μεταμέλειας, ωστόσο, δεν μπόρεσε να καθυποτάξει τις πιο ρωμαλέες παραδόσεις των εορτασμών του μεσοχειμῶνου, ενώ ένα ανώνυμο αφηγηματικό ποίημα του 14ου αιώνα περιγράφει το γεύμα ενός ιππότη που περιελάμβανε «αρκετές σούπες ή γιαχνιά, δύο μερίδες από το καθένα», ύστερα «διάφορα είδη ψαριών, ψημένα μέσα σε ψωμί, στη σχάρα, βραστά, ψητά της κατσαρόλας και καρυκευμένα και όλα τους με σάλτσα». Μετά το γεύμα το κρασί τον βοήθησε να απολαύσει καλύτερα τη «μεταμέλεια» του.

Αυτή η μικρή σάτιρα περιέχεται στην ιστορία του σερ Γκάγουεν και του Πράσινου Ιππότη. Ο σερ Γκάγουεν, στην πραγματικότητα, αφορά απολύτως τη χριστουγεννιάτικη περίοδο και πιθανώς γράφηκε για να διαβάζεται εκείνες τις ημέρες. Οι λαογράφοι διακρίνουν ίχνη τελετουργιών για τον ήλιο και τη γονιμότητα, που αρμόζουν θαυμάσια στο μεσοχειμῶνο. Για ποιον λόγο, παραδείγματος χάριν, είναι πράσινος ο υποτιθέμενος αντίπαλος του Γκάγουεν; Αλλά και μόνη η ύπαρξη του ποιήματος και οι αναφορές του σε εορτασμούς θυμίζουν ότι τα Χριστούγεννα δεν σήμαιναν μόνο φαγητό. Φίλοι αντάμωναν καλοδιάθετοι, κόρευαν και τραγουδούσαν. Την Πρωτοχρονιά

αντήλλασαν δώρα, παρότι, όπως φαίνεται, τα ρωμαϊκά στρένα δεν είχαν λάβει ακόμη τη μορφή χριστουγεννιάτικου δώρου. Μια αμυδρή εικόνα των πραγματικών Χριστουγέννων κατά τον 15ο αιώνα έχουμε από την επιστολή κάποιου Πέιστον, την παραμονή των Χριστουγέννων του 1459. Ένας στενός του φίλος είχε μόλις πεθάνει. Ο Τζον Πέιστον ζήτησε από τη σύζυγό του Μάργκαρετ να ρωτήσει μια γειτόνισσα, που είχε χηρέψει τα προηγούμενα Χριστούγεννα, πώς είχε επηρεάσει η απώλεια του συζύγου της τον εορτασμό. Η γειτόνισσα απάντησε: «*Δεν είχαν ούτε μεταμφιέσεις ούτε έπαιζαν άρπα, ούτε τραγούδησαν, και δεν επιδόθηκαν σε θορυβώδη αθλήματα, αλλά έπαιζαν επιτραπέζια παιχνίδια και σκάκι και χαρτιά, τα οποία εκείνη επέτρεψε στους ανθρώπους της να παίξουν, και τίποτε άλλο*».

Όσον αφορά τα αειθαλή δένδρα, σύμφωνα με τον αρχαιοδίφη Τζον Στόου κατά την προ των Τυδώρ εποχή «*κάθε σπίτι και κάθε ενοριακή εκκλησία στολιζόταν με αριά [είδος βελανιδιάς], κισσό, βάγια, και ό,τι άλλο μπορούσε να παραμείνει πράσινο εκείνη την εποχή του χρόνου*». Οι συνήθειες αυτές ήταν διαδεδομένες από πολύ παλιά. Όσον αφορά το δένδρο τα πράγματα είναι πιο περιπλοκά. Στη Γερμανία του ύστερου Μεσαίωνα υπήρχε μια «πυραμίδα» των Χριστουγέννων, μια κατασκευή από αειθαλή φυτά με ένα αστέρι στην κορυφή.

Εορταστικό δείπνο, τον 15ο αιώνα, από την *Ιστορία του Ολιβιέ της Καστίλης*. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Στη μεσαιωνική Βαρκελώνη ελάμβανε χώρα το χριστουγεννιάτικο έθιμο της τελετής του παγονιού.

Γνωρίζουμε, επίσης, για ένα έργο που παραστάθηκε την παραμονή των Χριστουγέννων, στο οποίο το «δένδρο του Παραδείσου» ήταν ένα έλατο στο οποίο είχαν κρεμάσει μήλα. Σε χαλκογραφία του Λούκας Κράναχ του Πρεσβύτερου (1509) βλέπουμε να κάνει την εμφάνισή του κάτι παρόμοιο με χριστουγεννιάτικο δένδρο, ενώ άλλα παραδείγματα από την Αλσατία του 16ου αιώνα αποδεικνύουν ότι η μόδα του είχε πια καθιερωθεί. Ωστόσο τα απλά αειθαλή δένδρα υπήρχαν στα μεσαιωνικά Χριστούγεννα, όπως και στη Γιουλ πριν από αυτά. Ο Στόου, φερ' ειπείν, μιλάει για μια περιγραφή του 1444, η οποία αναφέρεται σε «ένα δένδρο που έστηναν καταμεσής του πεζοδρομίου (στο Κόρνχιλ του Λονδίνου), στηριγμένο γερά στο έδαφος, όπου κάρ-

φωναν γύρω γύρω αριά και κισσό για να διασκεδάξει ο κόσμος τα Χριστούγεννα».

Αν σκεφθούμε τις εναλλαγές της Ιστορίας από τότε, αλλά και πόσα έθιμα, που τηρούνταν ακόμη και από τους παππούδες μας, εξαφανίστηκαν χωρίς ίχνος, είναι πραγματικά εντυπωσιακή η επιβίωση αυτών των παμπάλαιων εθίμων του μεσοχείμωνου, κάποια από τα οποία διατηρήθηκαν επί χιλιετίες. Αν η Ιστορία είναι αλληλένδετη με την εξέλιξη, δεν μπορούμε να μιλάμε για ιστορία των μεσαιωνικών Χριστουγέννων σαφώς διακρινόμενη από την ιστορία των εθίμων από όπου δανείστηκε στοιχεία. Όσο για το νέο χριστιανικό στοιχείο της γιορτής, εκ πρώτης όψεως φαίνεται εξίσου αδρανές. Η Λειτουργία των Χριστουγέννων, εξάλλου, που αποτελούσε κε-

ντρικό πυρήνα του, είχε παγιωθεί ως το 600 μ.Χ. και ελάχιστα μεταβλήθηκε έκτοτε. Μια προσεκτικότερη εξέταση, ωστόσο, δείχνει την ανακρίβεια αυτού του συμπεράσματος. Τα Χριστούγεννα μετέρχονταν διαρκείς μεταβολές κατά τον Μεσαίωνα, τόσο αρνητικού όσο και θετικού τύπου.

Ο αρνητικός τύπος συνίστατο στην αντιπαράθεση με τους παγανιστικούς ανταγωνιστές του. Η Εκκλησία υιοθέτησε διττή στρατηγική: αποκάλυπτη εκθρόνιση και προσαρμογή. Οι δύο τρόποι αντιμετώπισης φαίνονται ανακόλουθοι μεταξύ τους, και αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι η Εκκλησία τον Μεσαίωνα ήταν αρκετά ελαστική. Υπήρξαν περίοδοι ή περιοχές στις οποίες οι επίσκοποι ήταν πιο πουριτανοί και πιο φανατικοί από άλλες. Από τις πιο πουριτανικές φάσεις της Εκκλησίας έχουν διασωθεί αρκετοί υβριστικοί λόγοι, γραμμένοι είτε έπειτα από κάποια σύνοδο ή συμβούλιο είτε από μεμονωμένους επισκόπους, εναντίον ειδωλολατρικών συνηθειών του μεσοκείμωνου.

Πιο αποκαλυπτική, ίσως, είναι μια επιστολή του Αγίου Βονιφάτιου, αρχιεπισκόπου του Μάινζ, προς τον πάπα Ζαχαρία (742). Ο Βονιφάτιος είχε γεννηθεί στην Αγγλία και ήταν μοναχός και ιεραπόστολος. Η Εκκλησία όπου είχε λάβει χριστιανική μόρφωση είχε προσηλυτιστεί μόλις έναν αιώνα πριν από τη γέννησή του, από μοναχούς ιεραπόστολους. Ο Βονιφάτιος ήταν λόγιος που είχε εντυφώσει στον Χριστιανισμό και μύησε τους Γερμανούς προσήλυτους σε μια «καθαρή θρησκεία». Ο αρχιεπίσκοπος επισκέφθηκε, κατά τα ειωθότα, τη Ρώμη, με σκοπό να προσκυνήσει τους τάφους των αποστόλων, δεν ήταν όμως προετοιμασμένος για αυτό που είδαν τα μάτια του την 1η Ιανουαρίου: *«Τραγούδια και χοροί στους δρόμους σε παγανιστικό ύφος, ειδωλολατρικά επιφωνήματα και βλάσφημα τραγούδια, τσιμπούσια ημέρα και νύχτα»*. Καθώς και (το πλέον αξιοκατάκριτο όλων) ανθρώπους που *«φορούσαν και γυναίκες [που] πουλούσαν φυλακτά και [μαγικούς] δεσμούς»*, ενώ οι νοικοκυραίοι αρνούσαν να *«δανείσουν σίδερο ή ό,τι άλλο ήταν*

χρήσιμο». Ο Ζαχαρίας απάντησε ότι πολλοί πάπες είχαν καταδικάσει αυτές τις εκδηλώσεις και προθυμοποιήθηκε να δοκιμάσει ξανά. Όταν, το 1788, ο Γκαίτε παρακολούθησε το καρναβάλι της Ρώμης, το φάντασμα των Σατουρναλίων είχε βρει τρόπο να εκδικηθεί αυτούς τους βόρειους πουριτανούς, καθώς ανάμεσα στις τερατόμορφες καρικατούρες του ήταν και ένας Κουάκερος.

Από την άλλη υπήρχε η προσαρμογή. Όσοι έχουν διαβάσει την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Μπιντ θα γνωρίζουν την επιστολή του Μεγάλου Γρηγορίου προς τον Άγιο Αυγουστίνο του Καντέρμπουρι (τέλη του 7ου αιώνα), στην οποία ο πάπας, Ρωμαίος ως το μεδούλι, συμβούλευε τον επικεφαλής της αγγλοσαξονικής αποστολής του να προσαρμόσει μάλλον παρά να προσπαθήσει να εκριζώσει τους παγανιστικούς θεσμούς. Από μια άποψη η αρχή αυτή χαρακτήριζε επί μακρόν τη μεσαιωνική εκκλησιαστική ιστορία. Η ίδια η ημερομηνία του εορτασμού, άλλωστε, υποδήλωνε μια συμβολική προσαρμογή του Ακατανίκητου Ήλιου. Αλληγορική ερμηνεία επιδέχονταν, από την ίδια τους τη φύση, και άλλα παγανιστικά προσαρτήματα της γιορτής του μεσοκείμωνου, πολλά από τα οποία βασιζόνταν στη «συμπαθητική μαγεία» (μαγεία που βασιζόταν στις ιδιότητες της αναλογίας). Έτσι, τα αειθαλή φυτά συμβόλιζαν την αιωνιότητα, τα αγιοκέρια συμβόλιζαν το ερχόμενο φως του Χριστού και ούτω καθ' εξής. Για τους παγανιστικούς χορούς απαιτήθηκε μια πιο δύσκολη διαδικασία, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ούτε το φαγοπότι δυσκολεύτηκε να βρει τη θέση της σε μια θρησκεία της οποίας οι «Αγάπες»* και, ακολούθως, η ίδια η Θεία Κοινωνία ήταν ιστορικά συνδεδεμένες με αυτήν. Το βιβλικό πρότυπο των χριστουγεννιάτικων δώρων καλύφθηκε από τους Μάγους που προσέφεραν τα παραδοσιακά στρένα στον νέο ηγεμόνα (χρυσό για τον βασιλιά, όπως συνήθιζε να υπενθυμίζει ο Ερρίκος Γ' της Αγγλίας στους υπηκόους του, για το Νέο Έτος).

Πολύ λίγες από τις βασικές παγανιστικές ιδέες δεν μπορούσαν να μεταλλαγούν, κατά κάποιον τρόπο, και να ενσωματωθούν

Απεικόνιση εορταστικού δείπνου Χριστουγέννων κατά τον Μεσαίωνα.

στον Χριστιανισμό. Οι νορβηγικές χριστουγεννιάτικες προσευχές των αρχών του 12ου αιώνα ζητούν διάφορα ωφελήματα από τον Χριστό και από την Παρθένο: από τον Ιησού τη γενικότερη εύνοια και από την Παναγία να αυξηθεί η γονιμότητα. Σύμφωνα με τον Σουηδό ιστορικό Μάρτιν Νίλσον επρόκειτο για το κατάλοιπο ενός παλαιότερου αιτήματος προς διάφορες παγανιστικές θεότητες, όπως τον Οντίν, πάλαι ποτέ προστάτη της Γιουλ, ή τις «Μητέρες» του Μπιπ ως θεότητες της γονιμότητας. Η Φρέγια θα μπορούσε κάλλιστα να είναι μία από αυτές. Όσα γνωρίζουμε σήμερα για τον σχετικό με τη γονιμότητα συμβολισμό της Φρέγια μας φαίνονται ακατέργαστα και πρωτόγονα, ενώ η χριστιανική παραλλαγή της διαδικασίας κατέστησε αυτόν τον συμβολισμό απαρχαιωμένο. Αφού η Μαρία γέννησε χωρίς τη βοήθεια ανθρώπινου σπέρματος –και μάλιστα τον ίδιο τον Θεό–, η ιδέα της γονιμότητας είχε φθάσει πλέον στο πιο ακραίο σημείο της.

Οι άνθρωποι της Εκκλησίας αντιδρούσαν, όπως είδαμε, με ποικίλους τρόπους: άλλοτε αναθεμάτιζαν και απαγόρευαν τα υπάρχοντα παγανιστικά έθιμα, άλλοτε πάλι τα ανέχονταν, τα κάλυπταν με αλληγορίες, τα προσάρμοζαν ή τα ενσωμάτωναν. Κατά βάθος, όμως, η πρωτοβουλία αυτή δεν

είχε τις ρίζες της στον παγανισμό. Ήταν σύμφυτη με την ιδέα των Χριστουγέννων, την Ενσάρκωση, που επροσωποποιείτο στο βρέφος που γεννήθηκε στον στάβλο. Σε απεικονίσεις της Θείας Γέννησης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα το βρέφος παρουσιάζεται ως μια αιχμή φωτός, που στέλνει ακούραστα τις ακτίδες του προς κάθε γωνιά. Αυτός ήταν ο τρόπος με τον οποίο η χριστουγεννιάτικη λειτουργία, αποτελούμενη από λόγια, αντικείμενα, εικόνες, πράξεις και μελωδία, διευρύνθηκε σε καθέναν από αυτούς τους τομείς.

Τα προβλεπόμενα για τη λειτουργία λόγω άφηναν ένα κενό για το κήρυγμα. Κάποια από τα σωζόμενα χριστουγεννιάτικα κηρύγματα φανερώνουν μια συνεχή διαδικασία εξερεύνησης και ανακάλυψης εκ μέρους των ιεροκηρύκων. Οι τρεις Θείες Ευχαριστίες, παραδείγματος χάριν, συνδέθηκαν με άλλα τριμερή σχήματα. Ένας επίσκοπος του Ρότσεστερ (14ος αιώνας) τις συνδέει με τις τρεις σημασίες της Γέννησης του Χριστού, οι οποίες ήταν η αέναη γέννηση του κόσμου από τον Πατέρα (μεσάνυχτα: η Θεία Ευχαριστία των Αγγέλων), η γέννηση του Ιησού ως ιστορικό γεγονός (αυγή: η Θεία Ευχαριστία των Βοσκών) και η γέννηση του Ιησού στις καρδιές των αν-

θρώπων (η οποία τελικά συνδέθηκε με την ημερήσια Θεία Ευχαριστία). Τόσο το δόγμα της Ενσάρκωσης όσο και το συνονθύλευμα των θρύλων που αναπτύχθηκαν με επίκεντρο την ιστορία των Χριστουγέννων έγιναν αντικείμενα επιστάμενης έρευνας από διάφορους ιεροκήρυκες. Ο Τζον Μιρκ, σύγχρονος του Τσόσερ, δίνει τη δική του εξήγηση για τον λόγο που οδήγησε τον Θεό να εμφανιστεί ως παιδί και όχι ως ώριμος άνδρας: έγινε με σκοπό να κερδίσει την αγάπη των ανθρώπων.

Η Λειτουργία των Χριστουγέννων αφορούσε και αντικείμενα, το κυριότερο από τα οποία ήταν η φάτνη. Βάσει μαρτυριών που προέρχονται από την Βηθλεέμ και τη Ρώμη (αλλά και βάσει άλλων μαρτυριών που επιβεβαιώνουν το γεγονός), μαθαίνουμε ότι ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης δεν εφηύρε τη φάτνη στο Γκρέτσιο το 1223, όπως έχει ερμηνευθεί μερικές φορές η σχετική αναφορά του στη *Ζωή του Τομάσο ντα Τσελάνο*, έπειτα από μια ίσως πρόχειρη ανάγνωση. Ωστόσο ο Φραγκίσκος και το κίνημά του σχετίζονται με τη φάτνη. Οι Φραγκισκανοί δεν ήταν ευαγγελιστές μόνο κατά το ότι προσπαθούσαν να διαδώσουν το μήνυμα του Ευαγγελίου σε όλες τις κοινωνικές βαθμίδες, ιδιαίτερος στους αγράμματους. Ο ιδρυτής του τάγματος ήταν ο κυριότερος υπέρμαχος μιας τάσης βάσει της οποίας η θρησκευτική σκέψη επικεντρωνόταν στο δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας. Αυτός ο φραγκισκανικός έμπνευσης χριστοκεντρισμός έμελλε να προσδώσει νέα δυναμική στη θρησκευτική επανεκτίμηση των Χριστουγέννων, ενώ οι φάτνες παρουσιάζονταν ως μέρος του εορτασμού.

Οι Φραγκισκανοί (και όχι μόνο αυτοί) επηρέασαν εμφανώς και τις εικόνες που συνδέονταν με τη Λειτουργία των Χριστουγέννων. Καθ' όλο τον Μεσαίωνα οι εικονογραφήσεις των κειμένων και τα αντικείμενα της Αγίας Τραπέζης διακρίνουν, όπως και τα κηρύγματα, ολοένα βαθύτερες και λεπτότερες ερμηνείες στην αρχική απλή σκηνή με το παχνί των ζώων, ενώ οι εικονιζόμενες μορφές και η στάση τους ενείχε τη θέση μιας σιωπηλής γλώσσας. Η βυζαντινή

παράδοση, σε ανάμνηση των προχριστιανικών εικόνων της γέννησης του Βάκκου, τοποθετεί τη Θεία Γέννηση σε μια σπηλιά, κλείνοντας έτσι τον κύκλο του σχετικού με το σκοτός συμβολισμού και (ενδεχομένως) παρέχοντας ένα πρότυπο για το σπήλαιο της Βηθλεέμ. Οι δυτικοί καλλιτέχνες, ιδιαίτερα από τον Τζιότο και μετά, προτιμούσαν να απεικονίζουν ένα υπόστεγο, όπου κάθε διαφορετική εκδοχή στις λεπτομέρειες της εικόνας φανερώνει κάποια άλλη απόχρωση στην ερμηνεία. Μια από τις πιο παραστατικές, βασισμένη σε κείμενο του 9ου αιώνα αλλά με αξιοσημείωτη εξέλιξη από τον 13ο αιώνα και μετά, απεικονίζει τη φάτνη ως Αγία Τράπεζα όπου βρίσκεται ξαπλωμένο το σώμα του Χριστού. Μεγαλύτερη σημασία αποδίδεται σε ένα σύνολο εικόνων, προερχόμενο από τις οδηγίες του Αγίου Βερνάρδου για τους διαλογισμούς των μοναχών του (12ος αιώνας), το οποίο διαδόθηκε ευρύτερα κατά τον 13ο αιώνα χάρη στους Φραγκισκανούς και σε άλλους μυστικιστές της εποχής. Στις εικόνες αυτές η Θεία Γέννηση παρουσιάζεται ως ένα γεγονός πιο ανθρώπινο και πιο θεϊκό ταυτόχρονα. Ο Ιησούς έχει βγει από τη φάτνη και είναι ξαπλωμένος στο έδαφος, επάνω σε άχυρα. Η μητέρα του σηκώνεται από το κρεβάτι της και γονατίζει εμπρός στον γιο της.

Το αποκορύφωμα έφθασε μετά το 1380, όταν κυκλοφόρησαν οι *Αποκαλύψεις* της Αγίας Μπριγκίτα της Σουηδίας. Δεν είναι ξεκάθαρο αν η Μπριγκίτα είχε επηρεαστεί από τη μακρόχρονη παραμονή της, ως χήρα, στη Ρώμη (όπου ήταν δυνατόν να δει κάποιος τα νέα μοτίβα) όταν έδωσε, σε ένα όραμά της, λεπτομερή περιγραφή της Γέννησης του Ιησού. Ακριβώς προτού γεννηθεί η Παρθένος είχε απεκδυθεί τα παπούτσια, τον μανδύα και τον πέπλο της, αφήνοντας της χρυσά μαλλιά της να ξεχυθούν. Αμέσως μετά προσευχήθηκε στο παιδί της, το σώμα του οποίου εξέπεμπε ένα τέτοιο θεϊκό φως που εξαφάνιζε το φως του κεριού που κρατούσε ο Ιωσήφ. Οι λεπτομέρειες αυτές φέρνουν μια μικρή καλλιτεχνική επανάσταση, εμφανή στις εικόνες της Θείας Γέννησης από τον 15ο αιώνα και μετά.

Ο Φραγκισκανός θεολόγος συγγραφέας, Τομάζο ντα Τσελάνο (1190-1265). ΔΕΞΙΑ: Προετοιμασίες Χριστουγέννων, απεικόνιση στη *Βίβλο των Ωρών*, 16ος αιώνας.

Εικόνες όπως η φάτνη διεύρυναν την εικονογραφία της Λειτουργίας των Χριστουγέννων. Αλλά το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον, περισσότερο ίσως από κάθε άλλο στοιχείο των χριστουγεννιάτικων θεατρικών έργων στη διάρκεια του Μεσαίωνα, έχουν προσελκύσει τα λειτουργικά αντικείμενα και τις ιεροπραξίες. Η παλαιότερη μασκαράτα (η οποία μπορούσε να παρασταθεί παράνομα σε γαλιτικά μοναστήρια του 6ου αιώνα) ίσως διαδραμάτισε κάποιον ρόλο στη γέννηση των λειτουργικών θεατρικών έργων. Ωστόσο είναι σίγουρο ότι η ίδια η Λειτουργία των Χριστουγέννων είχε οδηγήσει, ως τις αρχές του 12ου αιώνα, στη δημιουργία σχεδόν θεατρικών σκηνών – για παράδειγμα υψίφωνους αγγέλους που έψαλλαν επάνω από το διαχωριστικό παραπέτασμα. Αυτές οι πρωτοθεατρικές σκηνές εμφανίστηκαν αρχικά στη γιορτή του Πάσχα, τα Χριστούγεννα όμως ακολούθησαν αμέσως μετά. Με την αύξηση των αστικών πληθυσμών και την εξάπλωση της εκπαίδευσης τα θεατρικά έργα επεκτάθηκαν, καλύπτοντας ολόκληρο το εκκλησιαστικό έτος, ενώ

παράλληλα μεταπήδησαν από την εκκλησία στην πλατεία της πόλης. Μεταξύ των Μυστηρίων του ύστερου Μεσαίωνα ο κύκλος των Χριστουγέννων (με τα Θεοφάνια να ξεχωρίζουν) διατήρησε την τιμητική θέση του. Στα τέλη του 14ου αιώνα η Αγγλία διέθετε μια ιδιαίτερος πλούσια παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας κληρικοί συγγραφείς, προικισμένοι με θεολογικό και δραματουργικό ταλέντο, επεξέτειναν μικροεπεισόδια της Βίβλου μετατρέποντάς τα σε ολόκληρα θεατρικά έργα. Έτσι, τα δύο *Μυστήρια των Βοσκών* του Γουέικφιλντ, γραμμένα στις αρχές του 15ου αιώνα, μετατρέπουν 11 στίχους από το Ευαγγέλιο του Λουκά σε 50 σελίδες θεατρικών δράσεων: ο αγγλικός καιρός, η ένδεια των βοσκών, οι αντιπαλοότητες και τα υψηλά ενόικια, όλα (γγραμμένα στη διάλεκτο του Νότιου Γιόρκσαϊρ) απεικονίζουν έναν χειμώνα δυσάρεσκειας στον οποίο φέρνει αίσιο τέλος το «τόσο da μικρό μελαχρινό ανθρωπάκι».

Τέλος, υπήρχαν και οι ήχοι. Το προφανέστερο μεσαιωνικό στοιχείο των σημερινών Χριστουγέννων είναι τα κάλαντα. Αρχικά η

λέξη (αγγλιστί carol ή κάρολα) περιέγραφε ένα είδος κυκλικού χορού με τραγούδια. Μια ματιά στα πρώτα αγγλικά κάλαντα μας δείχνει το είδος του χορού: ένας κορυφιαίος τραγουδούσε έναν στίχο ενώ ένας κύκλος χορευτών τραγουδούσε το ρεφρέν (χορωδικό μέρος). Ο χορός των καρόλων ανάγεται στα προχριστιανικά έθιμα. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα οι χοροί είχαν συχνά άσεμνο χαρακτήρα. Τα κάλαντα «μεταμόρφωσαν», για μία ακόμη φορά, κάποιιο εμπνευσμένοι ποιητές, οι οποίοι έκαναν μια κάπως ελεύθερη χρήση λατινικών στίχων από τη λειτουργία των Χριστουγέννων, με πρωτοπόρους Ιταλούς Φραγκισκανούς, όπως ο Τζακοπόνε ντα Τόντι. Το νέο είδος θρησκευτικών ασμάτων, γραμμένων στην καθομιλουμένη, ενέπνευσε τους γείτονές τους προς Βορράν. Οι Γερμανοί δομινικανοί του 14ου αιώνα ιδιαίτερα διοχέτευσαν την πασίγνωστη μυστικιστική ιδιοφυΐα τους στο νέο αυτό είδος. Τον ίδιο αιώνα (πιθανώς αρχικά στην Ιρλανδία) ξεκίνησε η παράδοση –που δεν έσβησε από τότε– να γράφονται κάλαντα στην αγγλική γλώσσα. Σε κάποια από τα πρώτα αγγλικά κάλαντα επιβιώνουν ίχνη των προχριστιανικών χορών των καρόλων, όπως το λίοπρινο (το γνωστό ου) και ο κισσός που, στο πλαίσιο των παλαιότερων πεποισήσεων που σχετιζόνταν με τη γονιμότητα, αντιπροσώπευαν την αρσενική και τη θηλυκή αρχή. Παρόμοιες ιδέες, αποσπασμένες από το παγανιστικό υπόβαθρό τους, υποβαθμίστηκαν σε απλά διακοσμητικά στοιχεία ενός καθαρά χριστιανικού είδους. Οι συγγραφείς δεν χρησιμοποιούσαν μόνο την ιστορία των Χριστουγέννων και τις σχετικές λαϊκές παραδόσεις σε συνδυασμό με τις κατάλληλες προς τον σκοπό αυτόν παραδοσιακές λαϊκές μουσικές, όπως το νανούρισμα, αλλά και λατινικούς ύμνους – ένα είδος που είχε προσλάβει, αιώνες νωρίτερα, στοιχεία από τα λαϊκά τραγούδια. Χαρακτηριστικοί είναι οι «μακαρονικοί» στίχοι τους, όπου τα λατινικά είναι συναρμωσμένα με δημώδη γλώσσα.

ΕΞ ΑΣΤΕΡΟΣ ΉΛΙΟΣ (Sol de stella)

Ο Ήλιος (Χριστός) γεννιέται από το Άστρο (Μαρία). Ο παλαιός συμβολισμός βρίσκεται ακόμη στο επίκεντρο αυτού του αχανούς ιστού αναλογιών. Εξετάζοντας τα ποικίλα στοιχεία των Χριστουγέννων διαπιστώνουμε ότι το βασικό θέμα της κατανίκησης μιας απειλής διατρέχει παλαιότερες και νέες παραδόσεις. Η απειλή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των Χριστουγέννων. Ο θάνατος και το μαύρο σκοτάδι βρίσκονται προ των θυρών, με κάποιον μαγικό ή θαυμαστό τρόπο, όμως, ηττώνται. Και τι θα συμβόλιζε, άλλωστε, ένα αειθαλές φυτό, αν δεν πέθαιναν τα περισσότερα φύλλα τον χειμώνα; Ή τα κεριά, αν οι χειμωνιάτικες νύχτες δεν ήταν τόσο κρύες και σκοτεινές; Ας μην ξεχνάμε ότι ο παλιός εορτασμός δεν απέδιδε τιμή στον απλώς Ήλιο αλλά στον Ακατανίκητο Ήλιο – ένα επίθετο που χαρακτήρισε το όλο πνεύμα αισιοδοξίας των Χριστουγέννων. Το πνεύμα αυτό εκφράζεται καθαρά στο Ευαγγέλιο για την ημερήσια Θεία Ευχαριστία (Κατά Ιωάννη 1:5): «*Και τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν*».

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

* Κοινά γεύματα των χριστιανών των πρώτων χρόνων.

ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΠΗΓΕΣ:

- C.W. Smith, «Christmas and its Cycle», *New Catholic Encyclopaedia* (New York, 1967), III, 655-60.
- E.K. Chambers, *The Mediaeval Stage* (Oxford, 1903).
- R.L. Greene, *The Early English Carols* (Oxford, 1977).
- P. Happe, ed., *English Mystery Plays* (Penguin 1975).
- C.A. Miles, *Christams in Ritual and Tradition* (London, 1912).
- E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting* (Princeton University Press, 1964).

Ο **Αλεξάντερ Μάρει** είναι συνεργαζόμενος μέλος (fellow) στο Πανεπιστημιακό Κολέγιο της Οξφόρδης. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ελένη Πουλάκου.

**ΠΟΙΟΙ
ΔΟΛΟΦΟΝΗΣΑΝ
ΤΟΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ;**

Μια σκοτεινή στιγμή στο λυκαυγές
του νεοελληνικού κράτους

του ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΗΛ. ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

Οι Μαυρομιχαλαίοι σε καμία περίπτωση δεν ήταν άμοιροι ευθυνών για την αστάθεια της χώρας κατά τις πρώτες ημέρες ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους. Δεν ήταν οι «αλτρουιστές πατριώτες», που δεν διέπραξαν σφάλματα εθνικής σημασίας. Ήταν υπεύθυνοι για τη στάση στο Λιμένι (γενέτειρά τους), την κατάληψη της Καλαμάτας από τους Μανιάτες, και την παραχώρηση ασύλου στους επίσης στασιαστές Υδραίους. Γι' αυτούς τους λόγους ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης βρέθηκε φυλακισμένος στο Ναύπλιο, έχοντας μάλιστα επιχειρήσει να δραπετεύσει δύο φορές. Το ίδιο και οι φερόμενοι ως δολοφόνοι του Καποδίστρια (ο αδελφός και ο γιος του Πετρόμπεη), με αποτέλεσμα να βρίσκονται υπό στρατιωτική επιτήρηση. Ωστόσο, όλα τα παραπάνω δεν αποτελούν τεκμήριο για τη συμμετοχή τους στη δολοφονία του Καποδίστρια ως φυσικοί αυτουργοί, παρά μόνο συνιστούν ένα ισχυρό κίνητρο για την αποδιδόμενη σε αυτούς πράξη.

Η δικαστική απόφαση για την υπόθεση Καποδίστρια, στηριγμένη κυρίως στην αγόρευση του αρμόδιου εισαγγελέα, αποτέλεσε τη βάση για την ιστορική περιγραφή των γεγονότων. Παρ' όλα αυτά, η έρευνα επί του συνόλου των ενόρκων καταθέσεων των μαρτύρων τη δίκης καταλήγει σε διαφορετικά συμπεράσματα, δημιουργώντας περισσότερες απορίες για το τι πραγματικά συνέβη εκείνο το τραγικό πρωινό. Παρακάτω αναλύονται σε οκτώ ενότητες η επικρατούσα περιγραφή της δολοφονίας του Καποδίστρια, οι διαφορές μεταξύ των δύο ιατρικών πορισμάτων της νεκροτομής, ο τρόπος εύρεσης και χρήσης των φονικών όπλων, η σκηνή του εγκλήματος βάσει των μαρτύρων, το «λιντσάρισμα» του ενός φερόμενου ως δράστη, η σύλληψη του δεύτερου και, τέλος, οι πλέον φημολογούμενες συνωμοσίες εναντίον του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας.

Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, πατέρας και αδελφός των φερομένων ως δολοφόνων του Καποδίστρια.

Η επικρατούσα περιγραφή της δολοφονίας

Την αυγή της 27ης Σεπτεμβρίου 1831, ημέρα Κυριακή, ο Ιωάννης Καποδίστριας ξεκίνησε από το σπιτι του στο Ναύπλιο συνοδεύει δύο σωματοφυλάκων να πάει στον ναό του αγίου Σπυριδώνα για την καθιερωμένη κυριακάτικη λειτουργία. Καθ' οδόν, σε ένα έρημο δρομάκι, ο Κωνσταντίνος και ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, προσπέρασαν βιαστικά τον κυβερνήτη, αφού πρώτα υποκλίθηκαν, ακολουθούμενοι από δύο στρατιώτες. Λίγα λεπτά αργότερα ο Καποδίστριας είδε τους Μαυρομιχαλαίους να στέκονται εκατέρωθεν της εισόδου του ναού. Για δευτερόλεπτα ο κυβερνήτης κοντοστάθηκε αλλά τελικώς συνέχισε την πορεία του. Μόλις επιχειρήσει να ανέβει τα λιγοστά σκαλοπάτια του ναού και έβγαλε το καπέλο του, ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης άρπαξε τον Καποδίστρια από τον γιακά, τον

έφερε έναν γύρο, λέγοντάς του «κι εσείς κακό χερόβολο κι εμείς κακό δεμάτι» και τον πυροβόλησε πίσω από το κεφάλι, ενώ ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης τον μαχαίρωσε στην κοιλιά. Ακολούθως, ο ένας φύλακας των Μαυρομιχαλαίων πυροβόλησε εναντίον του σωματοφύλακα του κυβερνήτη αλλά η σφαίρα καρφώθηκε στον τοίχο της εκκλησίας. Αμέσως οι Μαυρομιχαλαίοι προσπάθησαν να το σκάσουν. Ο σωματοφύλακας του Καποδίστρια Κοζώνης (ή Κοκκώνης) έπιασε το θύμα που παρέπαιε και το ακούμπησε στο έδαφος. Εν συνέχεια πυροβόλησε τον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη τραυματίζοντάς τον στην πλάτη, ο οποίος λίγο αργότερα βρέθηκε αιμόφυρτος και λιντσαρίστηκε από το πλήθος. Ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης αναζήτησε άσυλο στην οικία του Γάλλου πρέσβη Ρουάν, όπου συνελήφθη.

Η παραπάνω εξιστόρηση διαφέρει σε πολλά σημεία από την επίσημη αγόρευση του αρμόδιου εισαγγελέα (τότε απεκαλείτο λοχαγός εισηγητής), όπως δημοσιεύθηκε στη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος», αρ. 78, της 10ης Οκτωβρίου 1831 (πρόδρομος της «Εφημερίδας της Κυβερνήσεως»). Ωστόσο, ακόμη πιο σημαντικές αποκλίσεις επισημαίνονται μεταξύ των παραπάνω κειμένων με τις ένορκες καταθέσεις των αυτοπτών μαρτύρων. Επιπροσθέτως, το πρώτο χειρόγραφο ιατρικό ανακοινωθέν από τη νεκροτομή του Καποδίστρια διαφέρει από το δεύτερο που εκδόθηκε κατά την ταρικήυση του νεκρού.

Τα ιατρικά ανακοινωθέντα

Το πρώτο ιατρικό ανακοινωθέν φέρει ώρα έναρξης της νεκροτομής την 07:45 και είναι υπογεγραμμένο από τέσσερεις γιατρούς, με επικεφαλής τον Σ. Καρβελά, και ισάριθμους κυβερνητικούς υπαλλήλους, περιλαμβανομένου του προέδρου της Γερουσίας Κ. Τσαμαδού. Σύμφωνα με αυτό, η σορός είχε ένα τραύμα από πυροβόλο όπλο στο πίσω μέρος του κρανίου, δεξιά και καμηλά. Το τραύμα είχε διάμετρο 7-8 χιλιοστά και φορά από κάτω δεξιά προς τα άνω αριστερά, φθάνοντας μέχρι τον αριστερό

Ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, γιος του επικεφαλής των Μανιατών Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ο οποίος θεωρείται ότι μαχαίρωσε τον Καποδίστρια. ΚΑΤΩ: Ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης, αδελφός του επικεφαλής των Μανιατών Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ο οποίος θεωρείται ότι πυροβόλησε τον Καποδίστρια.

κρόταφο, δίχως όμως να έχει συντρίψει το οστό ή να έχει διαπεράσει το δέρμα. Πλησίον του τραύματος, αλλά λίγο χαμηλότερα, υπάρχει μια επιπόλαιη και επιφανειακή πληγή τριγωνικού σχήματος, προκληθείσα μάλλον από την πτώση του νεκρού στο έδαφος. Τέλος, στη δεξιά βουβωνική χώρα υφίσταται τραύμα από αμφίστομο μαχαίρι, πλάτους 8-9 εκατοστών και βάθους 30 εκατοστών. Όπως παραδόξως, το έγγραφο καταλήγει με τη φράση: «*Δηλούμεν ότι κατ' ανωτέραν διαταγήν μάς απηγορεύθη εξακριβώσις περισσότερον προσεχτικήν επί των τραυμάτων*».

Το παραπάνω ιατρικό ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε τροποποιημένο στη «Γενική Εφημερίδα», όπου δηλώνονταν ότι το τραύμα από το μαχαίρι είχε κάθετη φορά (ενώ αρχικώς δεν δηλώνονταν η φορά) και οι διαστάσεις του είχαν πλάτος 8-9 χιλιοστά και βάθος 12 χιλιοστά! Την επομένη διενεργήθηκε η νεκροτομή και η ταρίχευση του νεκρού, από την οποία αποκλείστηκε η συμμετοχή του γιατρού Καρβελά. Σύμφωνα με το σχετικό πόρισμα, τα βλήματα που ευρέθηκαν εντός του κρανίου ήταν τρεις μολύβδινες μπάλες (*μπαρλαμάδες*), από τις οποίες οι δύο ήταν ενωμένες με σύρμα. Όλες βρέθηκαν η μία δίπλα στην άλλη, τουτέστιν ο πυροβολισμός ήταν εξ επαφής. Σχετικά με την πληγή από το μαχαίρι, είχε προκληθεί βλάβη στην ισχιακή εξωτερική αρτηρία διαστάσεων 0,5-2 χιλιοστών!

Το μαχαίρι

Κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων ελήφθησαν συνολικά 147 καταθέσεις από ισάριθμα άτομα και εννέα κατ' αντιπαράθεση. Άπαντες ήταν μάρτυρες κατηγορίας. Οι κατηγορούμενοι για τη δολοφονία του Καποδίστρια δικάστηκαν από έκτακτο στρατοδικείο, σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 2038 Διάταγμα της επί των Στρατιωτικών Γραμματείας από τον λοχαγό εισηγητή του Α' Διαρκούς Στρατιωτικού Συμβουλίου των Ελαφρών της Πελοποννήσου Κ. Αξελού, συμβοηθούμενου από τον γραμματέα Κ. Σκαναβή και τους υπογραμματείς Κ. Αναστασίου και Δ. Γεωργαντά.

Σε όλα τα σχετικά έγγραφα ο διενεργών την ανάκριση Αξελός ποτέ δεν ρώτησε τους μάρτυρες για τον τρόπο που επλήγη ο Καποδίστριας με το μαχαίρι και κανείς από τους αυτόπτες μάρτυρες δεν έκανε μνεία περί μαχαιρώματος ή ύπαρξης μαχαίριου. Για το θέμα αυτό αναφέρθηκαν μόνο οι δύο φύλακες των Μαυρομιχαλαίων, Ιωάννης Καραγιάννης και Ανδρέας Γεωργίου, οι οποίοι καταδικάστηκαν ως συνένοχοι των εγκληματιών. Και οι δύο κατηγορήσαν τον Γεώργιο Μαυρομιχάλη ότι μαχαίρωσε τον κυβερνήτη. Ωστόσο, στη μαρτυρία τους υπάρχει μια αντίφαση. Ο Καραγιάννης ομολογεί ότι πυροβόλησε εναντίον του σωματοφύλακα του Καποδίστρια Κοζώνη, ενώ ο Αλεξίου καταθέτει ότι ο Καραγιάννης πυροβόλησε εναντίον του Γεωργίου Μαυρομιχάλη. Σημειωτέον δε ότι ο ίδιος ο Κοζώνης δεν ανέφερε ότι πυροβολήθηκε από κάποιον ούτε ότι ο κυβερνήτης μαχαίρωθηκε. Είδε όμως πεσμένο ένα «*μαχαίράκι μαυρομάνικο*».

Στον Καραγιάννη επιβλήθηκε η ποινή του θανάτου και στον Αλεξίου κάθειρξη 10 ετών με κατ' αναγκαστική εργασία. Αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης ο Καραγιάννης προέβη σε συμπληρωματική κατάθεση, ομολογώντας ότι το σχέδιο ήταν να δολοφονήσουν οι Μαυρομιχαλαίοι τον Καποδίστρια και οι δύο φύλακες να πυροβολήσουν εναντίον των σωματοφυλάκων του κυβερνήτη. Κατόπιν αυτής της κατάθεσης ο Καραγιάννης απηλλάγη από την ποινή του θανάτου και λίγο αργότερα αφέθηκε ελεύθερος.

Μολαταύτα, υπάρχουν τρεις καταθέσεις που περιγράφουν τον τρόπο και τον τόπο εύρεσης ενός μικρού μαχαίριου. Ο δεκανέας Πυροβολικού Ανδρέας Βούλγαρης μαζί με τον ανθυπολοχαγό Γεώργιο Μονφεράτο και τον Κοζώνη βρήκαν πάνω στον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη ένα μικρό μαχαίρι, όμοιο με αυτό που παρουσιάστηκε ως φονικό όπλο. Ο δεκανέας Βούλγαρης είχε βρει τον ύποπτο τραυματισμένο από πυροβόλο όπλο έξω από το σπίτι του στρατηγού Φωτομάρα. Εκεί ο Βούλγαρης λόγισε τον ύποπτο και ο Κοζώνης κτύπησε

στο κεφάλι τον ήδη αιμόφυρτο Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη με τη λαβή της πιστόλας του. Στη συνέχεια ο δεκανέας ανακάλυψε στη μέση του συλληφθέντος ένα μαυρομάνικο μαχαιρίδιο, του οποίου η λαβή ήταν ματωμένη. Από αυτό τεκμαίρεται ότι το εν λόγω μαχαίρι δεν είχε χρησιμοποιηθεί, αφού η λάμα ήταν καθαρή. Η δε λαβή του ήταν βουτηγμένη στο αίμα από τα τραύματα του ίδιου του Μαυρομιχάλη. Ακολουθώς ο δεκανέας παρέδωσε το μαχαίρι στον ανώτερό του ανθυπολοχαγό Μονφεράτο.

Ο Μονφεράτος επαλήθευσε τη μαρτυρία του δεκανέα Βούλγαρη, ενώ το μαχαίρι που βρέθηκε δόθηκε στον φρούραρχο της πόλης, τον Πορτογάλο Αλμέιδα. Στην τρίτη κατά σειρά σχετική κατάθεση ο Αλμέιδα ανέφερε ότι το μαχαίρι του φόνου βρέθηκε πάνω στον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη από έναν στρατιώτη του Πυροβολικού (έγγραφο δικογραφίας αρ.1, 761, Ναύπλιο, 28 Σεπτεμβρίου 1831).

Το παράξενο από όλα τα παραπάνω είναι ότι το φερόμενο ως φονικό μαχαίρι βρέθηκε πάνω στον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη, αλλά ως ο άνθρωπος που μαχαίρωσε τον Καποδίστρια θεωρήθηκε ο ανιψιός του Γεώργιος. Τέλος, το φερόμενο ως φονικό όπλο ταιριάζει απόλυτα με το εγχειρίδιο του δεύτερου ιατρικού ανακοινωθέντος, που προκάλεσε τη «θανατηφόρο» βλάβη μεγέθους 0,5-2 χιλιοστών, ενώ σε καμία περίπτωση δεν σχετίζεται με το όπλο που δημιούργησε το τραύμα βάθους 30 εκατοστών, όπως περιγράφεται στο πρώτο ιατρικό ανακοινωθέν.

Η σκηνή του εγκλήματος

Ήταν Κυριακή πρωί, λίγα λεπτά προτού ανατείλει ο ήλιος. Οι δρόμοι της πόλης ήταν έρημοι και στην εκκλησία βρισκονταν περί τα 6-7 άτομα. Οι Μαυρομιχалаίοι έφθασαν στον ναό του αγίου Σπυριδώνα και αρχικά στάθηκαν στο κατώφλι της εισόδου (κατάθεση του Ιωάννη Σαράντου, μέλος του εκκλησιάσματος, που στεκόταν μπροστά από το παγκάρι). Όταν τους είδε ο επίτροπος Σωτήρης Μητρόπουλος, προέτρεψε τον Γεώργιο Μαυρομιχάλη να εισέλθει

Ο Πορτογάλος φρούραρχος του Ναυπλίου και φιλέλληνας Αντώνιος Αλμέιδα. ΚΑΤΩ: Ο στρατηγός Γεώργιος Βαλτινός, ο οποίος υπήρξε ένας από τους βασικούς αυτόπτες μάρτυρες της δολοφονίας του Καποδίστρια, όντας εντός του ναού.

στον ναό αλλά εκείνος έδειξε με το χέρι του τους στρατιώτες. Λίγο αργότερα μπήκε στον ναό ο γερο-Γούτος, αναγγέλλοντας την άφιξη του κυβερνήτη. Οι λιγοςτοί παρευρισκόμενοι σηκώθηκαν και έστρεψαν τα βλέμματά τους προς την είσοδο, ενώ ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης μετακινήθηκε λίγο προς τα πίσω και ο θείος του Κωνσταντίνος πέρασε στην απέναντι πλευρά του θυρώματος, ακουμπώντας στην εξωτερική πλευρά.

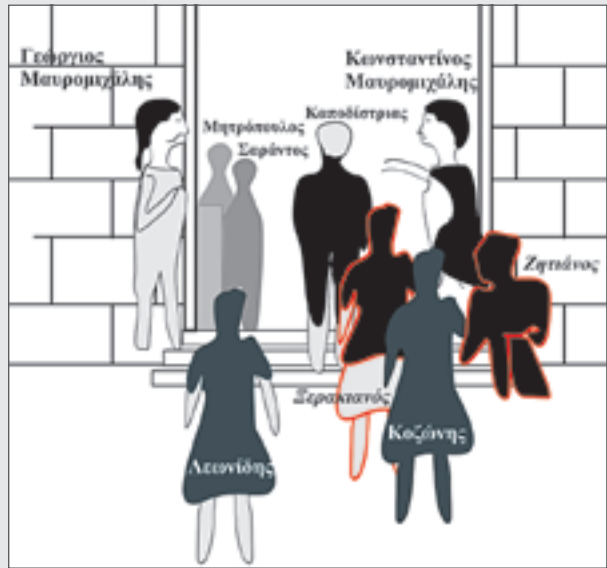
Η ακριβής θέση των φερομένων ως δραστών είναι αμφιλεγόμενη, διότι οι μαρτυρίες είναι αντικρουόμενες. Η επικρατούσα εκδοχή και, σύμφωνα με έναν μάρτυρα (τον Σαράντο), είναι ότι ο Κωνσταντίνος Μαυρομικάλης (αυτός που πυροβόλησε) στεκόταν αριστερά του Καποδίστρια αλλά τέσσερις μάρτυρες κατέθεσαν το αντίθετο (Βαλτινός, Λεωνίδης, Μητρόπουλος και Νικολάου). Αντιστοίχως, ο Γεώργιος Μαυρομικάλης (αυτός που μαχαίρωσε) θεωρείται ότι στεκόταν στα δεξιά, ενώ τρεις μάρτυρες τον είδαν στα αριστερά (Νικολάου, Σαράντος και Σκούρας).

Ένα βήμα προτού ανηφορίσει τα σκαλιά για να εισέλθει στον ναό ο Καποδίστριας έβγαλε το καπέλο του με το αριστερό του χέρι. Ταυτόχρονα οι Μαυρομικαλίοι έβγαλαν τα φέσια τους με το δεξί τους χέρι. Το «σκηνικό» παισιώσανε ένας ζητιάνος, που καθόταν στην είσοδο του ναού και ένας άγνωστος ξερακιανός νέος με φουστάνελα στα δεξιά της εισόδου (σύμφωνα με τους Νικολάου, Παρασκευούλα, Γ. Μαυρομικάλη και Αξελό). Μόλις ο κυβερνήτης επιχείρησε να ανέβει τα σκαλιά, ακούστηκε ένας πυροβολισμός και ευθύς αμέσως ένας δεύτερος, εκατέρωθεν των πλευρών της εισόδου. Ο τόπος γέμισε από καπνό και λίγα δευτερόλεπτα αργότερα ακούστηκε ένας τρίτος πυροβολισμός. Ο Καποδίστριας κει-

τόταν νεκρός έξω από τον ναό και μόνο τότε ο Κωνσταντίνος Μαυρομικάλης έκανε μια δρασκέλια και βρέθηκε πίσω από τη σορό του νεκρού.

Η περιγραφή των στιγμών αυτών από τους αυτόπτες μάρτυρες παρουσιάζει αρκετές διαφορές από την αγόρευση του εισηγητή. Οι μάρτυρες, που έβλεπαν τα γεγονότα μέσα από την εκκλησία, ήταν πέντε (Βαλτινός, Μητρόπουλος, Νικολάου, Σαράντος και Σκούρας) και οι στρατιώτες φύλακες, που βρίσκονταν πίσω από τη σκηνή του εγκλήματος, ήταν τέσσερις (οι σωματοφύλακες του Καποδίστρια Κοζώνης και Λεωνίδης και οι φύλακες των Μαυρομικαλίων Καραγιάννης και Γεωργίου), συνυπολογίζοντας και την Παρασκευούλα, η οποία παρακολουθούσε από το παράθυρο του σπιτιού της. Κανείς από τους παρευρισκόμενους δεν ανέφερε περί σωματικής επαφής των Μαυρομικαλίων με τον Καποδίστρια, κανείς δεν είδε το άρπαγμα από τον γιακά, κανείς δεν άκουσε την απειλητική φράση περί «*κακών χεροβόλων...*» και κανείς δεν έκανε λόγο περί ανταλλαγής χαιρετισμού μεταξύ του κυβερνήτη και των Μαυρομικαλίων. Δηλαδή, κανείς από τους 10 αυτόπτες μάρτυρες δεν επιβεβαίωσε την αφήγηση του εισηγητή περί λεκτικής και σωματικής επαφής μεταξύ θύματος και φερομένων ως θυτών.

Η σκηνή της δολοφονίας του Καποδίστρια βάσει της περιγραφής του εισαγγελέα Αξελού και (ΔΕΞΙΑ) βάσει των περιγραφών των αυτοπτών μαρτύρων (σχεδ. Ε.Η.Κ.). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η στιγμή της δολοφονίας του Καποδίστρια, όπως απεικονίστηκε σε ζωγραφικό πίνακα με έντονα τα στοιχεία της φημολογίας και όχι τις περιγραφές των αυτοπτών μαρτύρων.

Όλοι οι μάρτυρες από το εκκλησίασμα άκουσαν δύο πυροβολισμούς εκατέρωθεν της εισόδου. Άκουσαν, αλλά δεν είδαν, ούτε κατονόμασαν τους δράστες. Μόνο ο Ι. Σαράντος και η Παρασκευούλα είδαν και περιέγραψαν δύο άνδρες να πυροβολούν. Ο Σαράντος κατέθεσε ότι ένας άνδρας με μαύρη μακριά κάπα («καπότα») πυροβόλησε στο κεφάλι τον Καποδίστρια και στη συνέχεια ένας με λευκό «μπουρνούζι» (φαρδύς λευκός μανδύας με κουκούλα) πυροβόλησε εκ νέου. Αμφότεροι αναχώρησαν τρέχοντας από την εκκλησία του αγίου Σπυριδώνα. Ο ένας και μοναδικός πολίτης μάρτυρας, που μάλλον είδε ολόκληρη τη σκηνή της δολοφονίας, ήταν η Παρασκευούλα. Βρισκόταν στο παράθυρο του σπιτιού της ακριβώς απέναντι από τα σκαλιά της εκκλησίας σε απόσταση περίπου 10 μ. και προσευχόταν. Η περιγραφή της ταυτίζεται με αυτήν του Σαράντου, δηλαδή ότι ένας με μαύρη μακριά κάπα πυροβόλησε τον Καποδίστρια στο κεφάλι και ένας άλλος με λευκό «μπουρνούζι» πυροβόλησε σχεδόν αμέσως μετά τον πρώτο. Το αξιοπερίεργο με τις δύο παραπάνω καταθέσεις είναι ότι

αυτός που πυροβόλησε τον Καποδίστρια φορούσε μαύρη κάπα, ενώ ο κατηγορηθείς για τον πυροβολισμό Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης φορούσε λευκό «μπουρνούζι»! Επίσης, ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, που κατηγορήθηκε για το μαχαίρωμα, φορούσε μαύρη κοντή κάπα αλλά κανένας από όλους τους μάρτυρες δεν είδε κάποιο μαχαίρωμα! Επιπροσθέτως, ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης ήταν άοπλος, σύμφωνα με όλες τις καταθέσεις και την αγόρευση του εισηγητή. Του αποδόθηκε όμως ένα μαχαίρι που βρέθηκε πάνω στον θείο του και μια πιστόλα που του δόθηκε μετά τη δολοφονία από έναν άγνωστο ξερακιανό άνδρα.

Τα σκοτεινά σημεία της υπόθεσης Καποδίστρια συνεχίζονται. Στην κατάθεσή τους οι μάρτυρες Νικολάου και Σκούρας ανέφεραν ότι ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης σήκωσε το χέρι του προς τον Καποδίστρια δίχως να κρατεί κάποιο φονικό αντικείμενο, ενώ ταυτόχρονα ακούστηκε μια πιστολιά. Η πιστολιά από την πλευρά του αποκλείεται να ήταν δική του, ενώ το τραύμα από μαχαίρι ήταν στη βουβωνική χώρα και με φορά από τα κάτω προς τα πάνω.

Επομένως, πώς προκλήθηκε η πληγή σε ένα τόσο χαμηλό σημείο του σώματος από ένα άοπλο χέρι σηκωμένο στο ύψος του στήθους; Επίσης, ποτέ δεν βρέθηκε το εν λόγω μεγάλο μαχαίρι (σαν σπάθα), κανείς δεν το είδε και κανείς δεν παρατήρησε κάποιον να το έχει πάνω του. Επομένως, το όπλο αυτό κάπου ήταν κρυμμένο, με πιθανή θέση κάτω από τα κουρελιασμένα ρούχα του ζητιάνου, ο οποίος ήταν το μοναδικό άτομο μπροστά και σε πιο χαμηλό σημείο από τον Καποδίστρια.

Ο μονόχειρας και μονόφθαλμος σωματοφύλακας του Καποδίστρια, ο οποίος εξ ανάγκης ήταν αριστερόχειρας, βρισκόταν ένα έως δύο βήματα πίσω δεξιά από τον κυβερνήτη. Ο ίδιος κατέθεσε ότι κάποιος πυροβόλησε τον κυβερνήτη από πίσω, χωρίς να κατονομάζει τον δράστη, αλλά στην αγόρευσή του ο εισηγητής χρησιμοποίησε το όνομα του Κοζώνη για να καταδείξει τον Κωνσταντίνο Μαυρομικήλη ως τον άνθρωπο που πυροβόλησε τον Καποδίστρια στο κεφάλι. Τέλος, ο άλλος σωματοφύλακας του Καποδίστρια, ο Κρητικός Λεωνίδης (ή Λέων), ήταν ο μόνος που κατονόμασε τον Κωνσταντίνο Μαυρομικήλη ως τον ένοχο που πυροβόλησε τον κυβερνήτη με την πιστόλα. Επιπλέον, ήταν ο μοναδικός από τους 10 μάρτυρες που ανέφερε ότι είδε πεσμένο ένα μαχαίρι στην είσοδο του ναού, όμοιο με το φερόμενο ως φονικό όπλο (το μαχαίρι όμως βρέθηκε πάνω στον Κωνσταντίνο Μαυρομικήλη).

Ασύμβατη είναι και η θέση των εμπλεκόμενων, σχετικά με τη φορά των θανατηφόρων πληγμάτων. Ο Κωνσταντίνος Μαυρομικήλης στεκόταν τουλάχιστον ένα σκαλοπάτι ψηλότερα από τον μετρίου αναστήματος Καποδίστρια και ο Γεώργιος Μαυρομικήλης μάλλον δύο σκαλοπάτια ψηλότερα. Επομένως, η φορά των βλημάτων από την πιστόλα του Κωνσταντίνου Μαυρομικήλη θα έπρεπε να είναι από πάνω προς τα κάτω και η πληγή εισόδου των βλημάτων από το αριστερό μπροστινό μέρος του κρανίου του Καποδίστρια. Παρ' όλα αυτά, τα βλήματα είχαν την εντελώς αντίθετη φορά και θέση. Ο μοναδικός άνθρωπος

που βρισκόταν σε αυτή τη θέση ήταν ο Κοζώνης και για λιγοστά δευτερόλεπτα η περιεργη φιγούρα του ξερακιανού νέου, όπως περιγράφεται από τους Νικολάου, Παρασκευούλα και Αξελό.

Το «Λιντσάρισμα»

Στην κατάθεσή του ο Κοζώνης ανέφερε ότι μετά τα θανατηφόρα πλήγματα ο Καποδίστριας παρέπαιε κάνοντας 1-2 βήματα εμπρός. Τότε τον πήρε στην αγκαλιά του και τον εναπόθεσε στο έδαφος. Εν συνεχεία πυροβόλησε από πίσω τον Κωνσταντίνο Μαυρομικήλη, ο οποίος έτρεχε προς μια ανηφοριά για να ξεφύγει.

Η παραπάνω κατάθεση του Κοζώνη παρουσιάζει αρκετά κενά. Σύμφωνα με ιατρικές μελέτες, ένα θανατηφόρο κτύπημα στο κεφάλι, όπως αυτό που δέχθηκε ο Καποδίστριας, προκαλεί τη νέκρωση του νευρικού συστήματος του θύματος και την άμεση πτώση του. Η παραμικρή κίνηση οποιουδήποτε άκρου του σώματος είναι επιστημονικά αδύνατη. Πιθανότατα, λοιπόν, το επιπόλαιο επιφανειακό τραύμα στο κεφάλι, σύμφωνα με το ιατρικό ανακρινωθέν, να προήλθε από την άμεση πτώση του Καποδίστρια. Μολταυτά, στην απίθανη περίπτωση που το θύμα να έκανε 1-2 βήματα εμπρός, πώς ο Καποδίστριας έπεσε στην αγκαλιά του Κοζώνη, ο οποίος βρισκόταν πίσω του; Επίσης, πώς προκλήθηκε το επιπόλαιο τραύμα στο κεφάλι, αφού ο Κοζώνης έπιασε τον Καποδίστρια προτού πέσει;

Μια ακόμη μαρτυρία ανατρέπει την επικρατούσα διήγηση των γεγονότων. Ο ανθυπολοχαγός Γεώργιος Μονφεράτος περιγράφει ότι έλαβε διαταγή από τον ανώτερό του, διοικητή του τάγματος, Λαφόν, να μεταβεί με τους στρατιώτες του στον ναό του αγίου Σπυριδώνα, ο οποίος ήταν γεμάτος από κόσμο. Εκεί κάποιος του υπέδειξε τη θέση του Κωνσταντίνου Μαυρομικήλη, έξω από το σπίτι του στρατηγού Φωτομάρα. Αμέσως ο Μονφεράτος μετέβη στο σημείο, όπου βρήκε τον Κωνσταντίνο Μαυρομικήλη τραυματισμένο από πιστολιά στην κοιλιά! Τότε ένας στρατιώτης κτύπησε με το κοντάκι του όπλου του τον τραυματία

και ένας άλλος τον λόγχισε. Αμέσως μετά, στο ίδιο σημείο, κατέφθασε και ο Κοζώνης, ο οποίος πυροβόλησε από πολύ κοντινή απόσταση τον φερόμενο ως δράστη αλλά αστόχησε, οπότε με την πιστόλα του κατάφερε ένα δυνατό κτύπημα στο κεφάλι. Στη συνέχεια ο Μονφεράτος προσπάθησε να μεταφέρει τον ύποπτο στον Πλάτανο (νυν Πλατεία Συντάγματος), εν μέσω γρονθοκοπημάτων από τους υπόλοιπους στρατιώτες. Τελικά ο Κωνσταντίνος Μαυρομικάλης αφέθηκε στην πλατεία, όπου ξεψύχησε, και ο Μονφεράτος επέστρεψε στην εκκλησία για τη μεταφορά του πτώματος του Καποδίστρια στην κυβερνητική οικία.

Σύμφωνα με όλες τις καταθέσεις και τον αριθμό των μαρτύρων, το εκκλησίασμα δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 6-7 άτομα, οπότε το «πλήθος κόσμου», που περιέγραψε ο Μονφεράτος, είναι μάλλον ανακριβές. Επίσης, σύμφωνα με την επικρατούσα αφηγηματική εκδοχή, ο Κωνσταντίνος Μαυρομικάλης δέχθηκε τη χαριστική βολή από τον Φωτομάρα. Ωστόσο, ο Μονφεράτος δεν έκανε καμία μνεία στον Φωτομάρα και ανέφερε ότι ο τραυματισμένος δολοφόνος αφέθηκε στη μοίρα του κάτω από τον Πλάτανο. Επιπλέον, το περιεργό είναι το πώς ο «άριστος» σκοπευτής Κοζώνης, ο οποίος, μέσα στην αντάρα της δολοφονίας, με ένα χέρι και ένα μάτι πυροβόλησε εύστοχα τον κινούμενο Κωνσταντίνο Μαυρομικάλη αλλά αστόχησε από μια πάρα πολύ μικρή απόσταση σε έναν ακίνητο στόχο; Ίσως και το πιο αξιοπερίεργο είναι ότι ο Κοζώνης κατέθεσε πως πυροβόλησε τον Κωνσταντίνο Μαυρομικάλη στην πλάτη, ενώ ο Μαυρομικάλης έφερε τραύμα από πυροβόλο όπλο μπροστά στην κοιλιά. Φυσικά, δεν θα πρέπει να γίνει λόγος για πιθανότητα διαμπερούς τραύματος, διότι τα όπλα της εποχής δεν είχαν ιδιαίτερα διατρητική ισχύ.

Μία ακόμη ενδιαφέρουσα πτυχή της διήγησης του Μονφεράτου είναι ότι στο «λιντοάρισμα» του Κωνσταντίνου Μαυρομικάλη δεν περιγράφεται η ύπαρξη πολιτών, παρά μόνο στρατιωτών. Επομένως, γιατί ο εισηγητής στην αγόρευσή του έκανε

Το Παλατάκι στην Πλατεία Ναυάρχων στο Ναύπλιο. Ήταν το Κυβερνείο και η οικία του Καποδίστρια, την οποία ανήγειρε ο ίδιος με δικά του έξοδα. Εκεί μεταφέρθηκε η σορός του και εκτέθηκε σε λαϊκό προσκύνημα.

λόγο για «απόδοση δικαιοσύνης από τον λαό», καθώς και για την παρέμβαση του στρατηγού Φωτομάρα, δίνοντας τη χαριστική βολή; Και, τέλος, το μεγάλο ερώτημα: Γιατί ο Μονφεράτος μετέφερε τον Κωνσταντίνο Μαυρομικάλη στον Πλάτανο και όχι στο νοσοκομείο ή στη φυλακή;

Προς αναζήτηση «ασύλου»

Τα γεγονότα από τη στιγμή της δολοφονίας του Καποδίστρια έως τη σύλληψη του έτερου φερόμενου ως δράστη Γεωργίου Μαυρομικάλη παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον και δημιουργούν νέα ερωτήματα. Σύμφωνα με την αγόρευση του εισηγητή Αξελού και την επικρατούσα αφήγηση των γεγονότων, ο Γεώργιος Μαυρομικάλης μαχαίρωσε τον Καποδίστρια και αμέσως μετά κατέφυγε στην παρακείμενη οικία του Γάλλου πρέσβη Ρουέν για να ζητήσει ασύλο, αφού πήδηξε τον μαντρότοικο. Τελικά ο δράστης παραδόθηκε στις Αρχές με τις γνωστές συνέπειες.

Αυτή η λιτή περιγραφή έρχεται σε αντίθεση με τις καταθέσεις τριών εκ των τεσσάρων αυτοπτών μαρτύρων, που σχετίζονταν

με τα παραπάνω γεγονότα (χωρίς να υπολογίζεται η ομολογία του υπόπτου). Οι παραπάνω αυτόπτες μάρτυρες ήταν ο ιδιοκτήτης της οικίας που μπήκε ο ύποπτος, ο ταγματάρχης Θ. Βαλλιάνος, ο υπηρέτης του Σ. Κυπαρίσσης, ο γυναικάδελφος του ιδιοκτήτη που έμενε στον ίδιο χώρο, επιστάτης του Μηχανικού Εμμ. Σαριδάκης, και ο φρουράρχος της Μονεμβασιάς λοχαγός Φ. Αγγελίδης, ο οποίος βρισκόταν τυχαία στο Ναύπλιο εκείνες τις ημέρες.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια ο Γεώργιος Μαυρομικάλης άρχισε να τρέχει προς την οικία του στρατηγού Γεράρδου, πλησίον του Βουλευτικού, αλλά άλλαξε πορεία, διότι το σπίτι ήταν μακριά και δεν θα προλάβαινε να φθάσει. Έτσι αναζήτησε καταφύγιο στο πρώτο σπίτι που βρήκε μπροστά του. Κτύπησε την πόρτα αλλά κανείς δεν του άνοιξε. Τότε κατευθύνθηκε στη διπλανή οικία, αυτή του Βαλλιάνου, όπου όλος τυχαίως η εξώπορτα ήταν ανοικτή. Ο Γεώργιος Μαυρομικάλης εισήλθε ακολουθούμενος από τους δύο φύλακές του, τον Γεωργίου και τον Καραγιάννη. Εκείνη τη στιγμή συνάντησε τον υπηρέτη Κυπαρίσση και τον Σαριδάκη, ο οποίος αμέσως ξύπνησε τον Βαλλιάνο. Και οι τρεις καταθέσεις των παραπάνω μαρτύρων αναφέρουν ότι ο Γεώργιος Μαυρομικάλης έφθασε στο σπίτι στις 06:00, οπότε η δολοφονία του Καποδίστρια θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε περί τις 05:45-05:50. Επίσης, ο Κυπαρίσσης και ο Βαλλιάνος κατέθεσαν ότι ο ύποπτος κρατούσε μια πιστόλα στο χέρι και φώναξε «*σκότωσα τον κυβερνήτη*». Σημειωτέον δε ότι ο Κυπαρίσσης και ο Σαριδάκης ξύπνησαν φυσιολογικά, χωρίς να έχουν ακούσει κάποια φασαρία. Η αιτιολογία του ιδιοκτήτη του σπιτιού για την έλευση του υπόπτου ήταν ότι είχε έλθει για να ταμπουρωθεί και να γλυτώσει από το πλήθος. Ο Βαλλιάνος απαίτησε την άμεση απομάκρυνση του Μαυρομικάλη από το σπίτι του και κατευθύνθηκε προς μια μυστική θύρα που οδηγούσε στη διπλανή οικία. Ο Γεώργιος Μαυρομικάλης τον ακολούθησε, δίχως να γνωρίζει πού πηγαίνει. Οι δύο άνδρες βρέθηκαν

στο σπίτι του Γάλλου πρέσβη Ρουάν, όπου συνάντησαν τον υπηρέτη του ξένου διπλωμάτη. Ο Μαυρομικάλης απαίτησε να δει τον Ρουάν αλλά ο υπηρέτης αρνήθηκε και ανέβηκε τη σκάλα προς την κρεβατοκάμαρα του κυρίου του. Τον ακολούθησε ο Μαυρομικάλης και κυριολεκτικά «έπιασε» τον Ρουάν στον ύπνο, ο οποίος, ξαφνιασμένος, άρχισε να φοράει τα ρούχα του. Ο Μαυρομικάλης του ζήτησε επίμονα να τον προστατεύσει από τους στρατιώτες και να τον παραδώσει στην Εθνική Συνέλευση, αλλά ο Ρουάν ήταν κατηγορηματικά αρνητικός, απαιτώντας την άμεση αποχώρηση του «εισβολέα», ώστε να μην εμπλακεί η Γαλλία σε κάποιο διπλωματικό επεισόδιο. Εκείνη τη στιγμή εισήλθαν τέσσερις άνδρες, οι Αγγελίδης, Γεράρδος, Καλαμογδάρτης και Πελιόν, και ο Αγγελίδης ανέλαβε χρέη διερμηνέα μεταξύ του Ρουάν και του Μαυρομικάλη.

Η κατάθεση του φρουράρχου της Μονεμβασιάς Αγγελίδη φαινομενικά επιβεβαιώνει την αγόρευση του εισηγητή. Ωστόσο, εάν δοθεί λίγο περισσότερο προσοχή στις λεπτομέρειες, ίσως αποκαλυφθεί μια άκρως ενδιαφέρουσα κρυφή πτυχή της Ιστορίας. Άλλωστε οι αριθμοί πάντα λένουν την αλήθεια. Σύμφωνα με τον Αγγελίδη, εκείνος ξύπνησε από τη φασαρία που προκλήθηκε μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια. Αμέσως ντύθηκε και μετέβη στην οικία του στρατηγού Γεράρδου, όπου εκεί βρήκε ήδη έτοιμους τον στρατηγό, τον Γάλλο διοικητή του Ιππικού συνταγματάρχη Πελιόν και τον αντικαποδιστριακό γεροϋσιαστή Ανδρέα Καλαμογδάρτη. Οι τέσσερις άνδρες μετέβησαν απευθείας στο σπίτι του Ρουάν, μόλις ελάχιστα λεπτά μετά την άφιξη του Γεωργίου Μαυρομικάλη (περί τις 06:05). Η ώρα άφιξης και ο προορισμός του Αγγελίδη και των συν αυτώ επιβεβαιώνεται από τους μάρτυρες Βαλλιάνο και Κυπαρίσση.

Ωστόσο, οι υπολογιζόμενες ελάχιστες χρονικές αποστάσεις μεταξύ των παραπάνω διαδοχικών γεγονότων παρουσιάζουν χρονικές ανακολουθίες. Εάν ο Αγγελίδης ξύπνησε από τη φασαρία, θα χρειάστηκε

τουλάχιστον 30 λεπτά έως ότου φθάσει στην οικία του Ρουάν μαζί με τους υπόλοιπους. Άλλωστε η ίδια χρονική διάρκεια επιβεβαιώνεται και από τον Καλαμογάρτη στην κατάθεσή του («*Αξελός: Χθες τι ώραν υπήγετε εις του στρατηγού; Καλαμογάρτης: Με φαίνεται ότι επέρασε μισή ώρα αφού εθανατώθη ο κυβερνήτης*»). Εάν, λοιπόν, οι τέσσερις άνδρες έφθασαν στην πρεσβευτική οικία στις 06:05, ο Αγγελίδης θα ζύπνησε περί τις 05:35, δηλαδή 15-20 λεπτά πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια! Πώς, λοιπόν, είναι δυνατόν να πληροφορήθηκε το φονικό προτού συμβεί; Επιπλέον, σύμφωνα με ένα προσωπικό έγγραφο του Αυστριακού στρατηγού και διπλωμάτη Πρόκες φον Όστεν, ο ίδιος βρισκόταν στο σπίτι του Γεράρδου και το πρωινό της δολοφονίας του Καποδίστρια άπαντες οι διαμένοντες εκεί (Γεράρδος, Πελιόν και Καλαμογάρτης) «*είχαν ξυπνήσει από πολύ νωρίς και ήταν καλοντυμένοι σαν να περίμεναν κάτι να συμβεί*». Επιπλέον, πώς οι τέσσερις άνδρες πήγαν κατευθείαν στην οικία Ρουάν, ενώ ο Γεώργιος Μαυρομικάλης είχε εισέλθει στην οικία Βαλλιάνου; Απορίας άξιον είναι πώς ο Αγγελίδης και οι άλλοι ζύπνησαν από τη φασαρία, ενώ οι ένοικοι της οικίας Βαλλιάνου δεν άκουσαν τίποτα, παρότι βρίσκονταν πιο κοντά στην εκκλησία;

Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι, μόλις ο Αγγελίδης αντίκρισε τον Ρουάν μαζί με τον Μαυρομικάλη, φώναξε στα Γαλλικά: «*Δολοφόνος*», οπότε, μόνο εκείνη τη στιγμή ο Γάλλος διπλωμάτης αντιλήφθηκε τι είχε συμβεί, και αναφώνησε: «*Στο σπίτι μου δολοφόνος!*» (μαρτυρία του Καλαμογάρτη). Έτσι, δημιουργείται το ερώτημα: Ο Αγγελίδης από πού πληροφορήθηκε ότι ο Γεώργιος Μαυρομικάλης ήταν ο δολοφόνος του Καποδίστρια;

Οι πιστόλες

Σύμφωνα με τη δικογραφία, τα όπλα που βρέθηκαν πάνω στους ενόχους και στους συνενόχους για τη δολοφονία του Καποδίστρια ήταν τα εξής: πάνω στον Κωνσταντίνο Μαυρομικάλη δύο πιστόλες και ένα

Το κτήριο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος στην Πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου. Επρόκειτο για την οικία Παπαλεξοπούλου, του πρώτου δημάρχου της πόλης, και της συζύγου του Καλλιόπης, της οποίας το όνομα είχε αναμειχθεί στη συνωμοσία εναντίον του Καποδίστρια. Αργότερα η ίδια πρωταγωνίστησε και στην εξέγερση για την έξωση του Όθωνα. ΜΕΣΗ: Το Βουλευτικόν ή αλλιώς τζαμί του Αγά-πασά, επί της Πλατείας Συντάγματος του Ναυπλίου. ΚΑΤΩ: Ο ναός του αγίου Σπυριδώνα στο Ναύπλιο, έξω από την είσοδο του οποίου δολοφονήθηκε ο Καποδίστριας.

μαυρομάνικο μαχαίριδιο, στον Γεώργιο Μαυρομιχάλη μία πιστόλα, στον Καραγιάννη δύο πιστόλες και ένα μαχαίρι και στον Γεωργίου δύο πιστόλες.

Ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης ήταν άοπλος όταν έφυγε από το σπίτι του και κατά τη στιγμή της δολοφονίας, σύμφωνα με τις καταθέσεις της πλειονότητας των μαρτύρων. Όταν όμως μπήκε στο σπίτι του Βαλλιάνου ένας ξερακιανός φουστανελοφόρος του πέταξε μια πιστόλα, λέγοντάς του: «*Πάρ' την*». Αυτό το όπλο κρατούσε στα χέρια ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης και αυτό το όπλο παρέδωσε στον Γεράρδο. Έτσι, λοιπόν, ο άοπλος Γεώργιος Μαυρομιχάλης καταγράφηκε ως φέρων μία πιστόλα, παρά του γεγονότος ότι κατηγορήθηκε για το μαχαίρωμα.

Η προέλευση αυτών των όπλων δημιουργεί ένα ακόμη θολό τοπίο. Σύμφωνα με την κατάθεση του Τηνιακού εμπόρου όπλων Θεόδωρου Παξημάδη, που διατηρούσε οπλοπωλείο στο Ναύπλιο, έναν μήνα και περισσότερο πριν από τη δολοφονία ο Χαράλαμπος Σκορδούλης (άνθρωπος των Μαυρομιχαλαίων) μαζί με τον Γεώργιο Μαυρομιχάλη πήγαν στο εν λόγω οπλοπωλείο και ενδιαφέρθηκαν για την αγορά καινούργιων πιστολών. Την επομένη, στις 09:00, ο Σκορδούλης πήγε πάλι στο οπλοπωλείο και αγόρασε τέσσερις πιστόλες για λογαριασμό των Μαυρομιχαλαίων, τις οποίες τύλιξε σε ένα μαντίλι. Δύο ημέρες αργότερα ο Σκορδούλης επανήλθε στο οπλοπωλείο και αγόρασε άλλες δύο πιστόλες, όμοιες με τις προηγούμενες, για δικό του λογαριασμό όμως. Από την πρώτη τετράδα των όπλων τα δύο βρέθηκαν πάνω στον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη και τα άλλα δύο στον Καραγιάννη. Από τα άλλα δύο, που αγόρασε ο Σκορδούλης για τον εαυτό του, το ένα βρέθηκε πάνω στον Γεώργιο Μαυρομιχάλη. Φυσικά επρόκειτο για το όπλο που του είχε πετάξει ο άγνωστος ξερακιανός φουστανελοφόρος στην αυλή του Βαλλιάνου. Όσον αφορά τον Σκορδούλη, έγινε άφαντος, όπως και το έκτο όπλο. Η τελευταία αναφορά γι' αυτόν είναι ότι ταξίδεψε προς τις Σπέτσες, στις 17 Σεπτεμβρίου.

Όλοι γνώριζαν τη συνωμοσία αλλά κανείς τους συνωμότες

Εναντίον του Καποδίστρια είχε πραγματοποιηθεί τουλάχιστον άλλη μία απόπειρα δολοφονίας. Ο προσωπικός του υπηρέτης Νικολέτος, όπως ο ίδιος αποκάλυψε, είχε βάλει δηλητήριο στον καφέ του κυρίου του. Την τελευταία στιγμή, όμως, συμβούλευσε τον κυβερνήτη να μην τον πει.

Σύμφωνα με το κατηγορητήριο, οι στρατιώτες Γεωργίου και Καραγιάννης κατηγορήθηκαν για συνεργασία με τους Μαυρομιχαλαίους. Αυτή η κατηγορία στηρίχθηκε κυρίως στη μαρτυρία της πλύστρας των Μαυρομιχαλαίων Καλής Μεληκανάκη, η οποία κατέθεσε ότι ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης κατέβαινε συχνά στο ισόγειο του σπιτιού και συνωμοτούσε με τον Καραγιάννη.

Σύμφωνα όμως με τον υπηρέτη των Μαυρομιχαλαίων Μιχαήλ Τσιμάκη, στο ισόγειο του σπιτιού υπήρχαν πάντα ο μάγειρας, η πλύστρα, ο ίδιος, και τουλάχιστον ένας στρατιώτης. Επίσης, στον ίδιο χώρο όλη την ημέρα έμπαιναν και έβγαιναν τουλάχιστον άλλοι 10 στρατιώτες για την αλλαγή της φρουράς και την ενδιαιτήσή τους. Ωστόσο, στον πρώτο όροφο της οικίας, όπου υπήρχαν τα ιδιαίτερα δωμάτια των Μαυρομιχαλαίων, απαγορευόταν η είσοδος σε όλους αυτούς. Επομένως, γιατί οι Μαυρομιχαλαίοι συνωμοτούσαν στο ισόγειο σε κοινή θέα όλων των υπηρετών και των στρατιωτών και δεν προτιμούσαν να καταστρώνουν τα σχέδιά τους στον όροφο που κανείς άλλος δεν είχε πρόσβαση; Επιπλέον, όσον αφορά τη συνεργασία του στρατιώτη Γεωργίου με τους Μαυρομιχαλαίους, αυτή είναι μάλλον απίθανη, διότι ο εν λόγω στρατιώτης είχε αναλάβει καθήκοντα μόλις τέσσερις ημέρες πριν από τη δολοφονία και δεν γνώριζε από παλαιότερα τους υπό επιτήρηση άνδρες. Ως εκ τούτου, δύσκολα ένας δολοφόνος θα εμπιστευόταν τα σχέδιά του σε έναν άγνωστο.

Η μαρτυρία του επιλοχία Γεωργίου Μεσηνέζη είναι ένας γρίφος που δεν έχει εξιχνιαστεί έως σήμερα. Πιθανότατα, να είναι αυτός που ήλθε πρόσωπο με πρόσωπο με

τους πραγματικούς δολοφόνους του Καποδίστρια, εάν οι φυσικοί αυτουργοί δεν ήταν οι Μαυρομιχαλαίοι. Σύμφωνα με την κατάθεσή του, δίκως να προσδιορίζεται η ακριβής χρονική στιγμή των γεγονότων, ο επιλοχίας μαζί με τους άνδρες του κατέβαινε από το Παλαμήδι προς τον χώρο που διέμενε η μπάντα. Ξαφνικά, τρεις φουστανελοφόροι πέρασαν ανάμεσά τους, τρέχοντας μανιασμένα. «*Τι τρέχετε βρε έτσι; Τι κάνετε έτσι;*», τους ρώτησε ο Μεσηνέζης αλλά απάντηση δεν έλαβε. Ο πρώτος από τους τρεις ήταν άοπλος και είχε τα χέρια του μέσα στη φουστανελά, ενώ οι άλλοι δύο κρατούσαν πιστόλες, τις οποίες όπλιζαν. Αυτοί αποκλείεται να ήταν οι κατηγορούμενοι, διότι οι Γεώργιος Μαυρομιχάλης, Γεωργίου και Καραγιάννης βρίσκονταν στην οικία Βαλλιάνου και ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης ήταν τραυματισμένος. Ίσως, οι δύο από τους τρεις να ήταν τα «άγνωστα» πρόσωπα που διέφυγαν αμέσως μετά τη δολοφονία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σαράντου.

Ακολουθώς, προκαλεί απορία γιατί οι Αρχές επιδίωξαν να εξοντώσουν τους Μαυρομιχαλαίους προτού δικαστούν. Ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης βασανίστηκε, δίκως να επιχειρηθεί η μεταφορά του στη φυλακή και ο στρατηγός Γεράρδος πρότεινε τη θανάτωση του Γεώργιου Μαυρομιχάλη μέσα στην οικία του Ρουάν, σύμφωνα με την ομολογία του κατηγορουμένου και την κατάθεση του λοχαγού Αθ. Πίσσα, ο οποίος ήταν παρών.

Σχετικά με τις φημολογούμενες συνωμοσίες, οι Αρχές ανέκριναν τον δήμαρχο του Ναυπλίου Παπαλεξόπουλο (καθώς το όνομα της συζύγου του είχε εμπλακεί σε συνωμοσίες με τη Δούκισσα της Πλακεντίας και τον Λάζαρο Κουντουριώτη) και τον πολιτάρχη (νομάρχη) του Ναυπλίου Π. Κακλαμάνο, ο οποίος είχε διορίσει τους δύο τελευταίους φύλακες των Μαυρομιχαλαίων. Αμφότεροι, όμως, αφέθησαν ελεύθεροι.

Επίσης, από την Ύδρα ο Αλ. Μαυροκορδάτος και ο Κ. Ζωγράφος είχαν ζητήσει τη συνδρομή του στρατάρχη Δ. Υψηλάντη για τη δολοφονία του «τυράννου».

Ο Δημήτριος Υψηλάντης, που αγωνίστηκε για την ελευθερία της Ελλάδας αδιαφορώντας για αξιώματα και διακρίσεις, αρνήθηκε να συμμετάσχει στη συνωμοσία εναντίον του Καποδίστρια.

Τότε ο Υψηλάντης απάντησε εγγράφως ότι «*ο Καποδίστριας δεν είναι τύραννος. Εάν ήταν, θα τον σκότωνα ο ίδιος με τα χέρια μου, δεν θα πλήρωνα τυραννοκτόνους*». Στις 31 Ιουλίου 1831 ο Καποδίστριας έγραψε στον Γάλλο ναύαρχο Λαλάντ ότι «*και τις δολοπλοκίες όλων σας τις εγνώριζα αλλά έκρινα ότι δεν έπρεπε με κανέναν τρόπο να κόψω το νήμα της συνεργασίας μαζί σας... Τούτο θα ήταν εις βάρος της Ελλάδος...*»! Τέλος, σε επιστολή της 20ής Σεπτεμβρίου 1831 η Επιτροπή Αιγαίου έγραψε στο μέλος της, Ν. Μπουντούρη, ότι «*την Πέμπτη ανεχώρησε από το Ναύπλιο ψαριανό πλοίο, φέρον κάποιον Δανδάτο. Αυτός μας διηγήθηκε ότι ενώ ετοιμαζόταν να αναχωρήσει, επισκέφθηκε τον Αυστριακό πρόξενο Γκρόπιους, ο οποίος του αποκάλυψε ότι σε δέκα ημέρες «δεν θα έχουμε πλέον Καποδίστρια»...*».

Η τελευταία πράξη του δράματος της υπόθεσης Καποδίστρια παίχτηκε το πρωί της 10ης Οκτωβρίου 1831, στην πλατεία Πλατάνου. Ένα απόσπασμα 12 ανδρών εκτέλεσε τον Γεώργιο Μαυρομιχάλη, του οποίου η τελευταία φράση ήταν «*Έλληνες, πεθάνω γενναίως αλλ' αδικώς. Κτυπάτε*». Ο ρόλος του Σκότου δικηγόρου υπεράσπισης του Μαυρομιχάλη Εδουάρδου Μάσον ήταν «διακριτικώς ανύπαρκτος». Ποτέ δεν υπέβαλε καμία ερώτηση ούτε ανέλαβε κάποιον ιδιαίτερο υπερασπιστικό ρόλο. Σημειωτέον δε ότι ο Μάσον υπήρξε ο εισαγγελέας της δίκης Κολοκοτρώνη-Πλαπούτα, ζητώντας την καταδίκη των παραπάνω (1834).

Επίλογος

«Εγώ είμαι θυρωρός, φυλάσσω την παρθένο. Έχω χρεία της συνδρομής σας. Η παρθένος έχει πολλούς εραστής.¹ Οι Προστάτιδες Δυνάμεις δεν πρέπει να επιτρέπουν στους πράκτορές τους σε καμία περίπτωση να λαμβάνουν άμεσα μέρος στον σχηματισμό των νόμων και τη διαχείριση του κράτους. Η επίσημη ανεξαρτησία των δικαιωμάτων τούτων θα εξαλείφει τα ίχνη της εθνικής ανεξαρτησίας.² Οι δημόσιοι άνδρες, που αξιάνουν ότι τώρα έχουν το μονοπώλιο της υψηλής πολιτικής στα δύο ημισφαίρια (σ.σ. πλανητάρχες), δεν έχουν ενδοιασμούς διά την εκλογή των μέσων, όσο ταπεινά και εάν είναι αυτά.³ Κρίνω αναγκαιότητα να συλλέξουμε και να επαναπατήσουμε στην Ελλάδα τους νέους Έλληνες, όσοι με πρόφαση τη μάθηση διαφθείρονται στην Ευρώπη.⁴ Δεν με νοιάζει τι λένε και τι θα πουν για μένα. Με ενδιαφέρει μόνο να βρίσκομαι σε ειρήνη με τη συνείδησή μου.⁵» Όλες οι παραπάνω φράσεις ανήκουν στον Καποδίστρια και έχουν συλλεγεί από επιστολές του σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα της ζωής του, έχοντας όμως διαχρονική αξία.

Το τότε δικαστήριο απεφάνθη ότι οι Μαυρομιχάλοι ήταν οι δολοφόνοι του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας. Ωστόσο, εξετάζοντας κάποιος τα σχετικά έγγραφα, μάλλον του δημιουργούνται περισσότερες

απορίες, παρά επιβεβαιώνει τη δικαστική απόφαση. Είναι αδιανόητο ένας δολοφόνος να είναι άοπλος (Γεώργιος Μαυρομιχάλης). Είναι εσκεμμένη δικαστική πλάνη όλοι οι μάρτυρες να μιλούν ότι ο δολοφόνος φούρσε μαύρα ρούχα αλλά ο καταδικασθείς να φοράει άσπρα ρούχα (Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης).

«Όταν βλέπω στον δυστυχή αυτόν τόπο πόσοι λίγοι είναι οι αρρενωποί και στερεοί χαρακτήρες από αυτούς που έχουν το βάρος της κοινής υπόληψης, δεν τολμώ να εγγυηθώ την ευόδωση των αγώνων μου».⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Φράση του Καποδίστρια προς τους Μανιάτες, όπου «παρθένος» η Ελλάδα και «εραστής» οι επίδοξοι εξουσιαστές της.
- 2 Επιστολή του Καποδίστρια στον υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας Κάστλεριγ, 1815.
- 3 Επιστολή του Καποδίστρια στον Ρώσο διπλωμάτη Νέσελροντ, 1825.
- 4 Επιστολή του Καποδίστρια στον Αδ. Κοραή, στο Παρίσι, 1829.
- 5 Επιστολή του Καποδίστρια στη Ρωζάνη Στρούτζα, 1822.
- 6 Επιστολή του Καποδίστρια στον επίτροπο Ανατολικής Ελλάδος Ανδρ. Μεταξά.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832, *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τ. Γ', Εκδόσεις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα, 1974.
- Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832, *Έγγραφα Καποδιστριακής Περιόδου*, τ. ΚΑ', Εκδόσεις Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων: Αθήνα, 2012.
- Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο GRGSA-CSA_PCVLA.AA, *Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη*, Σειρά 001, Υποσειρά 005, Φάκελος 222.
- Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο GRGSA-MES_COL002, *Συλλογή Γιάννη Αναπλιώτη*, Φάκελος 043.
- Δ. Ν. Κοκκινάκης, *Ποιοι δολοφόνησαν τον Καποδίστρια;*, εκδ. Πελασγός, Αθήνα, 1998.
- Δ. Α. Κόκκινος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Α', εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1970.

Ο **Ελευθέριος Ηλ. Καντζίνος** είναι ιστορικός ερευνητής.

Η ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΗ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1897-1899)

Από την ιστορία των σχέσεων Ελλάδας - Μαυροβουνίου

της ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ Μ. ΠΙΤΣΙΝΑΡ

Ήδη από τον 18ο αιώνα η Κρήτη διαπνεόταν από την ιδέα της απελευθέρωσής της από τον τουρκικό ζυγό και ήταν ο τόπος στον οποίο διεξαγόταν ένας συνεχής αγώνας με σκοπό να βελτιωθεί η μοίρα του χριστιανικού πληθυσμού. Κλειδί του Κρητικού Ζητήματος ήταν η μεγάλη στρατηγική

σημασία του κόλπου της Σούδας, από όπου ήταν δυνατόν να ελεγχθεί το σύνολο της Ανατολικής Μεσογείου. Ήταν φυσικό, λοιπόν, οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής να προσπαθούν να επιβάλουν η καθεμία τον δικό της έλεγχο στο νησί. Βεβαίως την κατάσταση αυτήν διευκόλυνε το γεγονός ότι η Τουρκία ήταν τότε ο Μεγάλος Ασθενής της Ευρώπης.¹

Όταν, το 1897, ξέσπασε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος, ο Ελληνικός Στρατός γρήγορα κατατροπώθηκε. Παρά την περιφανή νίκη των Τούρκων, όμως, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν επέτρεψαν στην Υψηλή Πύλη να προσαρτήσει ελληνικά εδάφη. Το αντίθετο, μάλιστα, χάρη σε μυστικές συνομιλίες που είχε ο βασιλιάς Γεώργιος Α' με τους ηγέτες της Αυστροουγγαρίας, η Κρήτη αυτονομήθηκε. Στην πραγματικότητα μεταβλήθηκε σε προτεκτοράτο της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας.²

Παρά το γεγονός ότι η λειτουργία του ελληνικού προξενείου στην Κετίγνη (Τσέτινιε) διακόπηκε το 1885 λόγω των εσωτερικών αναβρασμών στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, οι νέες αναταραχές που ξέσπασαν με σκοπό την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος είχαν άμεσο αντίκτυπο στη συμπεριφορά του Νικολάου Α', ηγεμόνα του Μαυροβουνίου, ο οποίος ξεκίνησε μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα (υπό την επιρροή της Ρωσίας) με σκοπό την

έναρξη κοινού αγώνα των βαλκανικών χωρών κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπό την επιρροή των γεγονότων αυτών υπαγορεύθηκε στην ελληνική κυβέρνηση η αποστολή διπλωματικής αντιπροσωπίας στο Μαυροβούνιο. Σχετικά με τις αναφορές του τότε υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας, «η επίσημη Αθήνα έλαβε αμέσως υπ' όψιν την παρατήρησιν αυτήν», στέλνοντας το 1896 στην Κετίγνη τον Αλέξανδρο Λογοθέτη, παλαιό φίλο του κνιάζ (ηγεμόνα) Νικολάου.³

Λαμβάνοντας υπόψη τους λόγους της επιστροφής της ελληνικής διπλωματικής αποστολής στο Μαυροβούνιο, η δραστηριότητα του Λογοθέτη επικεντρώθηκε στην επίμονη παρακολούθηση των δραστηριοτήτων με σκοπό τη σύναψη συμφωνίας των βαλκανικών χωρών, αλλά και στην ενδεχομένη διεύρυνση των συνόρων τους στην περίπτωση της διανομής των εδαφών του Μεγάλου Ασθενοϋς. Παρά την αδιαμφισβήτητη σημασία των εξελίξεων, όμως, την προσοχή του Έλληνα απεσταλμένου είχαν

αποσπάσει οι αντιδράσεις της κυβέρνησης του Μαυροβουνίου για τις συγκρούσεις στην Κρήτη όπως και η στάση των Μαυροβούνιων όσον αφορά το στάτους της Μεγαλονήσου, «που με τη συμμετοχή της Κετίγγης στην επίλυσή του έχει προσδιορίσει την καινούργια πορεία των εξελίξεων στα Βαλκάνια».⁴

Ακριβώς αυτή η περίοδος, στα τέλη του 19ου αιώνα, κατά την οποία υπήρξε σύμφωνη στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Μαυροβουνίου, αποτελεί την αφετηρία της ιστορίας μας για τη συμμετοχή της χωροφυλακής του Μαυροβουνίου στις διεθνείς δυνάμεις στην Κρήτη, σε μια κρίσιμη καμπή του Κρητικού Ζητήματος. Έχοντας λάβει την απόφαση για ειρήνευση στο νησί, οι Μεγάλες Δυνάμεις εμπιστεύθηκαν στο Μαυροβούνιο τον ρόλο του επιτηρητή κατά την περίοδο πραγματοποίησης διεθνών αποφάσεων για την αυτονομία της Κρήτης. Έτσι, έπειτα από την αίτηση που απεστάλη στον Μαυροβούνιο ηγεμόνα, ο Νικόλαος έστειλε στην Κρήτη ένα τάγμα, ως τμήμα

των διεθνών δυνάμεων, με σκοπό την αποκατάσταση της δημόσιας τάξης και της ασφάλειας στο ταλαισιμένο από τις ταραχές νησί.⁵

Αναμφισβήτητα, η ιστορία του Μαυροβουνίου, όπως και η δόξα που η μικρή αυτή χώρα απολάμβανε στην Ευρώπη, αλλά και οι ανθρώπινες αξίες, μαζί με την πολεμική ετοιμότητα των Μαυροβούνιων, αποτελούσαν την εγγύηση ότι θα εκτελέσουν άψογα τα καθήκοντα που τους ανατέθηκαν. Τελικά, το 1896, λαμβάνοντας τους παραπάνω λόγους υπόψη, οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων πήραν την απόφαση να αποσταλεί τάγμα χωροφυλακής του Μαυροβουνίου στη Μεγαλονήσο. Εκλαμβάνοντας την πρόταση αυτήν ως ένδειξη αναγνώρισης, αλλά και ως ευκαιρία για αναβάθμιση του διεθνούς κύρους της χώρας του, ο Νικόλαος τη δέχθηκε με μεγάλη ευχαρίστηση.⁶

Έπειτα από την επίσημη αίτηση των Δυνάμεων και την έγκριση του Μαυροβούνιου ηγεμόνα, ακολούθησαν οι αναγκαίες

Το Διοικητήριο της κρητικής χωροφυλακής στα Χανιά (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Πλατεία των Χανίων φωτογραφημένη το 1911 από τον Φρεντ Μπουασονά. Στον δεύτερο όροφο του κτηρίου αριστερά διακρίνεται πινακίδα της Διεθνούς Λέσχης. ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ. Άνδρες της Διεθνούς Χωροφυλακής Κρήτης με επικεφαλής Μαυροβούνιο αξιωματικό (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος).

Ο στρατηγός Μασάν Μπόζοβιτς, διοικητής των Μαυροβουνίων στην Κρήτη. ΔΕΞΙΑ: Άνδρας της κρητικής χωροφυλακής με πλήρη στολή (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Αξιωματικοί των Διεθνών Δυνάμεων στην Κρήτη, το 1897.

προετοιμασίες και η επιλογή των μελών της αποστολής. Ειδική προσοχή δόθηκε προκειμένου η αποστολή «να συνίσταται από ανθρώπους τίμιους και έμπιστους». Αποφασίστηκε να σταλούν συνολικά 80 στρατιώτες (40 από το Β' Τάγμα της Κετίγνης και οι υπόλοιποι από τον Λαϊκό Στρατό). Κατά τη διάρκεια του Συμβουλίου, που πραγματοποιήθηκε πριν από την αναχώρησή τους, στη Στρατιωτική Λέσχη στην Κετίγνη, έπειτα από συζήτηση με τον καθέναν από τους συμμετέχοντες, ο ηγεμόνας Νικόλαος τους είπε: «Αγαπημένα μου παιδιά, ήρθα μετά την εκλογή σας να σας ευχηθώ καλό ταξίδι. Να ξαναγυρίσετε στην πατρίδα σας ηρωικά και με τιμή, έτσι όπως αρμόζει στους Μαυροβούνιους. Να δώσετε προσοχή στον χριστιανικό λαό στην Κρήτη που ξεσηκώθηκε και πολεμάει για την ελευθερία (και ότι η δική μας μας κόστισε ακριβά). Θα ήθελα το όνομα των Μαυρο-

βούνιων να διατηρηθεί στο ύψος που ήταν πάντοτε, ακόμη και αν το αντίτιμο θα πρέπει να είναι η ζωή σας».⁷

Οι αναφορές του Ιταλού προξένου στην Κρήτη της εποχής εκείνης μαρτυρούν για την άφιξη της αποστολής τον Ιανουάριο του 1897. Σε μια αναφορά στην κυβέρνησή του περιγράφει «τις εξαιρετικές εντυπώσεις που άφησε η επιλογή από τον Νικόλαο ανθρώπων αξιοπρεπών και με στρατιωτική πειθαρχία». Επιπρόσθετα, ο Ρώσος απεσταλμένος Νελιδόφ εξέφρασε την επιδοκμασία του στην κυβέρνηση του Μαυροβουνίου. Σχετικά με τις μαρτυρίες του Ιλία Βουγιιάτσιτς, ενός από τα μέλη της χωροφυλακής του Μαυροβουνίου στην Κρήτη, το τάγμα αυτό τηρούσε αυστηρά τις εντολές του. Αυτό σήμαινε πλήρη ουδετερότητα στις ελληνοτουρκικές συγκρούσεις, όπως και αποκλειστική ενασχόληση με τη διατήρηση της τάξης και τη διαφύλαξη της

ειρήνης, αλλά και της ασφάλειας του τοπικού πληθυσμού. Το τάγμα αυτό τελούσε υπό τον έλεγχο του ύπατου αρμοστή της Κρήτης, υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων.

Στις αρχές της αποστολής του το τάγμα των Μαυροβούνιων φρουρούσε με συνέπεια τα σπίτια των αρμοστών, των στρατιωτικών ακολούθων και των προξένων. Παράλληλα όμως πραγματοποιούσε περιπολίες και προστάτευε συγκεκριμένα δημόσια και στρατιωτικά κτήρια. Τις πιο λεπτού χειρισμού αποστολές στην Κρήτη τις αναλάμβαναν οι Μαυροβούνιοι, με αποτέλεσμα τον περιορισμό των δολοφονιών, των διαρρήξεων όπως και άλλων μορφών κακομεταχείρισης του τοπικού πληθυσμού. Χάρη στην αποφασιστικότητα και στην τόλμη τους, οι χωροφύλακες αυτοί κατάφεραν να εξασφαλίσουν την τάξη στις περιοχές ευθύνης τους. Λόγω των χαρακτηριστικών αυτών, οι Μαυροβούνιοι στην Κρήτη απολάμβαναν της εμπιστοσύνης όχι μόνο των διεθνών δυνάμεων και του χριστιανικού πληθυσμού, αλλά και των μουσουλμάνων που διέμεναν στο νησί.

Με την ευκαιρία της αναχώρησης του τάγματος από την Κρήτη, τον Μάρτιο του 1899, ο τοπικός πληθυσμός βγήκε στους

δρόμους για να αποχαιρετήσει τους προστάτες του. Υπό τις συνθήκες άγριων συγκρούσεων, αιματοχυσίας και ενός γενικού χάους που επικρατούσε, το τάγμα χωροφυλακής από το Μαυροβούνιο αποτελούσε σχεδόν μοναδικό στοιχείο ασφάλειας, τάξης και εμπιστοσύνης στο νησί. Το τάγμα δεν αντιπροσώπευε μόνο τις διεθνείς δυνάμεις, αλλά οι κάτοικοι της Κρήτης έβλεπαν σε αυτό την ένδοξη Ιστορία του Μαυροβουνίου. Αυτό εξαρτάτο άμεσα από την όλη συμπεριφορά των Μαυροβούνιων που επέτεινε τη φήμη αυτήν. Το βασικό χαρακτηριστικό τους, που ξένιζε ακόμη και τους διπλωμάτες εκείνης της εποχής, ήταν η υψηλή τους μόρφωση. Ο Ρώσος απεσταλμένος στο νησί, ενημερώνοντας τον ηγεμόνα του Μαυροβουνίου, ανέφερε: «*Είμαι στην ευχάριστη θέση να σας μεταφέρω ότι οι Μαυροβούνιοι με τη συμπεριφορά τους έδειξαν ότι οι Σλάβοι δεν είναι βάρβαροι, αλλά αντιπροσωπεύουν ένα στοιχείο τάξης*».⁸

Μια σύγχρονη πηγή περιγράφει την αναχώρηση των Μαυροβούνιων και το πώς τους αποχαιρέτησε η Κρήτη: «*Από τα Χανιά πληροφορούν ότι στη 1 Μαρτίου έφυγε από το νησί το τάγμα των Μαυροβούνιων που από τις αρχές της κατοχής του νησιού*

εκτελούσε το καθήκον της χωροφυλακής. Στην ακτή ενσωματωμένα τάγματα των διεθνών δυνάμεων με τις σημαίες τους. Τεράστιο πλήθος κατακλύζει την ακτή και τα σοκάκια. Ο μεγάλος αριθμός των αξιωματικών των διαφόρων εθνοτήτων, όπως και οι αντιπρόσωποι του ελληνικού αλλά και του μουσουλμανικού πληθυσμού, ήρθαν να αποχαιρετήσουν τους Μαυροβούνιους, που κατά τη διαμονή τους στο νησί κέρδισαν τη συμπάθεια όλων. Το τάγμα των Μαυροβούνιων (χωρίς όπλα) στεκόταν στο κέντρο της πλατείας. Οι αντιπρόσωποι του ντόπιου πληθυσμού ευχαρίστησαν τους προστάτες τους και παρέδωσαν στον διοικητή Μπόζοβιτς μια μεγάλη ανθοδέσμη, ενώ σε κάθε Μαυροβούνιο ένα κλαδί ελαιάς. Οι Μαυροβούνιοι ήταν πολύ συγκινημένοι. Ορισμένοι από αυτούς δάκρυσαν. Ο Μπόζοβιτς, ενθουσιασμένος, ευχαρίστησε θερμά τον επικεφαλής της αποστολής, που η φωνή του παλλόταν από συγκίνηση. Ουρανομήκη τα επιφωνήματα: *Ζήτω ο πρίγκιπα Γεώργιος! Ζήτω οι Μαυροβούνιοι!*

Με την ευκαιρία αυτήν ο Μητροπολίτης Ρεθύμνου Διονύσιος απέστειλε στον Νικόλαο ένα τηλεγράφημα: «Ο χριστιανικός λαός, πολύ συγκινημένος, κατόπιν της αναχώρησης των Μαυροβούνιων που επιστρέφουν στην ένδοξη πατρίδα τους, εκφράζει τη βαθύτερη ευγνωμοσύνη και τον σεβασμό με ευχές για καλό ταξίδι στα θαρραλέα αδέρφια τους, τους προστάτες της πατρίδας μας, όπως και τις ευχές για ό,τι καλύτερο στην Αυτού Μεγαλειότητα».

Ταυτόχρονα, ο πρίγκιπας Γεώργιος στέλνει στον ηγεμόνα Νικόλαο τηλεγράφημα στο οποίο έλεγε: «Έχοντας υπόψη ότι στον ρωσικό τομέα οι Μαυροβούνιοι δεν χρειάζονται πια, οι ίδιοι θα φύγουν μόλις λάβουν τη σχετική εντολή. Πολύ λυπάμαι που θα χάσω τους θαρραλέους στρατιώτες σας, οι οποίοι, λόγω της άφογης συμπεριφοράς τους, ήταν πολύ αγαπητοί σε μας. Δεν μου μένει τίποτα άλλο παρά να εκφράσω την ευχή οι χωροφύλακές μου να

ακολουθήσουν το παράδειγμά τους, που αξίζει κάθε έπαινο».

Επίσης, ο γενικός πρόξενος της Ιταλίας στα Χανιά απέστειλε στον υπουργό των Εξωτερικών του Μαυροβουνίου το δικό του τηλεγράφημα: «Στις 14 του μήνα έφυγε από το νησί για να επιστρέψει στην πατρίδα ένα τάγμα των Μαυροβούνιων, που ήρθε πριν από δύο χρόνια για να δημιουργήσει το πρώτο σώμα διεθνούς χωροφυλακής. Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, οι θαρραλέοι αυτοί Μαυροβούνιοι υπηρέτησαν εξαιρετικά, ειδικά κατά τη διάρκεια της δύσκολης χρονιάς, το 1897, όταν σχεδόν όλη η προστασία της Χαλέπας και των Χανίων βασίστηκε σε αυτούς. Θέλοντας να κρατήσουμε στη μνήμη μας την πολύτιμη συμβολή τους, εγώ και οι συνάδελφοί μου θα θέλαμε να εκφράσουμε τον θαυμασμό μας αλλά και την ευγνωμοσύνη μας».⁹

Η συμπεριφορά των Μαυροβούνιων και η παρουσία τους στην Κρήτη συνάντησαν τη θετική ανταπόκριση και στην Ελλάδα. Ως ένδειξη της αναγνώρισης της υπηρεσίας τους, ο πρίγκιπας Γεώργιος, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Κρήτη το 1898, ζήτησε η ακολουθία του να αποτελείται αποκλειστικά από τους Μαυροβούνιους!

Έχοντας υπόψη ότι το τάγμα των Μαυροβούνιων ήταν τμήμα των ρωσικών δυνάμεων στην Κρήτη, τις στενές σχέσεις των δύο κρατών, αλλά και το μεγάλο κύρος που είχε ο ηγεμόνας του Μαυροβουνίου την εποχή εκείνη, είναι πλήρως κατανοητό το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξαν οι Ρώσοι αξιωματικοί για τα παράσημα που έπρεπε να τους απονεμίσει ο Νικόλαος. Γνωρίζοντας την αξία τους, ο Ρώσος απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη απηύθυνε έκκληση στον συνάδελφό του στην Κετίγνη ώστε να μεσολαβήσει στην κυβέρνηση του Μαυροβουνίου προκειμένου να δοθεί ένας ορισμένος αριθμός παρασήμων και για τους Ρώσους, της ίδιας αξίας με εκείνα που ο τσάρος απένειμε στα μέλη της χωροφυλακής του Μαυροβουνίου στην Κρήτη.

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Αξιωματικοί της Διεθνούς Χωροφυλακής Κρήτης. ΚΑΤΩ: Άνδρες της κρητικής χωροφυλακής (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος)

Ο βοεβόδας Γκάβρο Βούκοβιτς, Μαυροβούνιος αξιωματικός της χωροφυλακής στην Κρήτη.

Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι και οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις απένειμαν τιμητικές διακρίσεις στους Μαυροβούνιους στην Κρήτη. Έτσι, ο Μπόζοβιτς τιμήθηκε από τους Ιταλούς με το Μετάλλιο Ανδρείας που έφερε την επιγραφή «Al valor militare», αλλά και από τον πρόεδρο της Γαλλίας με την ένταξή του στη Λεγεώνα της Τιμής για τις υπηρεσίες του στο γαλλικό προξενείο κατά την εποχή της Κρητικής Επανάστασης.

Η διαμονή του τάγματος των Μαυροβούνιων στην Κρήτη, ως τμήμα των Διεθνών Δυνάμεων, αποτελεί τις αρχές της συγκρότησης των τοπικών δυνάμεων ασφαλείας. Όταν ο πρίγκιπας Γεώργιος ανέλαβε τα καθήκοντα του ύπατου αρμοστή στην Κρήτη, ένας από τους σκοπούς του ήταν ο σχηματισμός της τοπικής χωροφυλακής, θέλοντας να αναδείξει ότι οι κάτοικοι της Κρήτης ήταν έτοιμοι να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους. Ως πυρήνας της χρησιμο-

ποιήθηκαν τα μικρά τάγματα που συγκροτήθηκαν κατόπιν πρωτοβουλίας των Μεγάλων Δυνάμεων.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1899, σε μια σύσκεψη που έλαβε χώρα στα Χανιά, αποφασίστηκε ο σχηματισμός της Κρητικής Χωροφυλακής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Δ. Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Δικασμός, Η Άλλη διάσταση*, εκδ. Πελασγός, Αθήνα 2012.
- 2 Σ. Σφέτας, *Ελλήνων Ιστορικά*, «100 χρόνια από τον Β' Βαλκανικό πόλεμο, Ο Πόλεμος των 30 ημερών που διπλασίασε την Ελλάδα», Αθήνα 2014.
- 3 Τ. Jović, *Diplomatic missions in the Principality and the Kingdom of Montenegro*, National Museum of Montenegro, Podgorica, 2010.
- 4 Glas Crnogorca, br. 1, od 1.1.1899 (*Η Φωνή του Μαυροβουνίου*, Αρ. 1, 1.1899)
- 5 Branko Babić, *Ordre Crnogoraca u međunarodnoj službi na Kritu (1897-1899)*, Istorijski zapisi, XXII, Titograd 1965. (Μπ. Μπάμπιτς, *Τάγμα των Μαυροβουνίων στη διεθνή υπηρεσία στην Κρήτη 1897-1899*, Ιστορικές σημειώσεις, 22, Ποντοκόριτσα 1965).
- 6 Παρά το γεγονός ότι η υποψηφιότητα του Μπόζο Πέτροβιτς, συγγενούς του ηγεμόνα Νικόλαου, για τη θέση του ύπατου αρμοστή στην Κρήτη συνάντησε θετική ανταπόκριση στο νησί, η αρνητική στάση του ηγεμόνα του Μαυροβουνίου στην πρόταση αυτήν προκάλεσε την παραχώρηση της θέσης στον πρίγκιπα Γεώργιο της Ελλάδας. Η κίνηση είχε πολύ θετική απήχηση στη Μεγαλόνησο (Τ. Jovic, *Diplomatic missions*
- 7 Μπ. Μπάμπιτς, *Τάγμα των Μαυροβουνίων...*
- 8 Τα σχόλια αυτά θα έπρεπε να τα αναλύσει κανείς λαμβάνοντας υπόψη τα στερεότυπα περί του πανοραβισμού της εποχής εκείνης (Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια, Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2009).
- 9 Μπ. Μπάμπιτς, *Τάγμα των Μαυροβούνιων...*

Η **Αλεξάνδρα Μ. Πέτσιναρ** είναι ιστορικός- φιλόλογος, δρ Διπλωματικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου, μέλος της Διεθνούς Ακαδημίας Κοινωνικών Επιστημών, (IASS), Palm Beach, Florida, USA.

Ο ΞΕΡΙΖΩΜΟΣ

ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΤΟΠΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ **ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ**

της ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ

Οι αντιδράσεις του γηγενούς πληθυσμού, της πολιτείας και οι κινητοποιήσεις του ελληνικού κράτους, αλλά και των ξένων κρατών, απέναντι στη συρροή των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν ποικίλες. Παρακάτω παρατίθενται αναλυτικά και γίνεται μια προσπάθεια, μέσα από μαρτυρίες, να σκιαγραφηθεί η κατάσταση που επικρατούσε.

Οι αρνητικές αντιδράσεις των ντόπιων

«[...] Δε μας λέγανε πρόσφυγες: πρόσφιγγες μας φωνάζανε»¹

Οι αντιδράσεις των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες ήταν ποικίλες, ωστόσο, επί το πλείστον προσανατολισμένες στον αρνητικό πόλο των ανθρώπινων εκδηλώσεων. Αρκετοί ήταν εκείνοι οι λόγοι που συνέβαλλαν και ενίσχυαν το άσχημο κλίμα. Επιχειρώντας να εντοπίσουμε τους κύριους παράγοντες, θα εστιάζαμε:

- Στην εκδήλωση εθνικιστικών εκδηλώσεων εξαιτίας αφ' ενός της άποψης ότι οι πρόσφυγες ήταν μια υποομάδα στη χώρα με διαφορετικά στοιχεία και, αφ' ετέρου, της ανασφάλειας των ντόπιων. Απόρροια της συγκεκριμένης στάσης ήταν η αμφίδρομη εκδήλωση ξενοφοβικών αντιδράσεων, η οποία απέβαινε εις βάρος και των δύο πληθυσμιακών ομάδων. «Από την άλλη μεριά, η άρχουσα κουλτούρα συχνά επιβάλλει στις μειονότητες μια εικόνα κατωτερότητας, ανεπάρκειας και διόλου απίθανο μιας λανθασμένης διαφορετικότητας. [...] Η έννοια της διαφοράς γίνεται ασαφής, από τη στιγμή που χρησιμοποιείται με την αρνητική της εκδοχή [...] παίζει έναν θεμελιώδη ρόλο στους μηχανισμούς αναγνώρισης και στη διαδικασία διάκρισης και αποκλεισμού του ενός και του άλλου».²

- Στην ανεργία του ντόπιου πληθυσμού, στην αμφισβήτηση της επαγγελματικής σιγουριάς, αποτέλεσμα της φθηνότερης αγοράς εργασίας από τους πρόσφυγες ή αλλιώς της εργατικής τους εκμετάλλευσης. Οι μαρτυρίες με γλαφυρότητα αποτυπώνουν καλύτερα το συγκεκριμένο πρόβλημα: «[...] Μας έδιναν τα μισά λεφτά από εκείνα που έδιναν στους ντόπιους. Και μετά οι ντόπιοι μας έβριζαν και μας έδιωχναν».³ Ως προέκταση, καμία υποστήριξη δεν παρείχεται σε εκείνους που προσπάθησαν αργότερα να ορθοποδήσουν στήνοντας μια μικρή επιχείρηση: «Δεν πατούσε το πόδι του κανείς ντόπιος».⁴

- Στο δικαίωμα των προσφύγων για εδαφική αποζημίωση (ανταλλάξιμα, τοιφλίκια): «Μας πήραν τα χωράφια οι πρόσφυγοι, μας πήραν την περιουσία μας».⁵

- Στις πολιτικές-ιδεολογικές διαφορές.
- Στην αναστάτωση της καθημερινής ζωής καθώς και στην αλλαγή του βιοτικού επιπέδου. Οι αντιδράσεις των ντόπιων, εκδηλούμενες ως έντονη δυσαρέσκεια, σχετιζόταν άμεσα με παρακωρήσεις της πολιτείας εις βάρος της ποιότητας ζωής τους σε διάφορες εκφάνσεις. Χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις επίταξης εκκλησιών, θεάτρων, σχολείων –που είχε ως αποτέλεσμα την υπαίθρια διδασκαλία–, καθώς και η υποχρέωση φιλοξενίας για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα σε ιδιόκτητες κατοικίες.

Η αμεσότερη ένδειξη της αποστροφής των ντόπιων για τους πρόσφυγες ήταν οι πάντοτε υποβιβαστικές προσφωνήσεις: «Μας φωνάζανε πρόσφιγγες, τουρκόσπορους, ακρίδες, συμμαζώματα».⁶ Οι προσφωνήσεις αυτές, αλλά και αυτή καθ' αυτή η λέξη πρόσφυγας, η χρήση της οποίας είχε λάβει αρνητικό πλέον πρόσημο, αποτέλεσε ζήτημα στους δημοσιογραφικούς κύκλους, οι οποίοι πρότειναν ως λύση την κατάργησή της. Εντούτοις, η έννοια είχε παγιωθεί: «Οι πρόσφυγες, αυτή η ονοματολογία δεν αλλάζει».⁷

Έτσι, αργότερα, και με την εγκατάσταση των προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα, εκδηλώθηκε το φαινόμενο τρόπον τινά της αποποίησης της ταυτότητάς τους με ποικίλους τρόπους, μέσω της οποίας προσπάθησαν να απαλείψουν την υποτιμητική για αυτούς και, κατ' επέκταση, για τα παιδιά τους προσφωνήση (προσφυγάκια). Τέτοιοι τρόποι ήταν η άρνηση εγκατάστασης σε προσφυγικούς συνοικισμούς και η αποφυγή δήλωσης της προσφυγικής τους ιδιότητας στα κρατικά και στα ιδιωτικά σχολεία, παρά τη νομική μέριμνα που υπήρχε για μείωση των διδάκτρων όσον αφορά τα παιδιά των προσφύγων. Αποτέλεσμα αυτής της άρνησης, που ουσιαστικά ήταν και ο απώτερος σκοπός της, ήταν η ταχεία κοινωνική ενεργοποίηση, η αποδοχή και η κοινωνικοοικονομική άνοδος.

Το φαινόμενο της απόκρυψης της ταυτότητας έλαβε τέλος μόνο όταν είχαν πλέον αποκτήσει οικονομική ευρωστία και κοινωνικό κύρος και αναδείχθηκαν σε

Μικρασιάτες πρόσφυγες στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ: Τα πρώτα καταφύγια των προσφύγων.

πολιτισμικούς φορείς του τόπου τους. «[...] Τώρα όλοι είμεθα υπερήφανοι ακριβώς διότι υπήρξαμε πρόσφυγες».⁸

Άλλη μία ένδειξη κακής συμπεριφοράς ήταν η μαύρη αγορά. Η εκμετάλλευση των προσφύγων μέσω της υπερτίμησης των προϊόντων ήταν φαινόμενο συχνό, δείγμα της αδιαφορίας και της έλλειψης ανθρωπισμού: «Πλήρωνες τη ζάχαρη όσο και το χρυσάφι».⁹ Η αντοχή και το σθένος όμως των προσφύγων ήταν αντικείμενο θαυμασμού: «Για δεξ τους, πεινάνε και τραγουδάνε».¹⁰

Η αρνητική στάση των ντόπιων δεν άφησε περιθώρια οίκτου ούτε για τα μικρά παιδιά, τα οποία κοιμούνταν σε άθλιες συνθήκες: «σε ανοικτά υπόστεγα», «πάνω στο τοιμέντο».¹¹ Η απουσία έστω της στοιχειώδους βοήθειας από ορισμένους πληθυσμούς διαστρέβλωσε την προϋπάρχουσα εικόνα των προσφύγων για την Ελλάδα και τους Έλληνες.

Εξαιτίας της παρατεταμένης κατάστασης, εκδηλώνονταν και ακραία φαινόμενα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τον Τύπο της εποχής: «Χθες το απόγευμα ο υποδηματοποιός Β. Βλάχος επετέθη κατά της πρόσφυγος Μ. Ζαγούρα και διά περιστροφού την ετραυμάτησεν εις στο σιήθος σοβαρώς, εκ της ενεργηθείσης ανακρίσεως εξηκριβώθει ότι ο φονεύς επυροβόλησε την άτυχη διότι είχε εγκατασταθεί εις την οικίαν του» (Εστία 21/1/23).¹²

Με αφορμή το παραπάνω απόσπασμα, κρίνουμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό να παραθέσουμε την επιστημονική άποψη για τις αιτίες της ρατσιστικής αυτής δράσης: «Οι αιτίες των ρατσιστικών δράσεων δεν είναι παρούσες τη στιγμή που εκδηλώνεται κάποια μεμονωμένη επιθετική δράση, αλλά βρίσκονται στο ιστορικό της αλληλεπίδρασης των όμοιων επιθετικών δράσεων με το περιβάλλον».¹³

Επιπλέον, οι ντόπιοι προσπαθούσαν να εμψυχήσουν στα παιδιά τους φοβίες για τους πρόσφυγες, που στο παιδικό μυαλό μεγαλοποιούνται: «*Κάτσε φρόνιμα γιατί θα σε δώσω στον πρόσφυγα*».¹⁴ Η απειλή αυτή σήμαινε, επιπρόσθετα, ότι η διαδικασία προσέγγισης και γνωριμίας με το πολυπαθές στοιχείο ήταν άσκοπη και μάλλον επικίνδυνη. Μιλώντας σε επιστημονική γλώσσα, «τα ίδια (εξωτερικά) χαρακτηριστικά μάλλον θα αρχίσουν να προκαλούν από μόνα τους όμοιες συναισθηματικές αντιδράσεις (έντονη αποτροπή)», οπότε δεν «ενισχύεται και η κοινωνική δράση».¹⁵

Η επιφυλακτικότητα, η αποστροφή, και γενικώς οι στάσεις της ελληνικής κοινωνίας, εκφράζονται επιπλέον μέσω λαϊκών στίχων:

*«Αρχοντογιός παντρεύεται
και παίρνει προσφυγοπούλα
Και η πεθερά σαν τα 'κουσε
τα δέντρα ξεριζώνει»*.¹⁶

Ωστόσο, και μεταξύ των προσφύγων το κλίμα χαρακτηριζόταν από ένταση λόγω του αγώνα τους για επιβίωση. Η ανάγκη στέγασης οδηγεί σε τέτοιες παρεκτροπές, όπου λείπει το πνεύμα αλληλεγγύης και αδελφικότητας, που τους χαρακτήριζε σε άλλες εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής. Από αφηγήσεις εξάγεται ότι τα μισοτελειωμένα ακόμη σπίτια, προοριζόμενα για συγκεκριμένα άτομα, βρισκόταν υπό κατάληψη: «*Κρεμάς ένα άδειο σακί στο άνοιγμα της πόρτας, μπαίνεις μέσα, κάθεται – κι έτσι το κυριεύεις*».¹⁷ Αλλά και αργότερα, λόγω των στερήσεων, οι σχέσεις μεταξύ των προσφύγων δεν ήταν οι καλύτερες: «*Κι έξω από τα "σπίτια" καβγάδες η μια με την άλλη. Κακότητα, ζήλεια, μικροπρέπεια. Δε φταίνει οι κακομοίρες. Τα βάσανα, οι στερήσεις, φθονούσε ο ένας τον άλλονε για ένα κομμάτι ψωμί, για ένα κουρέλι, που εξοικονομούσε, ποιος ξέρει πού και με ποιο τρόπο*».¹⁸

Η προκουμαία της Σμύρνης μετά τη φωτιά (1922). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Πρόσφυγες από τη Σαμψούντα ταξιδεύουν προς την Πάτρα.

Η αλληλεγγύη από τους ντόπιους

«Μας συμπονούσανε, μα δεν μπορούσαν να μας βοηθήσουν»¹⁹
Η αρνητική αντιμετώπιση, αν και πλειοψηφούσα, δεν ήταν γενικευμένη σε όλο τον γηγενή πληθυσμό. Το συναίσθημα της συμπόνιας κυριάρχησε κατά την πρώτη κυρίως περίοδο μετά την καταστροφή. Η συμπόνια και η αλληλεγγύη εκφράστηκαν είτε ως ιδιωτική πρωτοβουλία είτε ως οργανωμένη κίνηση.

Η προσφορά εργασίας *«για ένα κομμάτι ψωμί βέβαια»*,²⁰ παρότι απέβαινε υπέρ των ντόπιων στον οικονομικό τομέα, δεν έπαυε να είναι μια μεγάλη οικονομική αλλά και ηθική βοήθεια. Με τον καιρό, αφού οι πρόσφυγες είχαν ενσωματωθεί τουλάχιστον πληθυσμιακά, *«ημέρεσαν τα πράγματα»*.²¹ Η δύναμη της συνήθειας έφερε τη μερική αποδοχή και οι ντόπιοι προσέφεραν εργασία για την οποία πλήρωναν ισότιμα.

Εξάλλου, μεγάλη ήταν η συμβολή εκ μέρους των φιλανθρωπικών εταιρειών που έδρευαν στα περισσότερα επαρχιακά διοικητικά κέντρα. Στον Τύπο δημοσιεύονταν

αγγελίες, που στόχευαν στα φιλάνθρωπα αισθήματα των κατοίκων της πρωτεύουσας, με τις οποίες προέτρεπαν σε οικονομικές προσφορές. *«Βοηθήσατε τους πρόσφυγες, εισφοραί δεκταί παρά τη Λαϊκή Τραπέζη, θυρίς 7»*.²²

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν έρανοι, και με τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν καλύπτονταν οι απαραίτητες βιοτικές ανάγκες, κατά κύριο λόγο φάρμακα, αλεύρι και γάλα.

Ενέργειες του ελληνικού κράτους

«Εμείς τα δώσαμε όλα για την Ελλάδα και πήραμε πίσω βρισιές και περιφρόνηση». *«[...] Και στα σχολεία το πρώτο που μάθαμε ήταν να αγαπούμε την Ελλάδα»*.²³
Το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε δυσκολίες ως προς την περιθαλψη και την εγκατάσταση, λόγω του τεράστιου αριθμού των προσφύγων. Η απόγνωση είναι φανερή στο πρώτο τηλεγράφημα του υπουργού Περιθαλψης: *«[...] εν Ελλάδι, ήτις κατήνησε η κιβωτός των προσφύγων[...] δεν υπάρχει ουδαμού στεγασιός προς εγκατάστασιν»*.²⁴

Ένα στοιχείο, το οποίο δηλώνει όχι μόνο την απόγνωση αλλά και τους φόβους του κράτους σχετικά με τη μονιμοποίηση της κατάστασης, είναι η χρήση της λέξης *μετανάστες* αντί πρόσφυγες σε κάποιο από τα επίσημα έγγραφα. Χαρακτηριστικό επίσημο της αντίδρασης στη συρροή των προσφύγων στην περιοχή της πρωτεύουσας είναι η έκθεση του προέδρου της ΕΑΠ, όπου γράφεται: «*Θα ήταν πάντως επιθυμητό να εμποδίσουμε το υπερβολικά ταχύ μεγάλωμα της, γεγονός το οποίο θα μπορούσε ν' αποβεί πηγή κοινωνικού και οικονομικού κινδύνου για τη χώρα*».²⁵

Ωστόσο, η μονιμότητα της κατάστασης ανάγκασε το κράτος και για λόγους πολιτικής τακτικής να λάβει τα απαραίτητα μέτρα:

- Ιδρύθηκε ειδικό Τμήμα Περιθαλψής

Προσφύγων στο Τζάνειο Νοσοκομείο του Πειραιά.

- Ο Οργανισμός Περιθαλψής Προσφύγων ανέλαβε την αποκατάσταση των αστών.

▪ Το υπουργείο Πρόνοιας και το Ταμείο Περιθαλψής, έχοντας τη μορφή φιλανθρωπικού οργανισμού, μερμινούν για τη στεγαστική αποκατάσταση.

- Ζητήθηκε δάνειο από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας ύψους 250.000 λιρών.

▪ Ζητήθηκε δάνειο ύψους 750.000 λιρών από την Τράπεζα της Αγγλίας για στέγαση και αποζημίωση.

Οι πρόσφυγες έδειχναν να δυσπιστούν απέναντι στην πολιτεία. Οι λεπτές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους απέρεαν από το φόβο αποστέρησης των νομίμως κατεχόμενων. Ο Τύπος της εποχής με

Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία.

μικρές συνεντεύξεις σκιαγραφεί το φαινόμενο, διαπιστώνοντας την τάση των προσφύγων να διαβεβαιώνουν για τη νομιμότητα της ιδιοκτησίας τους:

«Το σπιτάκι είναι δικό σας;»

«Δικό μου, το ξεπλήρωσα».²⁶

Ενεργοποίηση ξένων φορέων

Μια σειρά από ξένους φορείς, επίσης, οργανώθηκαν και στάθηκαν πολύτιμη βοήθεια και στήριξη, όπως:

Ο σύλλογος Αμερικανίδων Κυριών που οργάνωσε πρόχειρο νοσοκομείο.

Ο αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός που οργάνωσε καραντίνα για λόγους υγιεινής, ανέλαβε τη σίτιση μεγάλου μέρους του πληθυσμού για αρκετό χρονικό διάστημα, παρείχε φάρμακα και ρουχισμό.

Ο βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, που προσέφερε ιατρική περιθαλψη, ίδρυσε προσφυγικό νοσοκομείο στη Δράμα, είχε φαρμακαποθήκη στον Πειραιά, η οποία ήταν στη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης.

Ο διεθνής Ερυθρός Σταυρός, που ίδρυσε πέντε νοσοκομεία για τους πρόσφυγες της Αθήνας και του Πειραιά, ήλεγχε τα τρόφιμα, προστάτευε και ενίσχυε χρηματικά τους Έλληνες πολιτικούς και στρατιωτικούς κρατούμενους.

Η Κοινωνία των Εθνών, που χρηματοδότησε και ενίσχυσε δύο προσφυγικούς καταυλισμούς, είχε την ευθύνη της εξυγίανσης, των εμβολιασμών και της πρόληψης επιδημιών μέσω ειδικής Επιτροπής Επιδημιών.

Η οργάνωση Near East Relief ανέλαβε την προστασία των ορφανών ιδρύοντας ορφανοτροφεία.

Η οργάνωση των Αμερικανίδων διένεμε μαύρο ψωμί και όσπρια.

Η British Relief Committee, που εφοδίασε με ρούχα, εσώρουχα, παπούτσια, συμπυκνωμένο γάλα και φάρμακα.

Άλλες οργανώσεις, που προσέφεραν έργο ήταν οι: Save the Children Fund, All British Appeal, YMCA, American Disaster Committee, Action Hollandaise και ο σουηδικός Ερυθρός Σταυρός.

Ο τερματισμός παροχής βοήθειας των

ξένων αποστολών, του Ερυθρού Σταυρού κατά πρώτο λόγο, βασίστηκε στην ιδέα ότι οι πρόσφυγες με τις δικές τους δυνάμεις πλέον έπρεπε να προσαρμοστούν, να εργαστούν και να επιβιώσουν.

Εμείς και οι άλλοι

«Υπάρχει μια αλληλοδραστική σχέση μεταξύ Ψυχολογίας και Ιστορίας, με την έννοια ότι αφ' ενός λειτουργικής τάξης ψυχικά βιώματα αποτελούν δεδομένα για τις αλλαγές στο ιστορικό γίνεσθαι, αφ' ετέρου, αντίστροφα, το ιστορικό γίνεσθαι στα αντικειμενικά του στοικεία παρέχει βάση ερμηνείας των ψυχικών παραμέτρων που εντοπίζονται».²⁷

Όπως μας ενημερώνει και ο Μαδιανός, στο Κοινοτικό Κέντρο Ψυχικής Υγείας στον Βύρωνα και στην Καισαριανή στα πρώτα τέσσερα χρόνια της λειτουργίας του *«η περιοχή με τα πλινθόκτιστα προσφυγικά οικήματα είχε μια μεγαλύτερη προσέλευση».*

«Ο εαυτός διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, στα συναισθήματα και στις συγκινήσεις, στο λόγο και στη σκέψη».²⁸ Έτσι και στην περίπτωση των προσφύγων ο εαυτός αναδύθηκε ως μια λειτουργική σύζευξη με το κοινωνικό περιβάλλον, τη συναισθηματική και τη λογική τους πτυχή:

«Είμαστε πρόσφυγες. Είμαστε φτωχοί. Είμαστε άτυχοι».²⁹

«Εμείς είμαστε γεννημένοι άξιοι, χιλιετηρίδες άξιοι, έχουμε το δικίο και την αξία μέσα στα σπλάχνα μας. [...] Εμείς οι ρακένδυτοι, οι πειναλέοι, εμείς είμαστε οι δίκαιοι, οι καλοί, εμείς θα κατακτήσουμε τον κόσμο».³⁰

«Μα ο κατατρεγμός, το ξεριζώμα κάτι αφήνει φαίνεται στο αίμα, κάποια αρρώστια και το νου να τον τρώει το σαράκι των περασμένων».³¹

«Οι άλλοι είναι μόνιμοι από γενιές, έχουν σπίτια, οικογένειες, χώμα και αν όχι δικό τους χώμα, έχουν ρίζες ανέπαφες. Γυρνάνε μέσα στους ίδιους τοίχους αντίκρου στα ίδια πρόσωπα».³²

Βάσει της εγωοικολογικής προσέγγισης,

ο βασικός χώρος της κοινωνικής ταυτότητας διαμορφώνεται από δύο παραμέτρους: από την αρνητική ή θετική αξιολόγηση ομάδων και τον στόχο της περιγραφής: ενδοομάδα, εξωομάδα, και μπορεί να αναπαρασταθεί με άξονες θετικού και αρνητικού πόλου του εαυτού (ομάδα ταύτισης) και του άλλου (ομάδα ετερότητας).³³

Παρουσιάζουμε εδώ συνολικά με δύο πίνακες τις αναπαραστατικές ενότητες της εγωοικολογικής προοπτικής για τις ομάδες ταύτισης και ετερότητας.

Όπως και στην περίπτωση της μετανάστευσης, έτσι θα λέγαμε και στην περίπτωση της προσφυγιάς, «η διαφορά των πολιτισμών μπορεί να έχει έναν χαρακτήρα ώθησης, που θα βοηθήσει αυτά τα άτομα ν' αποκτήσουν μια διαφοροποιημένη ατομικότητα. Αλλά, από την άλλη, αυτό συχνά συνοδεύεται για πολλούς από το αντίθετο: από μια ψυχική παλινδρόμηση και απάρνηση ή απόρριψη της πραγματικότητας ως συνέπεια του άγχους και της ενοχής που

δημιουργήθηκαν από το πέρασμα από τον έναν πολιτισμό στον άλλον, καθώς και την απώλεια ορισμένων συμβόλων, που στηρίζουν την ταυτότητα των ατόμων αυτών».³⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Λ. Μικελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1992, σ. 109.
- 2 Μ. Tosi, *Αναγνώριση και δεκτικότητα ως σεβασμός και άμυνα του πολιτιστικού χαρακτηριστικού των μειονοτήτων: ένα ζήτημα σε καταυλισμό των τσιγγάνων*, στο *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις σε οργανισμούς ομάδες και άτομα* (συλλ.), (επιμέλεια Α.-Β. Ρήγα), 2001, σ. 289.
- 3 Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Αθήνα 1994, σ. 121.
- 4 Ό.π., υπ. 3, σ. 121
- 5 Ν. Ανδριώτης, *Το μικρό ταξίδι*, Αθήνα 1998, σ. 115.
- 6 Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, σ. 122.
- 7 Ν. Ανδριώτης, *Το μικρό ταξίδι*, σ. 115.

Αναπαραστατική ενότητα για την ομάδα ταύτισης (πρόσφυγες) και την ομάδα ετερότητας (ντόπιοι)			
ΕΑΥΤΟΣ		ΜΗ ΕΑΥΤΟΣ	
ΘΕΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΕΑΥΤΟΥ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΕΑΥΤΟΥ	ΘΕΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ
υπερήφανοι	ρακένδυτοι	«μόνιμοι»	Ανήμποροι για προσφορά βοήθειας
άξιοι	πειναλέοι	συμπονετικοί	«εκμεταλλευτές» (εργασιακά)
δίκαιοι	φτωχοί		
κατακτητές	άτυχοι		
καλοί			

Αναπαραστατική ενότητα για την ομάδα ταύτισης (ντόπιοι) και την ομάδα ετερότητας (πρόσφυγες)			
ΕΑΥΤΟΣ		ΜΗ ΕΑΥΤΟΣ	
ΘΕΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΕΑΥΤΟΥ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΕΑΥΤΟΥ	ΘΕΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ
		ανθεκτικοί	εισβολείς
		δυναμικοί	πρόσφυγες
			τουρκόσποροι
			ακρίδες
			συμμαζώματα

Στα σκαλοπάτια των Ανακτόρων δύο γυναίκες πρόσφυγες προσπαθούν να καλύψουν τα πρόσωπά τους ώστε να μη φανούν στη φωτογραφία.

- 8 Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, σ. 175.
- 9 Ό.π., σ. 117.
- 10 Ό.π., υπ. 9, σελ. 125.
- 11 Π. Κιτρομηλίδης – Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 18.
- 12 Λ. Μικελή, Λ., *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σ. 110.
- 13 Ρ. Μέλλον, *Ψυχοπαιδαγωγικές παρεμβάσεις στην ανάπτυξη των ρατσιστικών συναισθημάτων για τους μαθητές των μειονοτήτων*, σε *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις σε οργανισμούς ομάδες και άτομα* (συλλ.), (επιμέλεια Α.-Β. Ρήγα), 2001, σ. 300.
- 14 Ό.π., υπ. 12, σ. 217.
- 15 Ρ. Μέλλον, *Ψυχοπαιδαγωγικές παρεμβάσεις στην ανάπτυξη των ρατσιστικών συναισθημάτων για τους μαθητές των μειονοτήτων*, σε *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις στο οργανισμούς ομάδες και άτομα* (συλλ.), (επιμέλεια Α.-Β. Ρήγα), 2001, σ. 302.
- 16 Λ. Μικελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σ. 217.
- 17 Ό.π., υπ. 16, σ. 142.
- 18 Ζ. Μαμαλάκη, *Ανατολή!Ανατολή!*, κ.κ., σ. 23.
- 19 Λ. Μικελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σ. 144.
- 20 Ν. Ανδριώτης, *Το μικρό ταξίδι*, σ. 115.
- 21 Ό.π., υπ. 20, σ. 133.
- 22 Λ. Μικελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σ. 99.
- 23 Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, σ. 123.
- 24 Ό.π., υπ. 23, σ. 115.
- 25 Λ. Μικελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σ. 131.
- 26 Ό.π. σ. 227.
- 27 Β. Φίλιας, *Κοινωνιολογία του πολιτισμού (τόμος Β')* *Τα μέτωπα των κοινωνικών αντιπαραθέσεων*, Αθήνα 2001, σ. 472.
- 28 Α.-Β. Ρήγα, *Μαρία Τ: Ιστορία ζωής-ψυχογραφική προσέγγιση*, Αθήνα 2001, σ. 41.
- 29 Ζ. Μαμαλάκη, *Ανατολή!Ανατολή*, σσ. 13-14.
- 30 Ό.π., υπ. 29, σ. 28.
- 31 Ό.π., υπ. 29, σ. 19.
- 32 Ό.π., υπ. 29, σ. 20.
- 33 Α.-Β. Ρήγα, *Κοινωνικές αναπαραστάσεις και ψυχοκοινωνική ταυτότητα*, σ. 27.
- 34 Α.-Β. Ρήγα, *Μαρία Τ: ιστορία ζωής-ψυχογραφική προσέγγιση*, σσ. 11-12.

Η Βασιλική Κοσμοπούλου είναι ψυχολόγος.

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΧΙΤΛΕΡ - ΜΟΥΣΟΛΙΝΙ ΣΤΟ ΜΠΡΕΝΕΡ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

του MARTIN BAN KREBEANT

Η απόφαση των Γερμανών να εγκαταλείψουν την ιδέα της απόβασης στα Βρετανικά Νησιά και να επικεντρώσουν το ενδιαφέρον τους στο σφυροκόπημα των Βρετανών στη Μεσόγειο είχε σοβαρά επακόλουθα για τις χώρες της Βαλκανικής, προπάντων δε για την Ελλάδα. Οι βασικές επιδιώξεις του Χίτλερ για την περιοχή του Δούναβη δεν επηρεάστηκαν από την απόφασή του να στρέψει την προσοχή του προς τη Μεσόγειο· όπως και στο παρελθόν, χρειαζόταν τις πρώτες ύλες της περιοχής αυτής, γι' αυτό και ενδιαφερόταν για τη διατήρηση της ειρήνης στην Ουγγαρία, στη Ρουμανία, στη Γιουγκοσλαβία και στη Βουλγαρία. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο,

ανησκούσε για το ενδεχόμενο να αλλάξουν χέρια οι πρώτες ύλες που έως τότε προμηθευόταν η Γερμανία από την περιοχή του Δούναβη – το προηγούμενο έτος, ενεργώντας ασυλλόγιστα, είχε αναθέσει στους Ρώσους τον έλεγχο ολόκληρης της περιοχής. Η ανησυχία του αυτή είχε οδηγήσει στη Δεύτερη Διαιτητική Απόφαση της Βιέννης, στις μετέπειτα εγγυήσεις προς τη Ρουμανία και στην αποστολή στρατευμάτων στη χώρα αυτήν. Από στρατηγικής απόψεως, δεν διανοίγονταν νέες προοπτικές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη έπειτα από την απόφαση του Χίτλερ να στρέψει το ενδιαφέρον του προς Νότον, επειδή εκεί δεν διακυβεύονταν ζωτικά συμφέροντα της Αγγλίας. Κατά συνέπεια,

Ο Χίτλερ συναντάται με τον Μουσολίνι στα στενά του Μπρένερ, στις 4 Οκτωβρίου 1940. ΔΕΞΙΑ: Η συνάντηση στο Μπρένερ υπήρξε μία από τις πλέον σκοτεινές στην Ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αφ' ενός επειδή ήταν δυσχερής η συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με το περιεχόμενο των συνομιλιών των δύο ανδρών και, αφ' ετέρου, επειδή η εν λόγω σύσκεψη ήγειρε «ένα σωρό αμφιβολίες στα υπουργεία [Εξωτερικών] και των δύο χωρών».

η Νοτιοανατολική Ευρώπη διατηρούσε τον χαρακτήρα που ανέκαθεν είχε: πηγή πρώτων υλών, προπάντων πετρελαίου, και πεδίο ανταγωνισμού για τη Γερμανία και τη Ρωσία· παρά ταύτα, δεν αποτελούσε μια περιοχή σημαντική από στρατηγικής απόψεως για τον πόλεμο εναντίον της Αγγλίας.

Σε ό,τι αφορούσε την Ελλάδα, όμως, η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η Ελλάδα αποτελούσε μια ασήμαντη προσθήκη στην περιοχή του Δούναβη και της Βαλκανικής (settore danubiano-balcanico), μια χώρα στην οποία καλό θα ήταν να διατηρηθεί η ειρήνη, προκειμένου να αποφευχθούν αχρείαστες περιπλοκές, μια χώρα που κατά τα άλλα ήταν τελείως ασήμαντη· μετά

τη στροφή που είχε σημειωθεί στη γερμανική στρατηγική, η Ελλάδα, κατά κύριο λόγο δε η Κρήτη, μετατρέπονταν σε πιθανή βάση επιχειρήσεων εναντίον του συνόλου των βρετανικών κτήσεις στην Εγγύς και στη Μέση Ανατολή. Με την κατάληψη του ηπειρωτικού κορμού της Ελλάδας, καθώς και των νησιών του Αιγαίου, όχι μόνο θα άνοιγε ο δρόμος για την αποτελεσματική αξιοποίηση των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων ως αεροναυτικής βάσης εναντίον της Αιγύπτου αλλά και θα ενισχυόταν σε πολύ σημαντικό βαθμό η θέση του Άξονα στη Μεσόγειο. Δύο επιβλητικά αεροναυτικά συστήματα –το πρώτο του Ιονίου, της Λιβύης και της Σικελίας, το δεύτερο της ηπειρωτικής Ελλάδας, του Αιγαίου και της

Κρήτης– θα συνενώνονταν, προκειμένου να συγκροτηθεί μια μεγάλη και καλώς φυλασσομένη βάση, κατάλληλη για τη διεξαγωγή αεροναυτικών επιχειρήσεων μεταξύ των διαφόρων τμημάτων της: κατ’ αυτόν τον τρόπο, οι Άγγλοι θα περιορίζονταν σε δύο εξίσου αποκομμένες οχυρές θέσεις, στην Αλεξάνδρεια και στο Γιβραλτάρ, και θα αναγκάζονταν τελικά να εγκαταλείψουν καθ’ ολοκληρίαν τη Μεσόγειο.¹ Η κατοχή της Πελοποννήσου και της Κρήτης θα εξασφάλιζε το πλευρό των ιταλικών στρατευμάτων που θα προήλθαν στην Αίγυπτο. Ταυτόχρονα, οι περιοχές αυτές θα συνιστούσαν μια γέφυρα για τη διεξαγωγή επιχειρήσεων εναντίον της Συρίας, τις οποίες επιθυμούσε διακαώς ο Έρικ Ρέντερ ως τμήμα της «περιφερειακής» στρατηγικής. Το ενδεχόμενο που πάντοτε είχαν κατά νου οι Γερμανοί, να χρησιμοποιηθεί η Ελλάδα από τους Βρετανούς ως αεροναυτική βάση κατά της Ιταλίας, θα εξαλειφόταν, ενώ οι ιταλογερμανικές βάσεις θα προσέγγιζαν αντιστοίχως την Αλεξάνδρεια. Επίσης, θα εξασφαλιζόνταν οι βάσεις για ενδεχόμενη διμέτωπη επίθεση κατά της Συρίας και του Βόρειου Ιράκ τόσο από την Αίγυπτο όσο και από την Τουρκία. Οι θαλάσσιες συγκοινωνίες της Μεγάλης Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο θα ετίθεντο σε κίνδυνο, ενώ οι αντιστοιχές του Άξονα, από την Κωνσταντινούπολη της Ρουμανίας προς την Ιταλία διαμέσου των Δαρδανελίων, θα διασφαλιζόνταν. Εν συντομία, η κατάληψη της Ελλάδας και των νησιών της θα συνιστούσε ένα τεράστιο βήμα προς την κατεύθυνση της εκδίωξης των Βρετανών από τις θέσεις που κατείχαν στην Εγγύς και στη Μέση Ανατολή, θέσεις από τις οποίες θα μπορούσαν να αναπτύξουν ολέθρια δράση για τις δυνάμεις του Άξονα.² Όλα τα παραπάνω, πρέπει να υπογραμμιστεί, ήταν ξεκάθαρα τόσο για τον Χίτλερ όσο και για την Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων.

Κατά συνέπεια, γίνεται κατανοητό ότι κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Ρίμπεντροπ στη Ρώμη, στις 19-20 Σεπτεμβρίου, το ελληνικό ζήτημα, εάν όχι και το γιουγκοσλαβικό, εξετάστηκε υπό το φως

εντελώς νέων δεδομένων. Μολονότι είναι πιθανό να μην αναλύθηκε διεξοδικά μέσα στο πλαίσιο του πολέμου κατά της Μεγάλης Βρετανίας στη Μεσόγειο, πρέπει να ήταν κατά το μάλλον ή ήττον ξεκάθαρο για τους συνομιλητές ότι ήταν ένα ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας. Αν και ο Ρίμπεντροπ αρνήθηκε να παραδεχθεί ενώπιον των Ιταλών ότι η ιδέα της απόβασης στην Αγγλία είχε καταλήξει σε φιάσκο –είναι πιθανόν να μην το γνώριζε καν ο ίδιος–, οι Ιταλοί δεν παρασύρθηκαν. Γι’ αυτούς, πιθανώς συνεπεία της συνομιλίας Ρίντελν-Μπαντόλιο, ήταν απολύτως σαφές ότι «η Γερμανία δεν θα πραγματοποιήσει την αποβατική επιχείρηση στην Αγγλία και ο πόλεμος θα μεταφερθεί εξ ολοκλήρου στη Μεσόγειο. Αντί να διεξαχθεί η ένοπλη σύγκρουση επί αγγλικού εδάφους, θα επιχειρηθεί η κατατρόπωση της Αγγλίας στην Αίγυπτο». Υπ’ αυτές τις περιστάσεις, μπορεί κάλλιστα να συζητήθηκαν ορισμένες πτυχές των ιταλικών σχεδίων για την Ελλάδα, και ο Μουσολίνι, με τη βοήθεια του Τσιάνο, να προέβη στη διεξοδική ανάλυσή τους. Η ικανότητα που επέδειξαν οι Ιταλοί κατά τη διάρκεια των συνομιλιών φανερώνει ότι τα παθήματα του Ιουλίου και του Αυγούστου τους είχαν γίνει μαθήματα.

Το ελληνογιογκοσλαβικό ζήτημα

Ενώ ο Μουσολίνι και ο Τσιάνο θεωρούσαν τις συνομιλίες ως μια ευκαιρία να προωθήσουν τα δικά τους σχέδια, ο Ρίμπεντροπ βρισκόταν σε δυσχερή θέση. Είχε έλθει στη Ρώμη, για να αναγγείλει, μεταξύ άλλων, την επικείμενη υπογραφή του Τριμερούς Συμφώνου από τη Γερμανία, την Ιαπωνία και την Ιταλία. Οι σχετικές διαπραγματεύσεις είχαν διεξαχθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από τη Γερμανία και την Ιαπωνία· ως εκ τούτου, οι Ιταλοί βρίσκονταν στην πραγματικότητα προ τετελεσμένου γεγονότος (fait accompli) και καλούνταν να προσυπογράψουν το Σύμφωνο. Για να πείσει τους συνομιλητές του να το πράξουν, ο Ρίμπεντροπ ήταν υποχρεωμένος να τους καταστήσει σαφή τα ιταλικά μερίδια στον χωρισμό της υφελίου και, κυρίως, να τους

1. Ο ναύαρχος Ερικ Ρέντερ (1876-1960) ήταν επικεφαλής του γερμανικού πολεμικού ναυτικού έως τον Ιανουάριο του 1943.

2. Ο Γερμανός στρατηγός Γιόζεφ Ρίντελεν (1897-1981). 3. Ο Ιταλός στρατάρχης και διπλωμάτης Πιέτρο Μπαντόλιο (1871-1956).

4. Ο υπουργός Εξωτερικών του Γ' Ράιχ Γιόαχιμ φον Ρίμπεντροπ με τον Ιταλό υπουργό Εξωτερικών Γκαλεάτσο Τσιάνο. Τον Μάιο του 1939 συνομολόγησαν το λεγόμενο «Χαλύβδινο Σύμφωνο» παρακινώντας πλέον τον Μουσολίνι για την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο με επίθεση κατά της Αλβανίας.

διαβεβαιώσει ότι οι γερμανικές επεμβάσεις στην αναγνωρισμένη σφαίρα επιρροής της Ιταλίας (όπως είχε συμβεί τον Αύγουστο) δεν θα επαναλαμβάνονταν. Ταυτόχρονα, ο Ρίμπεντροπ θα έπρεπε να βολιδοσκοπήσει τους συνομιλητές του για τη θέση της Ιταλίας στο ζήτημα της σύναψης μιας γερμανορωσικής συμμαχίας· η αποστολή του ήταν δυσχερής, καθώς η ίδια η Γερμανία είχε επέμβει τον Ιούλιο, για να αποτρέψει την ιταλοσοβιετική προσέγγιση (rapprochement). Εν ολίγοις, ο Ρίμπεντροπ βρισκόταν σε μειονεκτική θέση και αδυνατούσε να προβάλλει αντιρρήσεις σε οποιαδήποτε αιτήματα θα διατύπωναν οι Ιταλοί.

Τούτων δοθέντων, ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών επιχείρησε να αποτρέψει την υποβολή αιτημάτων από την πλευρά των συνομιλητών του. Αντίθετα ίσως από ό,τι θα

περίμενε κανείς, αυτός –και όχι οι Ιταλοί– έθεσε τα ζητήματα της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας αντιμετωπίζοντας τα δύο ζητήματα από κοινού, «υπογράμμισε» ότι ενέπιπταν «αποκλειστικά στην ιταλική σφαίρα ενδιαφερόντων», προσέθεσε δε ότι, αν και «την παρούσα στιγμή» ήταν καλύτερο να επικεντρώσουν οι εταίροι του Άξονα «την όλη προσπάθειά τους» στον πόλεμο κατά της Αγγλίας, η Ιταλία θα μπορούσε να υπολογίζει στην «ευμενή στάση» της Γερμανίας, εφόσον ανελάμβανε δράση εναντίον των εν λόγω κρατών σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο. Τα λόγια αυτά του Γερμανού υπουργού Εξωτερικών προσέφεραν στον Ντούτσε την ευκαιρία που ανέμενε. Ο Ρίμπεντροπ αναζητούσε νέους τρόπους να πλήξει την Αγγλία· εκείνος, ο Μουσολίνι, θα του προσέφερε πράγματι έναν

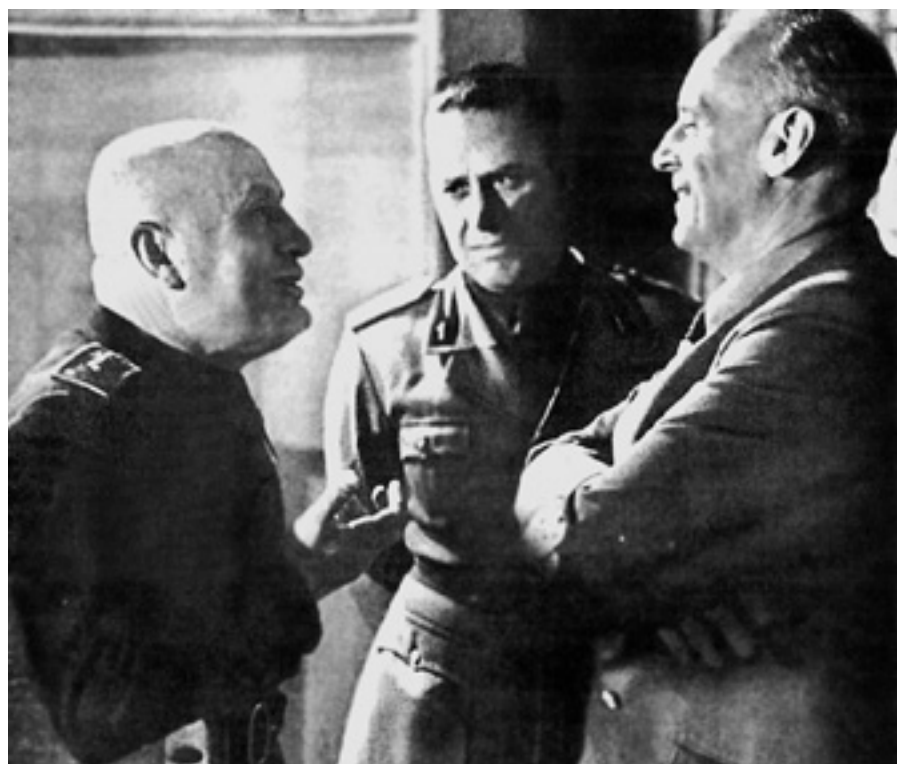
νέο τρόπο. Τόσο τα γερμανικά όσο και τα ιταλικά αρχεία καταγραφής των συνομιλιών συμπίπτουν στο ότι ο Ντούσε, χωρίς αμφιβολία αποφασισμένος να αποφύγει την παγίδα του Αυγούστου, δεν αφιέρωσε καν μία λέξη στις αλυτρωτικές διεκδικήσεις των Αλβανών για την Τσαμουριά. Αντ' αυτού, εκτόξευσε φοβερές κατηγορίες εναντίον των Ελλήνων, τους οποίους χαρακτήρισε υποχείρια των Άγγλων. Συγκρίνοντας ευφυσώς τις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Νορβηγίας – αυτό ήταν κάτι που το είχε πράξει ο ίδιος ο Χίτλερ, γι' αυτό και ο Ρίμπεντροπ επ' ουδενί θα μπορούσε να προβάλλει αντιρρήσεις –, ο Μουσολίνι υπογράμμισε τη σημασία της Ελλάδας μέσα στο πλαίσιο της πολεμικής σύγκρουσης με την Αγγλία στη Μεσόγειο και παρατήρησε ότι ο βρετανικός στόλος θα μπορούσε, εφόσον αυτό καθίστατο αναγκαίο, να αναζητήσει καταφύγιο στα ελληνικά λιμάνια μετά την αναμενόμενη πτώση της Αιγύπτου. Καθυστερημένα, ο Ρίμπεντροπ συνειδητοποίησε ότι, εγείροντας το ελληνογιοουγκοσλαβικό ζήτημα, είχε πέσει ο ίδιος στην παγίδα που έστησε για τους συνομιλητές του. Χωρίς να είναι ιδιαίτερα πειστικός, ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών αντίτεινε ότι η διαφυγή του βρετανικού στόλου στην Ελλάδα θα ήταν μια θετική εξέλιξη, επειδή θα ήταν ευχερέστερος ο εκεί βομβαρδισμός του.

Ο Μουσολίνι είχε καταγάγει μια εντυπωσιακή νίκη. Είχε καταφέρει να εδραιώσει την αντίληψη ότι ήταν αναγκαίο «να προβεί η Ιταλία στην εξολόθρευση της Ελλάδας», ενώ παραδεχόταν, «την ίδια στιγμή», ότι «ο κύριος αντικειμενικός σκοπός ήταν η νίκη επί της Αγγλίας» – και όλα αυτά χωρίς να ξεσηκώσει διαμαρτυρίες από γερμανικής πλευράς. Στην πραγματικότητα, δεν είχε αποσπάσει την ξεκάθαρη συγκατάθεση των Γερμανών για την ανάληψη δράσης, αλλά οι επιπτώσεις του σοβαρού σφάλματος που είχε διαπράξει ο Αλφιέρι, τον Αύγουστο, είχαν εξουδετερωθεί κατά τον πλέον ικανοποιητικό τρόπο: οι Γερμανοί ήταν και πάλι διατεθειμένοι, όπως και τον Ιούλιο, να ανεχθούν υπό ορισμένες

Ο Τσιάνο συναντάται με τον Ρίμπεντροπ στο Βερολίνο.

συνθήκες μια ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας. Ωστόσο, και αυτό είναι το κρίσιμο ζήτημα, αυτές καθαυτές οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί. Ο χαρακτήρας της ιταλικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας είχε αλλάξει εντελώς: η εν λόγω επίθεση δεν αντιμετωπιζόταν πλέον ως ένα αμυντικό μέτρο, προκειμένου να προληφθεί η ήκιστα πιθανή κατάληψη των ελληνικών νησιών από τους Βρετανούς – εξέλιξη που δεν εθεωρείτο πλέον απίθανη³ –, αλλά αναγνωριζόταν εμμέσως ως τμήμα της επίθεσης εναντίον της Αγγλίας στην περιοχή της Μεσογείου. Ο Μουσολίνι είχε παραδεχθεί ότι «ο κύριος αντικειμενικός σκοπός ήταν η νίκη επί της Αγγλίας» (σύμφωνα με το ιταλικό αρχείο καταγραφής της συνομιλίας) και είχε αναλάβει τη δέσμευση ότι «προτού πράξει οτιδήποτε άλλο, θα εξαπέλυε την επίθεση στην Αίγυπτο» (σύμφωνα με το αντίστοιχο γερμανικό αρχείο). Ως προς τα υπόλοιπα ζητήματα, ο Μουσολίνι

Ο Μουσολίνι με τον Ρίμπεντροπ και τον Τσιάνο στις 10 Ιουνίου 1940.

είχε το δικαίωμα να προχωρήσει κατά το δοκούν· καθώς θεωρούσε πιθανή την έναρξη της δεύτερης φάσης της ιταλικής επίθεσης στην Αίγυπτο –της προέλασης των στρατευμάτων του από το Σίντι ελ Μπαρανί προς τη Μέρσα Ματρούχ– στα μέσα Οκτωβρίου, η εν λόγω συμφωνία δεν επέφερε καν καθυστέρηση στο αρχικό χρονοδιάγραμμά του. Προπάντων, είχε καταφέρει να αποσπάσει από τους Γερμανούς κάτι που ισοδυναμούσε με σιωπηρή έγκριση των σχεδίων του για την Ελλάδα· και δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο Μουσολίνι είχε μεγάλη ικανότητα στις «*σιωπηρές συμφωνίες*». Το εάν πράγματι εξασφάλισε ο ντούτσε τη σιωπηρή συναίνεση των Γερμανών δεν πρέπει να μας προβληματίζει ιδιαίτερα. Σε τελική ανάλυση, η ιταλική επιχείρηση εναντίον της Ελλάδας, εάν διαδεχόταν, όπως είχε αναφερθεί στη Ρώμη, την κατάληψη ή, τουλάχιστον, τον αποκλεισμό της Διώρυγας του Σουέζ, θα ήταν

εξαιρετικά σημαντική από στρατηγικής απόψεως, ακόμη και για τα στελέχη της Ανωτάτης Διοικήσεως του Γερμανικού Στρατού Ξηράς που χαρακτηρίζονταν από πνευματική διαύγεια και ευθυκρισία.

Σε ό,τι αφορούσε τη Γιουγκοσλαβία, ο Μουσολίνι δεν εξασφάλισε ανάλογη άδεια για ανάληψη δράσης. Στην πραγματικότητα, δεν είναι ξεκάθαρο το εάν ζήτησε από τους Γερμανούς κάτι τέτοιο. Πρέπει να διατηρούμε στη μνήμη μας ότι η εισβολή των Ιταλών στην εν λόγω χώρα δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη βοήθεια των Γερμανών. Ως εκ τούτου, ελάχιστα είχαν γίνει για την προετοιμασία της επιχείρησης αυτής. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν καθιστούν σαφές τι ακριβώς ειπώθηκε αναφορικά με το ζήτημα της Γιουγκοσλαβίας. Σύμφωνα με το γερμανικό αρχείο καταγραφής της συνομιλίας, ο Μουσολίνι, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ρίμπεντροπ, τοποθέτησε τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα μέσα στο ίδιο πλαίσιο

και τόνισε την επιθυμία του «να διατηρήσει ειρηνικές σχέσεις» και με τις δύο χώρες· σύμφωνα με το αντίστοιχο ιταλικό αρχείο, που φαίνεται πιο αξιόπιστο, δεν αναφέρθηκε σχεδόν καθόλου στο γιουγκοσλαβικό ζήτημα. Στο επίπεδο της στρατηγικής, ήταν πολύ δύσκολο να προβληθεί η Γιουγκοσλαβία ως στόχος στον πόλεμο εναντίον της Αγγλίας, και είναι απίθανο να επιχειρήσει κάτι τέτοιο ο Μουσολίνι, ο οποίος πρέπει να είχε κατά νου τη σφοδρή αντίδραση της Γερμανίας στην παλαιότερη απόπειρά του. Σε κάθε περίπτωση, ενδεχόμενη ιταλική επίθεση εναντίον της Γιουγκοσλαβίας θα τον έφερνε σε δυσχερή θέση, αφού θα τον υποχρέωνε να ζητήσει τη βοήθεια των Γερμανών. Όλα τα προαναφερθέντα πρέπει να είχαν αναγκάσει τον Μουσολίνι να αφήσει κατά μέρος τα σχέδιά του για την Ελλάδα· η διαταγή για τον τερματισμό της πολεμικής κινητοποίησης, που εκδόθηκε λίγες ημέρες αργότερα, ενισχύει την εν λόγω εκδοχή.

Το πράσινο φως στο Μπρένερ

Επιστρέφοντας από τη Ρώμη στην πατρίδα του, ο Ρίμπεντροπ διαπίστωσε ότι η ατιμόσφαιρα στο Βερολίνο δεν ήταν πλέον η ίδια. Οι διαπραγματεύσεις με τον Ισπανό υπουργό Εξωτερικών Ραμόν Σεράνο Σούνιερ αναφορικά με την εμπλοκή της Ισπανίας στον πόλεμο είχαν αποδειχθεί δυσχερείς, και ο φύρερ, κατόπιν παροτρύνσεων του φον Στόχρερ (πρεσβευτή της Γερμανίας στη Μαδρίτη), της Ανωτάτης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων, του στρατηγού Χάλντερ, αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, και της Διεύθυνσης Ναυτικών Επιχειρήσεων του Γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού,⁴ που επεσήμαιναν από κοινού τα παντοειδή μειονεκτήματα ενδεχόμενης γερμανοϊσπανικής συμμαχίας, άρχισε να αλλάζει γνώμη. Οι Ισπανοί όχι μόνο προσέφεραν ελάχιστη στρατιωτική βοήθεια αλλά και ζητούσαν υπερβολικά ανταλλάγματα για τη βοήθεια αυτήν: αφειδή γερμανική υποστήριξη στο επίπεδο του πολεμικού εξοπλισμού, των πρώτων υλών και του εφοδιασμού με τρόφιμα, αλλά και ένα ευμέγεθες τμήμα της Γαλλικής Αυτο-

κρατορίας στη Βορειοδυτική Αφρική. Οποιαδήποτε απόπειρα να ικανοποιηθούν οι εδαφικές αξιώσεις της Ισπανίας στην προαναφερθείσα περιοχή θα είχε ως αποτέλεσμα την άμεση προσχώρηση του συνόλου των γαλλικών κτήσεων στην Αφρική στη συμμαχία του ντε Γκωλ και των Βρετανών. Ο Χίτλερ δεν θα ήταν σε θέση να αποτρέψει την εξέλιξη αυτήν, δεδομένου ότι δεν είχε στη διάθεσή του ισχυρές ναυτικές δυνάμεις. Καθώς οι Ισπανοί δεν ήταν καν διατεθειμένοι να προβούν στην παραχώρηση των Καναριών Νήσων στη Γερμανία, όπως τους είχε ζητήσει ο Χίτλερ, προκειμένου να προστατευτεί αυτή τη σημαντική από στρατηγικής απόψεως περιοχή,⁵ ο φύρερ, πιθανώς σε πλήρη αντίθεση με τις επιθυμίες του, υποχρεώθηκε να προσπαθήσει να πείσει τους Γάλλους να υπερασπιστούν οι ίδιοι τις αποικίες τους.

Συνεπώς, κατά τη διάρκεια του δεύτερου δεκαπενθημέρου του Σεπτεμβρίου η Γαλλία απασχολούσε ολοένα και περισσότερο τους Γερμανούς ως δυνάμει εταίρους τους. Τα διάφορα στάδια στη διαδικασία

Ο Ισπανός υπουργός Εξωτερικών Ραμόν Σεράνο Σούνιερ με τον Φράνκο και τον Μουσολίни. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο στρατηγός Φραντς Χάλντερ (1884-1972) ήταν επικεφαλής της Ανώτατης Διοίκησης Στρατού από το 1938 έως τον Σεπτέμβριο του 1942, οπότε και απομακρύνθηκε, λόγω των ιδιαίτερα συχνών διαφωνιών του με τον Χίτλερ.

λήψης αποφάσεων από πλευράς Χίτλερ δεν αποτελούν εδώ αντικείμενο εξέτασης· αρκεί να αναφερθεί ότι ο πλέον σημαντικός παράγοντας φαίνεται ότι ήταν η πεισματική και αποτελεσματική αντίσταση που πρόεβαλαν οι Γάλλοι στο Ντακάρ, όταν οι Βρετανοί επιχειρήσαν να καταλάβουν την πόλη, στις 23-25 Σεπτεμβρίου. Στις 23 Σεπτεμβρίου το γαλλικό αίτημα για τη σύμψηξη μιας αντιβρετανικής συμμαχίας εξεταζόταν «με πολλή προσοχή». Έως τις 25 Σεπτεμβρίου, μολονότι οι συνεργάτες του θεωρούσαν ότι ο φύρερ υιοθετούσε σταδιακά έναν τρόπο σκέψης που θα τον οδηγούσε στη σύναψη συμμαχίας με τη Γαλλία, η κατάσταση παρέμενε «απολύτως ρευστή». Μάλλον μετά την προαναφερθείσα ημερομηνία είπε στον Ρέντερ ότι «ήταν πιθανό» να συνεργαστεί με τη Γαλλία και όχι με την Ισπανία, επειδή η τελευταία προσέφερε ελάχιστα και ζητούσε πάρα πολλά. Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Χίτλερ είχε ήδη κατά νου να συναντηθεί με τον Πετέν-⁶ στις 28 Σεπτεμβρίου είχε πλέον καταλήξει σε απόφαση. Την ημέρα εκείνη, κατόπιν

συνεννοήσεως με τον Τσιάνο, όρισε την 4η Οκτωβρίου ως ημερομηνία συνάντησής του με τον Μουσολίни, προκειμένου να συζητηθεί η νέα στρατηγική.⁷ Τις αμέσως επόμενες ημέρες φαίνεται ότι εδραιώθηκε η απόφαση του Χίτλερ να προσπαθηθεί να πείσει την Ιταλία να συνεργαστεί με τη Γαλλία.

Πράγματι, οι ιταλικές αντιδράσεις ήταν το πλέον άμεσο εμπόδιο για οποιασδήποτε μορφής γερμανογαλλική συνεργασία, όσο περιορισμένη και αν ήταν αυτή. Αρχής γενομένης από τον Ιούλιο, οι Ιταλοί είχαν κινήσει γη και ουρανό για την αποτροπή ακόμη και του παραμικρού ενδεχομένου να συμβεί κάτι τέτοιο. Επίσης, είχαν εναντιωθεί στο σενάριο της υπεράσπισης των κτήσεων της Γαλλικής Αυτοκρατορίας από οποιεσδήποτε γαλλικές δυνάμεις κατόπιν αδειας του Άξονα. Το γεγονός αυτό είχε αναγκάσει τον Χίτλερ να μετέλθει ένα τέχνασμα, προκειμένου να επιτρέψει στις γαλλικές δυνάμεις που βρίσκονταν στην Αφρική να λάβουν μέρος στην υπεράσπιση του Ντακάρ.⁸ Οι Γάλλοι δεν θα υπερα-

οπίζονταν τις αποικίες τους, εάν ήταν πεπεισμένοι ότι αυτές θα παραδίδονταν στην Ιταλία. Κατά συνέπεια, ο Μουσολίνι θα έπρεπε να παραιτηθεί από τις αξιώσεις του, αλλά και να δεχθεί το μερικό επανεξοπλισμό των γαλλικών δυνάμεων, ώστε να καταστεί δυνατή η υπεράσπιση των γαλλικών κτήσεων. Ο Χίτλερ σχεδίαζε να αποσπάσει τη συγκατάθεση του Μουσολίνι κατά τη διάρκεια της συνάντησης της 4ης Οκτωβρίου. Κάθε άλλο παρά πρόθυμος να θυσιάσει τα γαλλικά συμφέροντα στον βωμό της Ισπανίας και της Ιταλίας, όπως είχε κατά νου κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Ρίμπεντροπ στην ιταλική πρωτεύουσα, ο Χίτλερ επιθυμούσε πλέον να περιορίσει τις διεκδικήσεις του συμμάχου του για τις γαλλικές κτήσεις. Το ίδιο ίσχυε και για την Ισπανία· το ζήτημα της συμμετοχής της στον πόλεμο δεν εθεωρείτο πλέον «καθοριστικής σημασίας».

Ήταν απολύτως σαφές ότι στη συνάντηση του Μπρένερ ο Χίτλερ θα βρισκόταν σε σχετικά μειονεκτική θέση, από τη στιγμή κατά την οποία θα ζητούσε από τον Μουσολίνι να συνεργαστεί με τη Γαλλία του Πετέν και να εγκαταλείψει, προσωρινά τουλάχιστον, τα πλέον σημαντικά πολεμικά σχέδιά του· δε θα μπορούσε να προβάλλει επιπλέον αιτήματα, αλλά και δεν θα ήταν σε θέση να απορρίψει ενδεχόμενα αιτήματα του ντούτσε. Προπάντων, θα έπρεπε να αποφύγει να εξοργίσει τον σύμμαχό του θέτοντας βέτο στα σχέδιά του για την Ελλάδα – στο Βερολίνο κυκλοφορούσαν φήμες για την ύπαρξη των σχεδίων αυτών. Από τα αρχεία καταγραφής των συνομιλιών των δύο εταίρων του Άξονα μπορεί να συναχθεί ότι ο Χίτλερ κατάφερε να πείσει τον ντούτσε να ακολουθήσει το παράδειγμά του στο ζήτημα των σχέσεων της χώρας του με τη Γαλλία, χωρίς να προσφέρει, κατά τα φαινόμενα, οποιαδήποτε ουσιαστικά ανταλλάγματα. Οι Ιταλοί, συνοψίζοντας τα συμπεράσματα της σύσκεψης για τους δικούς τους λόγους, συνήγαγαν ότι στο μετέπειτα διάστημα θα αυξανόταν το ενδιαφέρον για τη Μεσόγειο, ιδίως «την Ανατολική Μεσόγειο», κάτι που θεωρήθηκε «θετική

εξέλιξη για εμάς». Σε κανένα σημείο των αρχείων καταγραφής των εν λόγω συνομιλιών δεν αναφέρονται τα Βαλκάνια – αυτό καθαυτό το γεγονός γεννάει υποψίες, επειδή η κερσόνησος των Βαλκανίων είχε μνημονευθεί σε όλες σχεδόν τις σημαντικές γερμανοϊταλικές επαφές που είχαν λάβει χώρα από τον Απρίλιο και μετά.

Ασφαλώς, η προαναφερθείσα έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στα Βαλκάνια δεν συνιστά απόδειξη τού ότι το ζήτημα αυτό δεν εθίγη από τον Χίτλερ και τον Μουσολίνι. Η συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο Μπρένερ, στις 4 Οκτωβρίου 1940, υπήρξε μια από τις πλέον «σκοτεινές» στην ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αφ' ενός επειδή ήταν δυσχερής η συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με το περιεχόμενο των συνομιλιών των δύο ανδρών και αφ' ετέρου επειδή η εν λόγω σύσκεψη ήγειρε «ένα σωρό αμφιβολίες στα υπουργεία [Εξωτερικών] και των δύο χωρών».⁹ Ακόμη και ο Γερμανός πρεσβευτής στη Ρώμη αυνατούσε να πληροφορηθεί «εάν το ζήτημα της Ελλάδας εξετάστηκε όντως από μια νέα οπτική γωνία», ενώ ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Χίτλερ, μερδεμένος από την απροθυμία του τελευταίου να βάλει φρένο στα σχέδια του συμμάχου του, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να έχει καταλήξει ο φύρερ σε συμφωνία με τον Μουσολίνι αναφορικά με την επίθεση εναντίον της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της συνάντησής τους στο Μπρένερ». Μάλιστα, η Διεύθυνση Ναυτικών Επιχειρήσεων του Γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού ισχυρίστηκε ότι είχε στην κατοχή της σχετικές αναφορές. Οι συνομιλίες που έλαβαν χώρα στο Μπρένερ ήταν τόσο μυστηριώδεις, που, όταν ο Τσιάνο ισχυρίστηκε αργότερα ότι ο Χίτλερ είχε δώσει το πράσινο φως στον Μουσολίνι για την ανάληψη δράσης, ο Ρίμπεντροπ ένωσε ότι δεν ήταν σε θέση να απορρίψει τον εν λόγω ισχυρισμό ως ελιγμό τακτικής, που αποσκοπούσε στο να ρίξει στάχτη στα μάτια του. Αναγκάστηκε να γνωστοποιήσει τη δήλωση του Τσιάνο στον ίδιο τον Χίτλερ, ο οποίος δεν την απέρριψε.

Ο Πετέν συναντά τον Χίτλερ στο Μοντούα, στις 24 Οκτωβρίου 1940.

ΔΕΞΙΑ: Οι συνομιλίες που έλαβαν χώρα στο Μπρένερ ήταν τόσο μυστηριώδεις, που, όταν ο Τσιάνο ισχυρίστηκε αργότερα ότι ο Χίτλερ είχε δώσει το πράσινο φως στον Μουσολίνι για την ανάληψη δράσης, ο Ρίμπεντροπ ένωσε ότι δεν ήταν σε θέση να απορρίψει τον εν λόγω ισχυρισμό ως ελιγμό τακτικής, που αποσκοπούσε στο να ρίξει στάχτη στα μάτια του. Στη φωτογραφία ο Τσιάνο με τον Ρίμπεντροπ.

Κατά συνέπεια, υπάρχουν σοβαρές επιπρόσθετες ενδείξεις ότι το ελληνικό ζήτημα συζητήθηκε όντως από τους Χίτλερ και Μουσολίνι στο Μπρένερ. Ο Μουσολίνι γνώριζε έως ενός σημείου τη γερμανική γλώσσα και έκανε χρήση αυτής τουλάχιστον σε ένα στάδιο της σύσκεψης. Δεν είναι απίθανο να αντάλλαξαν οι δύο ηγέτες λίγα λόγια κατ' ιδίαν στη διακοπή μεταξύ των δύο φάσεων των συνομιλιών τους, αλλά αυτό είναι κάτι που δεν θα το μάθουμε ποτέ. Εντούτοις, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει λόγος να βασιστούμε σε εικασίες. Εάν υποθέσουμε ότι το ζήτημα της Ελλάδας δεν εθίγη στη συνάντηση του Μπρένερ, ο Μουσολίνι ίσως να ερμήνευσε τη σιωπή του Χίτλερ ως σιωπηρή αποδοχή αυτού που ο ίδιος θεωρούσε ως το αποτέλεσμα των συνομιλιών του με τον Ρίμπεντροπ.

Στην πραγματικότητα, υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις ότι δεν περιορίστηκε σε

αυτό. Επιστρέφοντας από το Μπρένερ στη χώρα του, ο Μουσολίνι έδωσε εντολή στον Γκρατσιάνι να εκδώσει διαταγή με την οποία ενταφιάζονταν τα όποια σχέδιά του για επίθεση εναντίον της Γιουγκοσλαβίας. Την ίδια στιγμή ο Ντούτσε είχε κάποιες νέες ιδέες για την Ελλάδα:

«Σήμερα [5.10.1940] έφθασε ένα μήνυμα από τον ντούτσε που περιλαμβάνει ένα σημείωμα για τον Μπαντόλιο, στο οποίο απαριθμούνται τα νέα ζητήματα που εξετάστηκαν στη συνάντηση με τον φύρερ, σε αυτό [το σημείωμα] προστίθεται ένα ακόμη για τον Γκρατσιάνι.

»Το εν λόγω σημείωμα [για τον Μπαντόλιο] εμπεριέχει νέα θέματα, που αποκάλυπτουν τις σκέψεις του ντούτσε. Το Σίντι ελ Μπαράνι συνιστά επιτυχία στο επίπεδο της τακτικής· η Μέρσα Ματρούχ θα αποτελέσει επιτυχία στο επίπεδο της στρατηγικής. Μετά την επιτυχή ολοκλήρωση της επιχει-

ρησης στη Μέρσα Ματρούχ θα εξεταστεί ποιος από τους δύο βρετανικούς πυλώνες στη Μεσόγειο πρέπει να καταρρεύσει πρώτος, ο αιγυπτιακός ή ο ελληνικός

«Το ζήτημα της ανάληψης δράσης κατά της Ελλάδας επανεμφανίζεται και η δράση αυτή φαίνεται να μην περιορίζεται στην επίτευξη άμεσων στόχων, αλλά να αποσκοπεί στην εξάλειψη ενός βρετανικού προπυργίου. Ελλάδα δεν είναι μόνο η Τσαμουριά, αλλά και η Θεσσαλονίκη και οι ελληνικές ναυτικές βάσεις».

Κατά συνέπεια, μετά τη συνάντησή του με τον Χίτλερ ο Μουσολίνι συνέλαβε αρκετές νέες ιδέες, από τις οποίες οι σημαντικότερες ήταν αφ' ενός ότι η επίθεση εναντίον της Ελλάδας θα έπρεπε να αρχίσει μόνο μετά την κατάληψη της Μέρσα Ματρούχ (και τον συνακόλουθο αποκλεισμό της Διώρυγας του Σουέζ από τα γερμανικά βομβαρδιστικά, όπως είχε προτείνει ο Χίτλερ) και, αφ' ετέρου, σε συνάρτηση με το προαναφερθέν, ότι η ιταλική εισβολή στην Ελλάδα, για να έχει επιτυχή έκβαση μέσα στο εν λόγω πλαίσιο, θα έπρεπε να μην περιοριστεί στην Τσαμουριά, αλλά να επεκταθεί στο σύνολο του ηπειρωτικού κορμού της Ελλάδας, ίσως δε και στα νησιά. Εφόσον τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ο Μουσολίνι ήλπιζε ότι η προώθηση των ιταλικών δυνάμεων προς τη Μέρσα Ματρούχ θα μπορούσε να αρχίσει στα μέσα του μήνα (Οκτωβρίου), η επίθεση εναντίον της Ελλάδας στα τέλη του ίδιου μήνα δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση παράλογη από στρατηγικής απόψεως.

Δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς μετά βεβαιότητας ότι στην προαναφερθείσα κατευθυντήρια οδηγία του Μουσολίνι διατυπώνονται οι δικές του και μόνο σκέψεις ή αντανακλώνται θέματα που συζητήθηκαν –αν μη τι άλλο ακροθιγώς– στο Μπρένερ. Ασφαλώς, η αναφορά που γίνεται στη σημασία της κατάληψης της Μέρσα Ματρούχ υποδηλώνει στρατιωτική επιρροή. Από τη στιγμή, μάλιστα, που κανείς Ιταλός στρατηγός δεν τον συνόδευε στη συνάντηση του Μπρένερ, ο Μουσολίνι άρπαξε κατά πάσα πιθανότητα τη φράση περί «τακτικής» και «στρατηγικής» από τον αρχηγό της Ανωτά-

της Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων, στρατάρχη Κάιτελ. Εντούτοις, η εικονολογία αυτού του είδους δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Ως εκ τούτου, πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας στα γερμανικά σχέδια της αντίστοιχης περιόδου.

Οι Γερμανοί είχαν όντως κάποια σχέδια για την Ανατολική Μεσόγειο, τόσο αμυντικά όσο και επιθετικά. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι τον Ιούλιο και τον Αύγουστο ο Χίτλερ και ο Ρίμπεντροπ αντίστοιχα είχαν δώσει στην Ιταλία την άδεια να προβεί στη λήψη μέτρων προληπτικού χαρακτήρα εναντίον της Ελλάδας σε περίπτωση που σχεδιαζόταν μια βρετανική απόβαση στην Κρήτη· καθώς, μάλιστα, φαινόταν κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου ότι οι Βρετανοί συγκέντρωναν τον κύριο όγκο των δυνάμεών τους στη Μεσόγειο, το Βερολίνο πίστευε ότι η εξέλιξη αυτή γινόταν ολοένα και περισσότερο πιθανή. Σε απάντηση ερωτήματος που είχε υποβληθεί από ελληνικής πλευράς, οι Βρετανοί είχαν δηλώσει στις 5 Σεπτεμβρίου ότι σε περίπτωση ελληνο-ιταλικού πολέμου θα επικειρούσαν να «ματαιώσουν τα σχέδια» των Ιταλών για την Κρήτη. Πράγματι, μια βρετανική δύναμη βρισκόταν σε κατάσταση ετοιμότητας γι' αυτόν τον σκοπό. Το γεγονός αυτό δεν διέλαθε της προσοχής του Βερολίνου, δεδομένου ότι η Διεύθυνση Ναυτικών Επιχειρήσεων του Γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού ενημερώθηκε από πηγές της στην Αίγυπτο ότι τα αγγλικά και τα αυστραλιανά στρατεύματα στη Διώρυγα του Σουέζ επιδίδονταν στη διεξαγωγή ασκήσεων επιβίβασης και αποβίβασης από σκάφη στη λίμνη Τιμσάχ, στην Ισμαηλία και στο Πορτ Φουάντ. Το γεγονός αυτό, «μαζί με άλλες αναφορές», θεωρήθηκε ένδειξη για την ύπαρξη βρετανικού σχεδίου κατάληψης της Κρήτης, κατά πάσα πιθανότητα σε συνάρτηση με την ιταλική επίθεση από τη Λιβύη. Από την πλευρά τους, οι Έλληνες, σύμφωνα με σχετικές αναφορές, προετοίμαζαν την Κρήτη και τη Λήμνο «για αποβατική επιχείρηση μεγάλης κλίμακας», που ασφαλώς δεν αφορούσε ιταλικά στρα-

1

2

3

1. Ιταλοί στρατιώτες αιχμάλωτοι των Βρετανών εγκαταλείπουν το Σίντι Μπαράνι τον Δεκέμβριο του 1940. 2. Επιστρέφοντας από το Μπρένερ ο Μουσολίνι έδωσε εντολή στον αντιστράτηγο Ροντόλφο Γκρατσιάνι να εκδώσει διαταγή με την οποία ακυρώνονταν τα όποια σχέδιά του για επίθεση εναντίον της Γιουγκοσλαβίας. 3. Ο Χίτλερ με τον στρατηγό Χάλντερ, αρχηγό του Γερμανικού Επιτελείου Στρατού.

τεύματα. Λαμβάνοντας υπόψη τα γεγονότα αυτά, η Διεύθυνση Ναυτικών Επιχειρήσεων του Γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού προέβαλε τη δική της εκδοχή για τη συνάντηση της 4ης Οκτωβρίου στο Μπρένερ:

Σύμφωνα με αναφορές από διάφορες πηγές (προπάντων, από τον αξιωματικό-σύνδεσμο της Πολεμικής Αεροπορίας), η Ιταλία σχεδιάζει να επιτεθεί στην Ελλάδα στις 26.10, πιθανώς με την υποστήριξη της Βουλγαρίας.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει επίσημη επιβεβαίωση. Το υπουργείο Εξωτερικών δεν είναι ακόμη πεπεισμένο για την ακρίβεια των αναφορών. Υπάρχει κατ' αρχήν συμφωνία με τους Ιταλούς για εγκατάληψη της ιδέας να πραγματοποιηθεί στρατιωτική επίθεση στα Βαλκάνια, προς όφελος της κύριας πολεμικής αναμέτρησης με την Αγγλία. Ωστόσο, σύμφωνα με αναφορές που έχει στη διάθεσή της η Διεύθυνση Ναυτικών Επιχειρήσεων του Γερμανικού Πολεμικού Ναυτικού, κατά τη διάρκεια των συνομιλιών που είχαν ο φύρερ και ο ντούτσε, ο πρώτος έδωσε στην Ιταλία την άδεια να ενεργήσει κατά το δοκούν σε περί-

πτωση που γίνει αναγκαία μια στρατιωτική επίθεση εναντίον της Ελλάδας, προκειμένου να προληφθεί μια αγγλική ενέργεια.

Επομένως, ο Χίτλερ, σε ό,τι αφορούσε τον αμυντικό σχεδιασμό του, συνέχιζε να ακολουθεί τη γραμμή που είχε χαράξει τον Ιούλιο και τον Αύγουστο, δηλαδή έδινε στην Ιταλία την άδεια να προβεί στη λήψη μέτρων αποτροπής. Ωστόσο, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, ο Χίτλερ υιοθετούσε πλέον την «περιφερειακή» στρατηγική, δηλαδή τη διεξαγωγή επιθετικών ενεργειών στη Μεσόγειο. Η απόφαση που μόλις είχε ληφθεί, για συνεργασία με τη Γαλλία και όχι με την Ισπανία, σήμαινε –όπως ορθά υπέθεσε ο στρατηγός Μαράς– ότι το Γιβραλτάρ περνούσε στη δεύτερη θέση της λίστας των προτεραιοτήτων, ενώ η Ανατολική Μεσόγειος βρισκόταν πλέον στο επίκεντρο της προσοχής. Κατά τη διάρκεια του Οκτωβρίου η εν λόγω προσέγγιση του ζητήματος της Ανατολικής Μεσογείου αποτέλεσε, όπως ήταν επόμενο, το αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης στα διάφορα γερμανικά επιτελεία. Εξετάστηκε η διεξαγωγή επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας εναντίον της Αιγύπτου

και της Συρίας (μέσω της Βουλγαρίας και της Τουρκίας, με τελικό στόχο το Ιράκ). Ενδεχόμενες επιχειρήσεις εναντίον της Ελλάδας, ιδίως δε εναντίον της Κρήτης, ήταν εύκολο να προσαρμοστούν στο εν λόγω πλαίσιο δράσεως. Μια έκθεση της Ανώτατης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων αναφορικά με το υπό εξέταση ζήτημα κατέδειξε ότι, υπ' αυτές τις συνθήκες, τα οφέλη από την επιτυχή έκβαση της επιχειρήσης κατάληψης ολόκληρης της Ελλάδας θα ήταν πολύ σημαντικά, ενώ οι επιπτώσεις μιας αποτυχημένης επιθετικής επιχειρήσεως θα ήταν εξίσου σοβαρές. Ο καρπός της έρευνας που διεξήχθη τόσο στην Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς όσο και στην Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων και διήρκεσε περί τις δύο εβδομάδες ήταν η πρόταση που υπέβαλε ο Γιοντλ στον Μαράς. Το εν λόγω υπόμνημα πρότεινε τη διεξαγωγή γερμανοϊταλικής επίθεσης στην Ανατολική Μεσόγειο, με την Κρήτη και την υπόλοιπη Ελλάδα να περιλαμβάνονται ως στόχοι στην τελική φάση των επιχειρήσεων.¹⁰

Η ακόλουθη σειρά διεξαγωγής των επιχειρήσεων φαίνεται η ενδεδειγμένη:

1. Συνέχιση της ιταλικής επίθεσης στη Λιβύη, προκειμένου να καταληφθεί το συντομότερο δυνατόν η Μέρσα Ματρούχ.
2. Μετά την κατάληψη της Μέρσα Ματρούχ, συνέχιση της επίθεσης εναντίον της αγγλικής ναυτικής μοίρας στην Αλεξάνδρεια με κάθε δυνατό τρόπο.
3. Μετά την αποδυνάμωση της εν λόγω ναυτικής μοίρας σε ικανοποιητικό βαθμό, έναρξη των επιχειρήσεων εναντίον της Ελλάδας με ταυτόχρονη κατάληψη της Κρήτης.

Εξάλλου, ο Γιοντλ προειδοποίησε την ιταλική πλευρά ότι οποιαδήποτε ενέργεια με σκοπό την κατάληψη ενός τμήματος και μόνο της Ελλάδας θα είχε αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα την απόβαση βρετανικών δυνάμεων στα υπόλοιπα εδάφη της χώρας. Κατά συνέπεια, το υπόμνημά του εμπεριέχει και τα δύο βασικά σημεία της κατευθυντήριας οδηγίας του Μουσολίνι: την

ανάγκη αναβολής της επιχειρήσεως εναντίον της Ελλάδας έως ότου καταληφθεί η Μέρσα Ματρούχ,¹¹ αλλά και τη σημασία της κατάληψης ολόκληρης της Ελλάδας. Το υπόμνημα, που συντάχθηκε ενόσω ο Χίτλερ βρισκόταν στη Γαλλία, κατέστη περιττό μόλις ξέσπασε ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος. Ξεπερασμένο από τις εξελίξεις, το υπόμνημα του Γιοντλ πιθανώς αρχειοθετήθηκε και δεν βρέθηκε ποτέ ξανά στο προσκήνιο. Παρά ταύτα, είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό ευθυγραμμισμένο με τη δήλωση στην οποία προέβη ο Χίτλερ στις 20 Νοεμβρίου, όταν, σε επιστολή του προς τον Μουσολίνι, υποστήριξε ότι θα ήταν προτιμότερο να είχε πραγματοποιήσει την εισβολή του στην Ελλάδα ύστερα από μια «κεραυνοβόλο» κατάληψη της Κρήτης.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στα τρία προαναφερθέντα έγγραφα –την κατευθυντήρια οδηγία του Μουσολίνι, το υπόμνημα του Γιοντλ και την επιστολή του Χίτλερ– είναι

Ο Ιταλός στρατηγός Λουίτζι Μαράς με τον αρχηγό της Ανώτατης Διοίκησης των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων στρατάρχη Βίλχελμ Κάιτελ. ΔΕΞΙΑ: Ο Ιταλός στρατηγός Μάριο Ροάτα (1887-1968). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο στρατηγός Άλφρεντ Γιοντλ, αρχηγός του Επιτελείου Επιχειρήσεων της Ανώτατης Διοίκησης της Βέρμαχτ, προειδοποίησε την ιταλική πλευρά ότι οποιαδήποτε ενέργεια με σκοπό την κατάληψη ενός τμήματος και μόνο της Ελλάδας θα είχε αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα την απόβαση βρετανικών δυνάμεων στα υπόλοιπα εδάφη της χώρας.

τέτοιες, που δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν στην τύχη και μόνο. Και τα τρία έγγραφα εμπεριέχουν τα ίδια βασικά σημεία, που, από στρατηγικής απόψεως, ήταν σε τελική ανάλυση απολύτως λογικά. Είναι σχεδόν απίθανο να κατέληξαν στην ίδια λύση ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, ο Μουσολίνι, η Ανώτατη Διοίκηση των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων, ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, στρατηγός Χάλντερ, και ο Χίτλερ. Είναι πολύ πιθανότερο ο Χίτλερ, που ήταν εξαιρετικά πεπειραμένος σε ζητήματα στρατηγικής, να είπε στον Μουσολίνι στη συνάντηση του Μπρένερ ότι θα μπορούσε να αναπτύξει στρατιωτική δράση με τις ακόλουθες προϋποθέσεις: θα ανέμενε την κατάληψη της Μέρσα Ματρούκ και θα διασφάλιζε την κατάληψη ολόκληρης της Ελλάδας από τα στρατεύματά του.

Ο Μουσολίνι επιχείρησε όντως να εκπληρώσει και τους δύο αυτούς όρους. Έχοντας

ίσως χάσει την υπομονή του με τον Γκρατσιάνι, ο οποίος δεν είχε εφαρμόσει την εντολή που είχε λάβει στις 5 Οκτωβρίου να επαναλάβει την προώθηση των στρατευμάτων του έως τα μέσα του μήνα και εξακολουθούσε να αναβάλλει την έναρξη της επιχείρησης, ο Μουσολίνι ζήτησε από τον Μπαντόλιο και τον Ροάτα να συναντηθούν μαζί του στο Παλάτσο Βενέτσια στις 14 Οκτωβρίου. Στην εν λόγω συνάντηση ενημέρωσε τους δύο εμβρόντητους στρατηγούς για τη ριζική αλλαγή των σχεδίων του αναφορικά με την Ελλάδα. Δεν ετίθετο πλέον ζήτημα κατάληψης της Τσαμουριάς· ο Ντούτσε επιθυμούσε την κατάληψη ολόκληρης της ελληνικής χερσονήσου. Η διαταγή αυτή αποσκοπούσε σαφώς στην αποτροπή ενδεχόμενης βρετανικής απόβασης και το Ιταλικό Γενικό Επιτελείο την ερμήνευσε κατ' αυτόν τον τρόπο. Αν και δεν είναι απαραίτητο –δεδομένης της κατευθυντήριας οδηγίας της 5ης Οκτωβρίου– να πάρει

κανείς τοις μετρητοίς τον ισχυρισμό του Ροάτα ότι «αυτή ήταν η πρώτη φορά που εγώ και το Γενικό Επιτελείο ελάβαμε γνώση του σχεδίου αυτού», είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι ο Ιταλός στρατηγός έμεινε κατάπληκτος από τα λόγια του Μουσολίνι. Όταν ο ντούτσε τον ρώτησε πόσοι σχηματισμοί θα ήταν αναγκαίοι, απάντησε ότι θα χρειαζόταν 20 μεραρχίες, που θα ανέπτυσαν δράση ταυτόχρονα κατά την έναρξη της επίθεσης. Η μεταφορά των δυνάμεων αυτών θα διαρκούσε τρεις μήνες, κάτι που σήμαινε ότι η επίθεση δεν θα μπορούσε να αρχίσει πριν από τον Φεβρουάριο του 1941. Ο ντούτσε έδειξε να συμφωνεί και έδωσε εντολή στον Ροάτα απ' ενός μεν να ανακαλέσει όλα τα μέτρα που αφορούσαν την παύση της πολεμικής ετοιμότητας και είχαν μόλις εφαρμοστεί, απ' ετέρου να καταρτίσει ένα χρονοδιάγραμμα για τη μεταφορά των 12 μεραρχιών που χρειαζόνταν, ώστε να φθάσει στο επιθυμητό επίπεδο ο συνολικός αριθμός των ιταλικών στρατευμάτων που βρίσκονταν στην Αλβανία. Επιπλέον, ο Ροάτα έλαβε εντολή να καταστρώσει ένα επιχειρησιακό σχέδιο για τη χρησιμοποίηση των μεγάλων αυτών δυνάμεων, ένα σχέδιο που «δεν θα ετίθεται σε εφαρμογή προτού παρέλθουν τρεις μήνες».

Την επόμενη κιόλας ημέρα ο Μουσολίνι είχε αλλάξει και πάλι γνώμη, καθώς θεωρούσε τους τρεις μήνες ένα υπερβολικά μεγάλο διάστημα αναμονής για την εφήμερη δόξα που επιζητούσε. Ως εκ τούτου, συγκάλεσε νέα σύσκεψη στο Παλάτσο Βενέτσια. Αυτή τη φορά ήταν επίσης παρόντες ο Τσιάνο, ο Τζακομίνι, ο Βισκόντι Πράσκα και ο Σοντού, όχι όμως –και αυτό είναι αρκετά ενδιαφέρον– οι αρχηγοί της Πολεμικής Αεροπορίας και του Πολεμικού Ναυτικού. Αξιοποιώντας την ευκαιρία που του έδωσε ένα παλαιό υπόμνημα του Ιταλικού Γενικού Επιτελείου Στρατού, το οποίο ζητούσε ειδοποίηση 12 ημέρες πριν από την έναρξη της επιχείρησης περιορισμένης κλίμακας, ο Μουσολίνι ζήτησε να αρχίσει η επίθεση το συντομότερο δυνατόν, δηλαδή στις 26 Οκτωβρίου. Την ίδια στιγμή έκαμε λόγο για δύο φάσεις της επιχείρησης:

την αρχική προέλαση των στρατευμάτων του στην Τσαμουριά και τη μετέπειτα πορεία αυτών προς την Αθήνα. Ο ντούτσε ήλπιζε προφανώς ότι κάρη σε αυτό το επιπόνημα θα απέφευγε τον σκόπελο της μεταφοράς επιπλέον δυνάμεων στην Αλβανία και έτσι θα κέρδιζε από χρονικής απόψεως τρεις μήνες.

Έχοντας επιλύσει με τον τρόπο που τον ικανοποιούσε το πρόβλημα της κατάληψης ολόκληρης της Ελλάδας χωρίς σπατάλη χρόνου, ο Μουσολίνι έστρεψε πλέον την προσοχή του στα όσα ανέφερε ο Μπαντόλιο σχετικά με το δεύτερο τμήμα της υποτιθέμενης συμφωνίας του με τον Χίτλερ, δηλαδή τον συντονισμό της εισβολής στην Ελλάδα με την ιταλική επίθεση στην Αίγυπτο. Ο αρχηγός του Ιταλικού Γενικού Επιτελείου Στρατού εξήγησε ότι στο εν λόγω θέμα υπήρχαν δύο πτυχές:¹²

«Εκείνη της Ελλάδας και εκείνη της βρετανικής βοήθειας. Όπως και εσείς, είμαι της άποψης ότι είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν θα πραγματοποιηθούν βρετανικές αποβάσεις. Οι Βρετανοί είναι πολύ περισσότερο προσηλωμένοι στην Αίγυπτο από ό,τι στην Ελλάδα και δεν πρόκειται να επιβιβάσουν με προθυμία τα στρατεύματά τους σε αποβατικά σκάφη που θα αναπτύξουν δράση στη Μεσόγειο. Κατά συνέπεια, η μόνη δυνατή βοήθεια θα είναι αεροπορική.

»Εν αναμονή μιας τέτοιας εξέλιξης, θα μπορούσαμε να πραγματοποιήσουμε την επιχείρηση εναντίον της Ελλάδας ταυτόχρονα με την επίθεση εναντίον της Μέρσα Ματρούχ. Σε αυτήν την περίπτωση οι Βρετανοί θα δυσκολεύονταν να στείλουν στην Ελλάδα αεροσκάφη από την Αίγυπτο. Η ταυτόχρονη επιθετική δραστηριότητα είναι εφικτή, επειδή ο Γκρατσιάνι θα μπορούσε επίσης να είναι έτοιμος έως τις 26 του μηνός».

Ο Μουσολίνι απάντησε ως εξής:

«Θα ήθελα να πραγματοποιηθεί η επιχείρηση μερικές ημέρες νωρίτερα. Σε αυτή την περίπτωση, η κατάληψη της Μέρσα Ματρούχ θα καταστήσει ακόμη πιο δυσχερή την παροχή βοήθειας, καθόσον μάλιστα δεν πρόκειται να σταματήσουμε εκεί. Έχοντας χάσει το επίκεντρο του ενδιαφέροντός της, την Αίγυπτο, η Βρετανική Αυτοκρατορία

Ο Μουσολίνι με τους στρατηγούς Πιέτρο Μπαντόλιο και Ουμπάλντο Σοντού.

θα αισθάνεται ηττημένη, ακόμη και αν το Λονδίνο μπορεί ακόμη να αντισταθεί επιπροσθέτως υπάρχει και ο ψυχολογικός παράγοντας. Η επιτυχία στην Αφρική θα δώσει ώθηση στους στρατιώτες που βρίσκονται στην Αλβανία.

«Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο θα ήθελα την ταυτόχρονη διεξαγωγή των δύο επιχειρήσεων, με την αφρικανική να έχει αρχίσει λίγο νωρίτερα».

Κατ' αρχήν, τουλάχιστον, το ιταλικό σχέδιο επίθεσης ήταν προσαρμοσμένο απόλυτα στις γερμανικές επιδιώξεις. Η επιχειρήση αποσκοπούσε στην κατάληψη ολόκληρης της Ελλάδας, ήταν δε εναρμονισμένη με την επίθεση στην Αίγυπτο. Εάν όλα έβαιναν καλώς, θα επιτυγχάνονταν και οι δύο στόχοι της κατευθυντήριας οδηγίας που εξέδωσε ο Μουσολίνι την 5η Οκτωβρίου. Η μόνη αρνητική πτυχή του ιταλικού επιχειρησιακού σχεδιασμού

–ομολογουμένως, σημαντική πτυχή– ήταν η Κρήτη. Ωστόσο, οι Ιταλοί δεν ήταν πρόθυμοι να επιχειρήσουν να καταλάβουν το νησί χρησιμοποιώντας το σύνολο των ναυτικών δυνάμεών τους –σε αντίθεση με τους Βρετανούς, δεν θα ήταν σε θέση να αναπληρώσουν τα χαμένα πλοία–, ενώ σε κάθε περίπτωση είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς θα μπορούσαν οι Ιταλοί να φθάσουν στην Κρήτη με την Ελλάδα να παρεμβάλλεται ανάμεσα σε εκείνους και στο νησί. Η κατάληψη της Κρήτης, όπως αντιλήφθηκαν, τον Μάιο του 1941, οι Γερμανοί με τις βαριές απώλειες που υπέστησαν, ήταν αρκετά δύσκολη ακόμη και όταν η ηπειρωτική Ελλάδα αποτελούσε βάση των γερμανικών επιχειρήσεων. Στην πραγματικότητα, οι Ιταλοί επιτελείς εξέτασαν, τον Οκτώβριο του 1940, τις παραμέτρους της επιχειρήσης κατάληψης της Ελλάδας, μόνο και μόνο για να απορρίψουν τη διεξαγωγή της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Το πρόσωπο με το οποίο διαπραγματευόταν ο Μουσολίνι αποδείχθηκε τελικά ότι ήταν κατάσκοπος του Βελιγραδίου.
- 2 Η εν λόγω συμφωνία προέβλεπε ότι θα παραχωρούνταν στη Γερμανία το σύνολο των ποσοτήτων χαλκού που παρήγε η Γιουγκοσλαβία (παρεμπιπτόντως, οι Γιουγκοσλάβοι ανέλαβαν την υποχρέωση να αποσπάσουν τα ορυχεία από τους Γάλλους ιδιοκτήτες τους), καθώς και μεγάλες ποσότητες μολύβδου, κασίτερου και ψευδαργύρου. Ως αντάλλαγμα, η Γιουγκοσλαβία θα εξοπλιζόταν με αεροσκάφη και πυροβόλα. Η συμφωνία επικυρώθηκε και παρατάθηκε στις 12 Μαΐου του 1940.
- 3 Το καλοκαίρι του 1940 η Ιταλία διατηρούσε 73 μεραρχίες υπό τα όπλα – 24 εξ αυτών σε υπερπόντιες κτήσεις. Από τις 49 μεραρχίες που βρίσκονταν στην Ιταλία μόλις 19 ήταν πλήρους συνθέσεως από την άποψη ανδρών, υποζυγίων και οχημάτων. Τα ιταλικά πυροβόλα ήταν εντελώς παρωχημένης τεχνολογίας. Τρεις κατά το μάλλον ή ήττον πλήρως επανδρωμένες τεθωρακισμένες μεραρχίες ήταν εξοπλισμένες με υπέρ του δέον ελαφρά άρματα μάχης. Στη Λιβύη τέσσερις μηχανοκίνητες μεραρχίες αδυνατούσαν να κινηθούν εκτός του οδικού δικτύου, η δε σύνθεσή τους πόρρω απείχε από την προβλεπόμενη. Όλες οι μεραρχίες Πεζικού και οι ορεινές μεραρχίες συνίσταντο από δύο μόλις συντάγματα. Η ποιότητα της Ιταλικής Πολεμικής Αεροπορίας, που αριθμούσε περί τα 1.400 αεροσκάφη, ήταν άγνωστη. Το Πολεμικό Ναυτικό ήταν ο ισχυρότερος κλάδος των Ιταλικών Ενόπλων Δυνάμεων, αλλά, όπως και η Πολεμική Αεροπορία, ταλανιζόταν από την έλλειψη καυσίμων.
- 4 Οι Ιταλοί σχεδίαζαν να εξαπολύσουν επίθεση και στην Ανατολική Αφρική στα υπόλοιπα μέτωπα η Ιταλία ήταν υποχρεωμένη να αρκестεί στο «να ασφαλίσει τις θύρες της οικίας», σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Μπαντόλιο.
- 5 Ο Γκρατσιάνι δεν ήταν ικανοποιημένος από το σχέδιο. Κατά την άποψή του, ο Γιουγκοσλαβικός Στρατός ήταν αρκούντως ισχυρός, ώστε να καθλώσει επ' αόριστον τα στρατεύματά του.
- 6 Η θετική αυτή άποψη για τη μαχητική ικανότητα των Γιουγκοσλάβων παρουσιάζεται και επανάληψιν στους λόγους του Χίτλερ τα τελευταία έτη πριν από τον πόλεμο. Από το χρονικό διάστημα που προέβλεψε η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς για την επιχείρηση εναντίον της Γιουγκοσλαβίας το 1941 (24 ημέρες αντί των 11 που τελικά χρειάστηκαν) καθίσταται σαφές ότι ο σεβασμός του φύρερ προς τον Γιουγκοσλαβικό Στρατό ήταν ανυπόκριτος.
- 7 Όχι όμως και την Ελλάδα. Όταν ρωτήθηκε από τον πρεσβευτή της Γιουγκοσλαβίας για τη στάση της χώρας του, ο Έλληνας πρωθυπουργός απάντησε, στις 14 Μαΐου, ότι «σε μια τέτοια περίπτωση η Ελλάδα, παρά την ύπαρξη του Βαλκανικού Συμφώνου, θα εξακολουθούσε να τηρεί στάση ουδετερότητας, και θα έπληττε μόνο όποιον επιτίθειτο σε αυτήν».
- 8 Στις 17 Μαΐου ο Ροάτα είχε ζητήσει την παράδοση γερμανικού πολεμικού υλικού στην Ιταλία, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η χώρα του ήταν ανέτοιμη να εισέλθει στον πόλεμο εκείνη τη στιγμή, καθώς σχεδίαζε να πράξει κάτι τέτοιο το 1945.
- 9 Το ότι η δήλωση αυτή του Γερμανού πρεσβευτή στο Βελιγράδι συνιστούσε επίσημη πολιτική γραμμή επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού Ξηράς ζήτησε από τον Γερμανό στρατιωτικό ακόλουθο στο Βελιγράδι να «συνεργαστεί στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να διαλυθούν οι φόβοι [της Γιουγκοσλαβίας]».
- 10 Υποχείριο του Τσιάνο, ο Αλφιέρι ήταν φαντασμένος, ανόητος, αναξιόπιστος και τόσο φλύαρος, που ο κύριός του τον χρησιμοποίησε ως ένα ασφαλές μέσο μετάδοσης ψευδών πληροφοριών.
- 11 Το μοναδικό σημαντικό για την πολεμική βιομηχανία του Άξονα ελληνικό εξαγόμενο προϊόν ήταν οι 180.000 τόνοι αλουμίνιου, που ισοδυναμούσαν με το 15% περίπου των γερμανικών αναγκών.
- 12 Ο Τσιάνο εξέφρασε τη δυσaréσκεία του επειδή ο ελληνικός Τύπος ετάσσετο αναφανδόν υπέρ των διαπραγματεύσεων σχετικά με την υπογραφή ενός συμφώνου αμοιβαίας

Ο Μουσολίνι με τον Μπαντόλιο τον Ιούνιο του 1940, κατά την εισβολή στη Νότια Γαλλία.

βοήθειας μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και Τουρκίας· επειδή ο αρχηγός του Ελληνικού Γενικού Επιτελείου σχεδίαζε να επισκεφθεί το Λονδίνο· επειδή η Ελλάδα είχε καλέσει υπό τα όπλα επιστράτους κ.ο.κ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- C. Buckley, *Greece and Crete*, HM Stationery Office, Λονδίνο, 1952.
- Ε. Cavenari, *La Guerra Italiana*, ed. Tossi, Ρώμη 1949, τ. II.
- R. Graziani, *Ho difeso la Patria*, ed. Garzanti, Ρώμη 1948.
- R. Graziani, *In Africa Settentrionale, 1940-1941*, ed. Danesi, Ρώμη 1948.
- Ε. Grazi, *Il Principio del Fine*, ed. Faro, Ρώμη 1945.
- V. Macek, *In the Struggle for Freedom*, ed. Speller & Sons, Νέα Υόρκη 1957.
- J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*, Columbia University Press, 1962.
- R. Brugere, *Veni, Vidi, Vichy*, ed. Calmann-Levy, 1944.
- Die Geheimakten des französischen Generalstab*, έκδ. Auswartiges Amt (Deutsches Weissbuch Ap. 6, Βερολίνο, 1941.
- F. Siebert, *Italiens Weg in den Zweiten Weltkrieg*, ed. Athenäum Φρανκφούρτη, 1962).
- A. Papagos, *The Battle of Greece*, ed. Hellenic Publishing Press, Αθήνα, 1949).
- F. Rossi, *Mussolini e lo Stato Maggiore*, Ρώμη, 1951.
- Ε. Faldella, *L'Italia e la Seconda Guerra Mondiale*, Cappelli, Ρώμη 1959.
- G. Santoro, *L'Aeronautica italiana nella Seconda Guerra Mondiale*, ed. Esse, Ρώμη 1957.
- Ph. W. Fabry, *Der Hitler-Stalin Pakt*, ed. Fundus, Ντάρμστατ 1962.

Ο Μάρτιν βαν Κρέβελντ είναι καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Χέμπριου της Ιερουσαλήμ. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Βαγγέλης Στεργιόπουλος.

ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΣ ΡΙΣΕΛΙΕ: ΗΡΩΑΣ Ή ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑΣ;

του ΠΟΜΠΕΡΤ ΚΝΕΧΤ

Ο Καρδινάλιος Ρισελιέ, ο οποίος κυριάρχησε στην εξωτερική και στην εσωτερική πολιτική της Γαλλίας ως υπουργός και πρωθυπουργός του Λουδοβίκου ΙΓ' από το 1624 έως τον θάνατό του, το 1642, πάσχισε επίπονα προκειμένου να διασφαλίσει την υστεροφημία του. Η επιδέξια χρήση της προπαγάνδας εκ μέρους του άφησε ανεξίτηλα ίχνη στην Ιστορία, αν και πρόσφατες έρευνες έχουν συμβάλει στην αποκατάσταση της αλήθειας.

Aπό την αρχή της πολιτικής καριέρας του ο Ρισελιέ φρόντισε να συγκεντρώσει εκτενέστατα προσωπικά αρχεία. Η πληθώρα των αναφορών που έστειλε στον Λουδοβίκο ΙΓ' (βασ. 1610-1643), καθώς και οι επιστολές του προς άλλες σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, φέρουν τη σφραγίδα ενός άνδρα που έγραφε για τις επερχόμενες γενιές. Στήριξε τη διεξαγωγή εκτενών αρχειακών ερευνών από ανθρώπους όπως ο Πιερ Ντιπιτί (1582-1651) και ο Τεοντόρ Γκοντφρουά (1580-1649) με την ελπίδα να προσδώσει ιστορική προοπτική στις πολιτικές επιλογές του. Χρηματοδότησε τη συγγραφή και την έκδοση ευνοϊκών προς αυτόν εντύπων, μελέτησε και διόρθωσε τα έργα ιστορικών που έγραφαν για γεγονότα της εποχής του. Η ιστορία της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΓ' που συνέγραψε ο Σκιπιόν Ντιπλέξ, μαχητικός καθολικός και μεγάλος αγωνιστής υπέρ του

απολυταρχισμού, αποτελεί εξαιρετικό οδηγό για τη φήμη που προσπαθούσε να αφήσει για τον εαυτό του ο Ρισελιέ. Ο Ντιπλέξ απαριθμεί τις ιδιότητες που πρέπει να διαθέτει ένας πρωθυπουργός: κρίση, λογική, φιλοπονία, επιμέλεια, πείρα, γνώση των κρατικών υποθέσεων, ευθύτητα, υπόληψη, ευγενή καταγωγή, ευφράδεια, ικανότητα και θάρρος. Θεωρεί ότι ο Ρισελιέ τις διέθετε όλες και φθάνει στο σημείο να διαβεβαιώνει ότι ο καρδινάλιος είχε επιλεγεί από τον Θεό και εμπνεόταν από αυτόν.

Ο έλεγχος της κοινής γνώμης είναι, βεβαίως, μια αμφίδρομη διαδικασία. Οι επικρίσεις έπρεπε να καταπνιγούν και ο Ρισελιέ επιδόθηκε στο έργο αυτό με μεγάλη επιτυχία. Επέβαλε στον Τύπο ένα βάρβαρο καταπιεστικό καθεστώς. Η πλειονότητα των εντύπων που κυκλοφορούσαν στη Γαλλία στην εποχή του υποστήριζαν την κυβέρνηση: όσα εξέφραζαν την αντίθετη

Πορτρέτο του καρδινάλιου Ρισελιέ
(έργο του Φιλίπ ντε Σαμπέν, Στρασβούργο, Μουσείο Καλών Τεχνών).

άποψη προέρχονταν από το εξωτερικό. Ο καρδινάλιος διηύρυνε την έννοια της προβολής του θρόνου ώστε να περιλαμβάνει κάθε έκδοση που επέκρινε την κυβέρνηση. Προσέλαβε περισσότερους συγγραφείς από κάθε άλλον σύγχρονό του πολιτικό προκειμένου να ενισχύσει τον διοικητικό τομέα. Μεταξύ αυτών ήταν ο Ματιέ ντε Μοργκ, ο οποίος ξεκίνησε υποστηρίζοντας τον Ρισελιέ για να στραφεί εναντίον του μετά την Ημέρα της Εξαπάτησης (10/11 Νοεμβρίου 1630, όταν η βασιλομήτωρ Μαρία των Μεδίκων, η οποία φθονούσε την αυξανόμενη επιρροή του καρδινάλιου στον βασιλιά και αποδοκίμαζε την αντιισπανική πολιτική του συνωμότησε, χωρίς επιτυχία, με σκοπό να τον ανατρέψει), και ο Φρανσουά Λανγκλουά. Μετά την Ημέρα της Εξαπάτησης, η οποία είχε ως συνέπεια τη σταθεροποίηση της θέσης του Ρισελιέ και την εξορία της Μαρίας των Μεδίκων στις Κάτω Χώρες, ο Ρισελιέ ανέλαβε τον ρόλο του «δασκάλου του λαού της Γαλλίας» και συγκέντρωσε γύρω του μια ομάδα δουλοπρεπών συγγραφέων, όπως τον ποιητή Μπουαρομπιέρ (1592-1662), ο οποίος διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο στην ίδρυση της Γαλλικής Ακαδημίας το 1635. Η Γαλλική Ακαδημία, παράλληλα με τον σκοπό της ενίσχυσης του καλλιτεχνικού και του πνευματικού κύρους της Γαλλίας, είχε και πολιτικό κίνητρο ύπαρξης. Ο Ρισελιέ είχε αποφασίσει ότι μέλη της θα έπρεπε να είναι μόνο άνθρωποι που αναγνώριζε ως δικούς του υπαλλήλους. Σε κάποιους από αυτούς ανέθεσε τη συγγραφή των λόγων του, ενώ άλλοι είχαν αναλάβει να ελέγχουν την ακρίβεια των θεολογικών συγγραμμάτων του και άλλοι να συγγράφουν φυλλάδια που υποστήριζαν τις πολιτικές επιλογές του.

Στη δεκαετία του 1630, προτού ο Ρισελιέ αναλάβει την εξουσία, κυκλοφόρησε το ετήσιο έντυπο *Ο Γάλλος Αγγελιαφόρος (Le Mercure François)*. Έτσι, η ανάγκη για μια εφημερίδα με πιο τακτική και συχνή κυκλοφορία καλύφθηκε με την έκδοση της *Εφημερίδας (Gazette)*, το 1631, την επιμέλεια της οποίας είχε ο Τεοφράστ Ρενοντό (1586-1653) ο οποίος, όπως και ο Ρισελιέ,

καταγόταν από το Πουατού. Η *Εφημερίδα* κυκλοφορούσε κάθε Σάββατο. Αρχικά ήταν τετρασέλιδη, ενώ αργότερα έφθασε τις οκτώ ή ακόμη και τις δώδεκα σελίδες. Τρία τυπογραφεία έδιναν τη δυνατότητα εκτύπωσης 1.200-1.500 φύλλων ημερησίως. Η επιρροή του Ρισελιέ στην *Εφημερίδα* κυμαινόταν από την υποβολή προτάσεων έως την ανάθεση άρθρων σε συγκεκριμένα πρόσωπα και τη συγγραφή και τη διόρθωση ολόκληρων ανακοινωθέντων από τον ίδιο. Στον Ρισελιέ άρεσε να γίνεται αντικείμενο τυφλής αφοσίωσης. Σύμφωνα με τον κοσμικογράφο Ταλεμάν ντε Ρεό, ο καρδινάλιος έσβησε κάποτε τη λέξη ήρωας από ένα αφιέρωμα προς αυτόν και την αντικατέστησε με την λέξη ημίθεος.

Και το θέατρο, όμως, βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Ρισελιέ. Τη συγγραφή έργων την ανέθετε στους αποκαλούμενους «πέντε συγγραφείς», μεταξύ των οποίων ήταν ο Κορνέιγ, ο Μπουαρομπιέρ και, πρώτος από όλους, ο Ντεμαρέ. Το 1641 μια δραματική κωμωδία του Ντεμαρέ (1596-1676) με τίτλο *Μιράμ* εγκαινίασε τη λειτουργία του θεάτρου στο Ανάκτορο του Καρδινάλιου (Palais Cardinal), ενώ η *Ευρώπη*, ένα άλλο θεατρικό έργο του Ντεμαρέ, ήταν μια αλληγορική εξύμνηση της εξωτερικής πολιτικής του Λουδοβίκου ΙΓ'. Παράλληλα με τα έργα αυτά τα τυπογραφεία παρήγαν μια πλημμυρίδα εντύπων που επικροτούσαν τις πολιτικές κινήσεις του Ρισελιέ. Το *Πραξικόπημα του Λουδοβίκου ΙΓ'* τον εγκωμίαζε για την εκ νέου ανακάλυψη της τέχνης της διακυβέρνησης, παρομοιάζοντάς τον με τον Τιβέριο ή με τον Λουδοβίκο ΙΑ'. Πολλά έντυπα εξίσωναν την υπακοή στον Ρισελιέ με την υποταγή στον βασιλιά. «Οι υπουργοί», έγραφε ο Σιρμόν, «είναι για τον ηγεμόνα ό,τι είναι για τον ήλιο οι ακτίδες του». Ο Ασίλ ντε Σανσί συνέκρινε τη σχέση μεταξύ του Ρισελιέ και του Λουδοβίκου ΙΓ' με τη σχέση μεταξύ Μωυσή και Θεού. Ο Γκεζ ντε Μπαλζάκ στο έργο του *Ο Πρίγκιπ* (1631) απευθύνεται στον Ρισελιέ με τα ακόλουθα λόγια: «Μετά τον βασιλιά εσείς είστε το διαρκές αντικείμενο των σκέψεών μου. Ελάχιστα τις εκτρέπω από την

Ένα από τα πολλά πορτρέτα που παρήγγειλε ο Ρισελιέ στον Φιλίπ ντε Σαμππέν (17ος αι., Λονδίνο, Εθνική Πινακοθήκη).

πορεία του βίου σας και, αν έχετε οπαδούς πιο ευσυνείδητους από εμένα [...] είμαι βέβαιος ότι δεν έχετε πιστότερο υπηρέτη ούτε κάποιον του οποίου η αφοσίωση να πηγάξει περισσότερο από την καρδιά και να είναι πιο ένθερμη και φυσική».

Ο Ρισελιέ χρησιμοποιούσε επίσης ζωγράφους ή γλύπτες προκειμένου να απεικονίζει τα επιτεύγματά του ως υπηρέτης του Στέμματος. Παρήγγειλε ολόκληρες πινακοθήκες με πορτρέτα σε όλες τις κατοικίες του, με πιο ξακουστή την *Πινακοθήκη Διαπρεπών Ανδρών* στο Ανάκτορο του Καρδινάλιου, στο Παρίσι, η οποία περιλάμβανε πορτρέτα υπηρέτων του Στέμματος, από τον ηγούμενο Σιζέ (9ος αιώνας) έως τον ίδιο. Σε κανένα από τα πάμπολλα πορτρέτα του –τα περισσότερα από αυτά ζωγραφισμένα από τον Φιλίπ ντε Σαμππέν– ο καρδινάλιος δεν δείχνει σημάδια γήρατος ή ασθένειας, καθώς ο ζωγράφος είχε

λάβει σχετικές οδηγίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι, μολονότι επεβάλλετο οι ανώτεροι και οι ανώτατοι κληρικοί να απεικονίζονται καθήμενοι, ο Ρισελιέ, εκτός από τρία πορτρέτα του, απεικονιζόταν όρθιος. Προφανώς ο καρδινάλιος θεωρούσε τον εαυτό του πολιτικό και όχι ιεράρχη.

Η εξαιρετική χρήση της προπαγάνδας, ωστόσο, δεν κατάφερε να εγγυηθεί στον Ρισελιέ μια ακηλίδωτη φήμη. Πληθώρα εντύπων, οι συγγραφείς των οποίων ζούσαν ως επί το πλείστον εκτός Γαλλίας, έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να αμαυρώσουν την αυτοεξύμνησή του. Ο Ματιέ ντε Μοργκ, παραδείγματος χάριν, στο έργο του *Γαλλική Πανάκεια (Catholicon François, 1636)* τον κατηγορεί ότι χρησιμοποιούσε τη θρησκεία για πολιτικούς σκοπούς: *«Χρησιμοποιείτε τη θρησκεία όπως ο δάσκαλός σας Μακιαβέλι έδειξε ότι έκαναν οι αρχαίοι Ρωμαίοι, διαμορφώνοντάς την,*

στρέφοντάς την παντού κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εξηγώντας την και εφαρμόζοντάς την στον βαθμό που βοηθά την προώθηση των σχεδίων σας. Η κεφαλή σας είναι έτοιμη να φορέσει τόσο το τουρμπάνι όσο και το κόκκινο φέσι, με την προϋπόθεση ότι οι Γενίτσαροι και ο πασάς θα σας θεωρήσουν αρκετά ενάρετο ώστε να σας εκλέξουν στη θέση του αυτοκράτορά τους».

Σε άλλο έργο του ο Ντε Μοργκ επιτίθεται στην εξωτερική πολιτική του Ρισελιέ με τα ακόλουθα λόγια: «Ο θυμός του έφερε τους Γότθους μέσα στο κράτος, η παραφροσύνη του κάλεσε τους Πολωνούς, τους Κοζάκους, τους Κροάτες και τους Ούγγρους στη Γαλλία και μας έφερε εχθρούς, πολέμους και ταραχές, σε σημείο τέτοιο που η Γαλλία δεν έχει δει από την αρχή [της σύστασής] της».

Η λύση που προτείνει ο Ντε Μοργκ είναι η ανατροπή του τυράννου: «Όλοι εσείς οι καλοί Γάλλοι ανοίξτε τα μάτια σας και δείτε σε ποια άθλια κατάσταση βρίσκεστε. Ανοίξτε το μυαλό σας για να προβλέψετε τη μεγάλη καταστροφή που σας απειλεί. Μην επιτρέψετε σε έναν αδύναμο ανθρωπάκο, άρρωστο στο σώμα και στον νου, να τυραννά το σώμα και τον νου τόσων πολλών διανοητικά υγιών ανθρώπων, ούτε σε έναν αποστάτη μοναχό [τον πατέρα Ιωσήφ] και κύριο σύμβουλό του να σας μεταχειρίζεται ωσάν σκλάβους σε γαλέρα. Πετάζτε μακριά αυτά τα δύο φαύλα όργανα».

Στις 4 Δεκεμβρίου 1642 τα νέα του θανάτου του Ρισελιέ έγιναν δεκτά με μεγάλη χαρά στη Γαλλία. Ο πατήρ Γκριφέ έγραψε το 1768 ότι ο καρδινάλιος «...ήταν αντιπαθής στον λαό και έχω γνωρίσει ηλικιωμένους ανθρώπους οι οποίοι θυμούνται ακόμη τα πυροτεχνήματα που άναψαν στις επαρχίες όταν έλαβαν την είδηση [για τον θάνατό του]».

Ακόμη και ο Λουδοβίκος ΙΓ' φαίνεται ότι έτρεφε ανάμεικτα συναισθήματα. Σύμφωνα με τον Μονγκλά, «μέσα στην καρδιά του ένιωθε μεγάλη ανακούφιση και αγαλλίαση που απαλλάχθηκε από αυτόν, και δεν το έκρυψε από τους οικείους του». Μετά τον θάνατο του Ρισελιέ διαδόθηκαν κάθε είδους ιστορίες γύρω από το πρόσω-

πό του. Τον κατηγορήσαν ότι θυσιάσε τα πάντα, συμπεριλαμβανομένης και της δικαιοσύνης, στον βωμό της ακόρεστης φιλοδοξίας του. Ο καρδινάλιος του Ρετς (1614-1679) ισχυρίζεται ότι ο Ρισελιέ είχε δημιουργήσει «μέσα στους κόλπους της πλέον εύνομης των μοναρχιών την πιο σκανδαλώδη και πιο επικίνδυνη τυραννία που έχει, ίσως, υποδουλώσει ως τώρα το κράτος», ενώ «σφυροκοπούσε μάλλον, παρά κυβερνούσε, τους υπηκόους του βασιλιά». Στην *Ιστορία* του για τον Λουδοβίκο ΙΓ' (1712) ο Μισέλ λε Βασόρ γράφει: «Μόνο με φρίκη μπορώ να δω έναν ιεράρχη που θυσιάζει την ελευθερία της πατρίδας του και την ειρήνη ολόκληρης της Ευρώπης προς χάριν της φιλοδοξίας του». Παρόμοια κατηγορία του απευθύνει ο Βολταίρος στο έργο του *Ο Αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ'* (1751): «Γινόταν πόλεμος από το 1635 επειδή το ήθελε ο Καρδινάλιος Ρισελιέ και πιθανότατα το ήθελε προκειμένου να καταστεί ο ίδιος απαραίτητος». Αν και παραδέχεται ότι ο Ρισελιέ είχε αρχίσει να αυξάνει το γόητρο της Γαλλίας σε διεθνές επίπεδο, ο Βολταίρος τον κατηγορήσε ότι παραμέλησε την ευημερία της εντός των συνόρων: οι δρόμοι βρίσκονταν σε κακή κατάσταση και κατακλύζονταν από ληστές, ενώ στο Παρίσι ήταν βρώμικοι και γεμάτοι κλέφτες. Ακόμη, αντιπαρήλθε την *Πολιτική Διαθήκη* του Ρισελιέ (τα προσωπικά του απομνημονεύματα, τα οποία γράφηκαν υπό την προσωπική εποπτεία του ίδιου, πιθανότατα με αποδέκτη τον βασιλιά), η οποία κάλυπτε τα βασικά στοιχεία της κοινωνικής και της πολιτικής ιδεολογίας του καρδινάλιου, ως «γεμάτη κάθε είδους λάθη και εσφαλμένες ιδέες». Ο δε Μοντεσκιέ τον αποκαλούσε «μοκθηρό πολίτη».

Με την έλευση του κινήματος του ρομαντισμού, τον 19ο αιώνα, ποιητές και δραματουργοί διέσυραν αδυσώπητα τον Ρισελιέ. Στο μυθιστόρημά του *Σενκ-Μαρ (Cinq-Mars, 1826)* ο Αλφρέ ντε Βινί υπαινισσόταν ότι όλα τα δεινά της Γαλλίας ξεκινούσαν από την επίθεση του Ρισελιέ στην τάξη των ευγενών. Στον πρόλογο του ο Βινί κάνει την διάκριση μεταξύ πραγματικότητας και

Πορτρέτο του Λουδοβίκου ΙΓ', στον οποίο ο Ρισελιέ έστειλε πληθώρα αναφορών, (έργο του Φιλίπ ντε Σαμπέν, 17ος αι., Μαδρίτη, Εθνικό Μουσείο Πράδο). ΔΕΞΙΑ: Η βασιλομήτωρ Μαρία των Μεδίκων φθονούσε την αυξανόμενη επιρροή του Ρισελιέ στον βασιλιά, αποδοκίμαζε την αντιισπανική πολιτική του και προσπάθησε χωρίς επιτυχία να τον ανατρέψει (έργο του Φρανς Πούρμπους του νεότερου, 16ος αι., Φλωρεντία, Παλάτιο Πίτι).

αλήθειας. Ο ιστορικός αναζητεί την πραγματικότητα, ισχυρίζεται όμως ότι δεν αξίζει να ψάχνει κάποιος την πραγματικότητα χωρίς την αλήθεια. Η αλήθεια προσοδίδει στην πραγματικότητα μια ηθική διάσταση, χωρίς την οποία η πραγματικότητα δεν είναι τίποτα, και είναι καθήκον του μυθιστοριογράφου ή του ποιητή να ανασύρει την αλήθεια από την πραγματικότητα με τη χρήση της φαντασίας του. Το *Σενκ-Μαρ* δίνει στον αναγνώστη μια προσωπογραφία του Ρισελιέ τόσο ζωντανή, ώστε να υπονοεί ότι αλήθεια και πραγματικότητα είναι ένα και το αυτό. Το μυθιστόρημα αφηγείται ένα επεισόδιο από την αντίσταση των ευγενών κατά του Ρισελιέ. Ηρώες του είναι δύο νεαροί ευγενείς, ο *Σενκ-Μαρ* και ο *Ντε Του*, οι οποίοι εκτελέστηκαν με εντολή του καρδινάλιου. Η τιμωρία τους αυτή θεωρήθηκε από τον Βινί ως θανατική ποινή της μοναρχίας, η οποία, έχοντας συνθλίψει την τάξη των ευγενών, προετοίμασε τον αναβρασμό που θα επέφερε την πτώση της. Η υπόθεση του *Σενκ-Μαρ* προσέφερε στον ζωγράφο Πολ Ντελαρός (1797-1856) το θέμα ενός

από τους πιο σημαντικούς πίνακές του που σήμερα αποτελεί μέρος της Συλλογής Γουάλας στο Λονδίνο. Ο πίνακας αναπαριστά τον γερασμένο και άρρωστο Ρισελιέ, σωριασμένο στα μαξιλάρια της λέμβου του, να ρυμουλκεί τη βάρκα με την οποία οδηγούνται οι νεαροί και υγιείς συνωμότες στον τόπο της εκτέλεσής τους.

Η φήμη του Ρισελιέ στην Αγγλία κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα οφείλεται περισσότερο στη μυθοπλασία παρά στην Ιστορία. Το μυθιστόρημα *Σενκ-Μαρ* ενέπνευσε τον Έντουαρντ Μπούλγουερ-Λίτον να γράψει ένα θεατρικό έργο με τίτλο *Ρισελιέ ή Η συνωμοσία*, όπου αναμείγνυε τη συνωμοσία του δούκα Ντε Μπουιγιόν με την Ημέρα της Εξαπάτησης και με την προδοσία του *Σενκ-Μαρ*. Ο Μπούλγουερ-Λίτον απεικόνισε τον Ρισελιέ ως δικτάτορα της Γαλλίας, αλλά ταυτόχρονα και ως ευεργέτη της, περιγράφοντας έναν άνδρα με διττό χαρακτήρα, πνευματώδη και μαζί καταθρόνιο. Ο συγγραφέας προσήλκυσε το ενδιαφέρον του διάσημου ηθοποιού Τζέιμς Μακρίντι. Η αλληλογρα-

φία μεταξύ των δύο ανδρών είναι συναρπαστική. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1838 ο Μπούλγουερ-Λίτον έγραψε: «Ο Ρισελιέ θα γινόταν υπέροχος χαρακτήρας για τη θεατρική σκηνή αν μπορούσαμε να πετύχουμε κάποια καλή πλοκή που θα τον αναδείκνυε, σε συνδυασμό με κάποιο δραματικό επεισόδιο. Το πνεύμα του, η ζωντάνια του, η επιδεξιότητα του λόγου του ελαφραίνουν με τόσο θαυμαστό τρόπο τη βαθιά οξυδερκεία του, την περηφάνια του ως ανθρώπου της Εκκλησίας, την ανελέητη εκδικητικότητα του και το απόλυτο πάθος για τη δόξα της Γαλλίας, ώστε να εξυψώνουν όλα αυτά. Θα προσθέταμε ένα νέο πρόσωπο στις ιστορικές προσωπικότητες που έχουν παρουσιαστεί επί σκηνής».

Την ίδια ημέρα έγραψε στον Τζον Φόρστερ: «Ο Ρισελιέ δεν έχει ανέβει ποτέ στη σκηνή, παρότι ο χαρακτήρας του διαθέτει έντονα δραματικά στοιχεία. Επιπλέον, διαθέτει πάντοτε όσα επιθυμεί ο Μακρίντι – πατάει με το ένα πόδι στην κωμωδία και με το άλλο στην τραγωδία».

Στις 17 Νοεμβρίου ο Μπούλγουερ-Λίτον έστειλε στον Μακρίντι μια βιβλιογραφία με έργα γύρω από τον Ρισελιέ, χωρίς να παραλείψει την Πολιτική Διαθήκη του καρδινάλιου, την οποία περιέγραφε ως «απόκρυφη».

Όπως εξήγησε, «στη Γαλλία υπάρχει ένα είδος παραδοσιακής ιδέας περί του ατόμου του πολύ παρόμοια με εκείνη που έχουμε εμείς για τον Ερρίκο Η' ή τη βασίλισσα Μαρία –ή, σχεδόν, για τον Κρόμγουελ–, μια ιδέα που δεν θα ανακαλύψει κάποιος στα βιβλία, αλλά που έχει φθάσει ως εμάς προφορικά. Και αυτό φαίνεται γενικά ως προς την οικειότητα με τους φίλους του, την επιβλητικότητά του απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο, την ευδιαθεσία που σχεδόν πάντοτε διαθέτουν οι επιτυχημένοι άνδρες και η οποία, όπως και στον Κρόμγουελ, [μπορεί να τους δείχνουν] σχεδόν σαν γελωτοποιούς, όσο περισσότερο είναι [στην πραγματικότητα] χασάπηδες».

Ο Μακρίντι διάβασε με προσοχή το Σενκ-Μαρ, δυσκολεύτηκε όμως πολύ να κατανοήσει τον χαρακτήρα του Ρισελιέ όπως τον απέδιδε ο Μπούλγουερ-Λίτον. Κατέφυγε, λοιπόν, στην ασυνήθιστη κίνηση να συμβουλευθεί τον ίδιο τον Αλφρέ ντε Βινί, όταν αυτός επισκέφθηκε την Αγγλία στις αρχές του 1839. Ο Ντε Βινί προέβλεψε ότι «θα γίνει ένας θαυμάσιος Ρισελιέ και εγώ θα έχω πολλά να του πω σε σχέση με τον άνδρα εκείνον του οποίου υπήρξα προσωπικός εχθρός καθ' όλη την περίοδο συγγραφής του “Σενκ-Μαρ”».

Ο Ρισελιέ οραματίζεται τον θάνατό του (έργο του Ανρί-Φεντερίκ Σοπέν, 19ος αι., Παρίσι, ιδιωτική συλλογή). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο καρδινάλιος Ρισελιέ στην επιθανάτιο κλίνη (έργο του Φιλίπ ντε Σαμππέν, 17ος αι., Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου).

Ο Μακρίντι συνάντησε τον Ντε Βινί στις 16 Φεβρουαρίου 1839 και αναφέρει ότι «ο κόμης Ντε Βινί μου αφιέρωσε περισσότερες από δύο ώρες την Πέμπτη και έφερε τον άνθρωπο Ρισελιέ κατευθείαν μπροστά στα μάτια μου». Θα πρέπει να διαβάσουμε την αλληλογραφία μεταξύ του Μπούλγουερ-Λίτον και του Μακρίντι ως μια απόπειρα ευθυγράμμισης της πραγματικότητας και της αλήθειας, με την αλήθεια να νικά στο τέλος. Την αγγλική σκηνή κατέκτησε η απεικόνιση του Ρισελιέ ως εγκληματία από τον Μακρίντι και όχι η πιο μετριοπαθής εκδοχή του χαρακτήρα του από τον Μπούλγουερ-Λίτον. Όταν ο Ρισελιέ παρουσιάστηκε στο κοινό για πρώτη φορά, στις 7 Μαρτίου 1839, αποδείχθηκε ένας θρίαμβος. Ο θεατρικός συγγραφέας Τζον Γουέστλαντ Μάρστον (1819-1890) θυμήθηκε, σε μεγάλη πλέον ηλικία, εκείνη την πρώτη βραδιά: «Πάλεψα να ανοίξω δρόμο, μαζί με έναν άλλον νεαρό ένθερμο θιασώτη, ως την είσοδο για τις θέσεις της πλατείας του παλιού Κόβεντ Γκάρντεν την πρώτη βραδιά της παράστασης "Ρισελιέ" του Μπούλγουερ.

Τι λαοθάλασσα και πόσο φλεγόμενη από προσδοκία ήταν εκείνη που συνέρρεε και βούουσε επί δύο ώρες μπροστά σε αυτό το αδιάλλακτο φράγμα που αγνοούσε τους πάντες! Η πεισματική αντίστασή του όμως και το στρίμωγμα που, εν τέλει, σχεδόν έκοβε την ανάσα από κάθε ξεχωριστό άτομο μέσα σε εκείνο το πλήθος απέδωσαν μια σχεδόν αδιάλλακτη απόλαυση, έναν ζήλο, σαν σε διαγωνισμό για την απόκτηση βραβείου, για τον οποίο κάποιος που κάθεται σε ένα θεωρείο ή σε μια θέση την οποία έχει κλείσει εκ των προτέρων δεν έχει καμία απολύτως ιδέα».

Ο Μακρίντι δεν απογοήτευσε τον κόσμο. Η σπουδαιότερη σκηνή ήταν η τελευταία, όταν ο Ρισελιέ, λίγο προτού πεθάνει, επισκέπτεται τον Λουδοβίκο ΙΓ' προκειμένου να υποβάλει την παραίτησή του: «Πόσο συγκινητική ήταν η υπερήφανη ταπεινότητα του αδύναμου ηλικιωμένου άνδρα καθώς αποσυρόταν, κατά τα φαινόμενα για πάντα, από τις λαμπρές κρατικές φροντίδες και πόσο υποβλητική η θέα του καθώς υποβασταζόμενος οδηγήθηκε στην καρέ-

κλα του, με πρόσωπο που έμοιαζε όλο και πιο άδειο, λες και, χάρη στη φυσική του αδυναμία, ανακτούσε μια ακνή λάμψη ευφυΐας, ενίοτε συσπασμένη από πόνο, και αντιλαμβάνονταν την πολιτική που θα ακολουθούσαν οι αντίπαλοί του – μια πολιτική μοιραία για την Γαλλία! Μπορούσες να παρατηρήσεις τις ανήσυχες κινήσεις του κεφαλιού, το αδιάκοπο παιχνίδι των αδυνατισμένων δακτύλων, παρότι τα χείλη ήταν σιωπηλά, ώπου εν τέλει ο νους πάλεψε για λίγο καθώς έσβηγε αργά, προειδοποιώντας με έναν δυνατό ψίθυρο τον βασιλιά ότι η βοήθειά του θα πήγαινε χαμένη με την Αγγλία. Ύστερα βρήκε την αναφορά που καταδίκασε τους εχθρούς του για προδοσία, πρόσταξε να τη δώσουν στον βασιλιά και

Τον Σεπτέμβριο του 1873 ο Βρετανός ηθοποιός Χένρι Ίρβινγκ ενσάρκωσε τον Ρισελιέ με τεράστια επιτυχία. ΚΑΤΩ: Την ευθύνη για την επιτυχία του έργου του Μπούλγουερ-Λίτον φέρει ο Γάλλος συγγραφέας Αλφρέ ντε Βινί (1797-1863) και άλλες όμως προσωπικότητες του ρομαντικού κινήματος.

έγειρε πίσω αποκαμωμένος από την προσπάθεια. Σιγά σιγά ανέκτησε τις αισθήσεις του, καθώς ο Λουδοβίκος τον ικέτευε τρεις φορές να προσπαθήσει να ανακτήσει την επιρροή του στην Γαλλία. Τόσο φυσικά επισημαίνονταν οι διακυμάνσεις μεταξύ ζωής και θανάτου, τόσο λεπτά διαβαθμισμένα (χωρίς να διαρκούν πάνω από λίγα λεπτά) ήταν τα σημάδια της ανάκαμψής του, ώστε το κοινό ξέχασε ολότελα το πόσο, σχεδόν απίστευτα, ακαριαία φάνηκε, όταν, ως απάντηση στη φοβισμένη κραυγή του βασιλιά σχετικά με τους προδότες “Πού θα βρίσκονται την ερχόμενη εβδομάδα;” ο Ρισελιέ πετάγεται αναστημένος και αναφωνεί: “Εκεί, στα πόδια μου!”.

Στο τέλος της παράστασης το κοινό, ενθουσιασμένο, με επευφημίες και χειροκροτήματα ανάγκασε τον ηθοποιό να βγει ξανά και ξανά στη σκηνή υποκλινόμενος.

Τον Σεπτέμβριο 1873 ο Χένρι Ίρβινγκ ενσάρκωσε και πάλι τον Ρισελιέ με τεράστια επιτυχία. Ο θίασος έδωσε 120 παραστάσεις στο θέατρο Λισέουμ του Λονδίνου. Στις 14 Οκτωβρίου 1873 η *Στάνταρντ* δημοσίευσε την ακόλουθη κριτική για την ερμηνεία του Ίρβινγκ: «Στην πρώτη πράξη, τυλιγμένος στο ράσο του με τη γούνα, έριχνε αιχμηρές, διαπεραστικές ματιές κάτω από τα πυκνά φρύδια του, με ένα χαμόγελο, πικρό ή μελιχίο, να αιωρείται διαρκώς γύρω από το βλοσυρό χείλος που ζάρωνε προς τα πάνω, και με έναν γέρικο βηματισμό, που διατηρούσε ακόμη κάποια υπολείμματα δύναμης, δημιουργούσε μια τέλεια εικόνα στα μάτια μας, ενώ ο μετρημένος και εξαιρετικά κοφτός λόγος, που συνοδευόταν από μια πολυποίκιλη και ταιριαστή στάση, η προσεκτική δημιουργία ατμόσφαιρας, όπως λένε, απέδιδε με την πιο ικανοποιητική πληρότητα τόσο τον χαρακτήρα όσο και την κατάσταση. Το εγκώμιο της Γαλλίας με το οποίο καταλήγει αυτή η πράξη και το οποίο απέδωσε με εύγλωττο πάθος, με κάτισχνα μπράτσα και μάτια που γυαλοκοπούσαν γυρισμένα ψηλά, [μία ερμηνεία] αντίξια ακόμη πιο βαρυσήμαντων λόγων, κάνει μια πρώτη νύξη για τη συναισθηματική ένταση του κ. Ίρβινγκ.

Ο Ρισελιέ παρουσιάζει τον ζωγράφο Νικολά Πουσέν στον Λουδοβίκο ΙΓ' (έργο του Ζαν Ζοζέφ Ανοσιό, 18ος αι., Μπορντό, Μουσείο Καλών Τεχνών).

Όσο το έργο προχωρά, αυτά τα έντονα, δοσμένα με δύναμη, συναισθηματικά ξεσπάσματα γίνονται συχνότερα, ξεσηκώνονται σαν ηφαιστειακές αναταραχές, με λόγια που ξεχύνονται σαν ζεματιστός χειμάρρος, φλογερά και καυτερά σαν λάβα. Τέτοια ήταν η απειλή του αναθεματισμού από τη Ρώμη [...] όταν η θύελλα της ψυχής έμοιαζε να ενεργεί εξωτερικά στο σώμα, να το ταρακουνά και να το ανασηκώνει πραγματικά από το έδαφος, σαν ξεριζωμένο δέντρο, προς το αντικείμενο της τρομερής οργής του καρδινάλιου. Η χειροπιαστή μεγαλοπρέπεια της έκρηξης, σε συνδυασμό με την αγέρωχη εσωτερική δύναμη, δεν μπορεί να παραβληθεί με καμία άλλη παρόμοια επίδειξη της δύναμης του ηθοποιού σε όλη τη διάρκεια του έργου και η μόνη στιγμή που την πλησιάζει κάπως είναι όταν ο καρδινάλιος αναπηδά θριαμβευτικά από την πολυθρόνα του στο τέλος της πράξης, καθώς και μετά τη λεπτοδουλεμένη σκηνή της προσποιοιτής εξάντλησης, όταν, ποδοπατώντας το κρατικό έγγραφο

που τόσο μπερδεύει τον καημένο Λουδοβίκο, ορθώνεται πανηγυρίζοντας έντονα για την ανάκτηση της χαμένης του δύναμης και την απόμακρη προοπτική της φοβερής εκδίκησης που θα πάρει από τους παραζαλισμένους εχθρούς του. Η συμπυκνωμένη κακεντρέχεια με την οποία, καθώς μισογλιστράει, μισοπαρπαίει προς το μέρος του Μπαραντά, καταφέρνει να προφέρει, με τα σφιγμένα δόντια του και το ξεραμένο λαρύγγι, παρά με τα χείλη, τις λέξεις “χάσατε το στοίχημα” παραμένει σχεδόν ανυπέρβλητη για τη μαγική σχεδόν δύναμη που ασκεί στη φαντασία – ο άνθρωπος έμοιαζε να έχει μεταμορφωθεί σε μια τεράστια κόμπρα».

Με αυτόν τον τρόπο ο Ρισελιέ έγινε ένας από τους διάσημους εγκληματίες της θεατρικής σκηνής στην Αγγλία. Το έργο του Μπούλγουερ-Λίτον εξακολούθησε να παίζεται σε ολόκληρη τη χώρα για πολλά χρόνια σε πολλά θέατρα. Έφερε τον Ρισελιέ ενώπιον ενός κοινού που, κατά τα λοιπά, δεν είχε κάποιες ιδιαίτερες γνώσεις της

γαλλικής Ιστορίας – και ίσως εξηγεί γιατί ο καρδινάλιος παρουσιάζεται τόσο συχνά ως θέμα σε σχολικές εξετάσεις. Την τελική ευθύνη για την επιτυχία του έργου φέρει ο Αλφρέ ντε Βινί, ωστόσο και άλλες προσωπικότητες του ρομαντισμού συνέβαλαν στην απεικόνισή του, ιδίως ο Βίκτωρ Ουγκώ με το έμμετρο δράμα του *Μαριόν Ντελόρμ* (1831), στο οποίο παρουσίαζε τον Λουδοβίκο ΙΓ΄ ως ένα ασήμαντο ανθρωπάκι ενώ πραγματικός ηγέτης της Γαλλίας ήταν ο τυραννικός και αιμοδιψής καρδινάλιος. Στο έργο αυτό ο Ρισελιέ δεν εμφανίζεται ούτε για μια στιγμή επί σκηνής. Ωστόσο, στο τέλος ακούγεται η φωνή του πίσω από μια κουρτίνα να λέει: «Καμία χάρη!», καθώς ο ήρωας, ονόματι Ντιντιέ, πρόκειται να εκτελεστεί. Σύμφωνα με τον ιστορικό Ζιλ Μισελέ (1798-1874) ο καρδινάλιος ήταν η «σφιγγα με το κόκκινο ράσο» και τα συννεφιασμένα γκριζα μάτια του ήταν σαν να λένε: «Οποιος μαντέψει το νόημά μου πρέπει να πεθάνει». Ο «δικτάτορας της απόγνωσης που, σε οτιδήποτε, μπορούσε να κάνει το καλό μόνο μέσω του κακού», μια ψυχρή βασανισμένη από «20 άλλους δαίμονες» και στο έλεος της «εσωτερικής του μανίας». Ο καρδινάλιος, σύμφωνα με τον Μισελέ, «πέθανε έχοντας εμπνεύσει τόσο φόβο, ώστε κανείς δεν τολμούσε να μιλήσει για τον θάνατό του, ακόμη και στο εξωτερικό. Οι άνθρωποι φοβούνταν μήπως, από μνησικακία και με τρομερή προσπάθεια της θέλησής του, αποφάσιζε να επιστρέψει».

Άλλη μια καθόλου κολακευτική παρουσίαση του Ρισελιέ διαδόθηκε ευρέως τον 19ο αιώνα χάρη στα δημοφιλή μυθιστορήματα του Αλέξανδρου Δουμά, ιδίως τους *Τρεις Σωματοφύλακες* (1844). Το βιβλίο απεικονίζει τον καρδινάλιο ως έναν άνδρα χωρίς πίστη ή αίσθηση της δικαιοσύνης, ο οποίος χρησιμοποιεί το κόκκινο ράσο του για να κρύψει τις διεστραμμένες ορέξεις του. Μπροστά του ο Λουδοβίκος ΙΓ΄ δεν είναι κάτι παραπάνω από ένα κλαψιάρικο παιδί. Το 1896 ο Ρισελιέ έκανε και πάλι την

εμφάνισή του στο επίσης δημοφιλές μυθιστόρημα του Στάνλεϊ Γουέιμαν *Κάτω από το κόκκινο ράσο*, η θεατρική διασκευή του οποίου παρουσιάστηκε με επιτυχία στο θέατρο Χεϊμάρκετ του Λονδίνου. Έπειτα από μια τέτοιου μεγέθους έκθεσή του στο κοινό δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το όνομα Ρισελιέ έχει μπει σχεδόν στην καθημερινότητα από τη βρετανική πλευρά της Μάγχης.

Την πιο σαρωτική ετυμηγορία σχετικά με τις πολιτικές επιλογές του Ρισελιέ όμως την εκφράζει ο Ιλέρ Μπελόκ στη βιογραφία που δημοσιεύθηκε το 1930 και παρουσιάζει τον καρδινάλιο ως δημιουργό της σύγχρονης Ευρώπης, όπου ο εθνικισμός αντικατέστησε τον Καθολικισμό ως κρατική θρησκεία: «*Είμαστε ό,τι είμαστε, διαιρεμένοι και αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο της διάλυσης λόγω της διαίρεσής μας, επειδή ο Ρισελιέ χρησιμοποίησε την απόμακρη, απομονωμένη, ακατανίκητη ευφυΐα του για τη δημιουργία του σύγχρονου κράτους και, ακούσια, για την καταστροφή της κοινής ενότητας της χριστιανικής ζωής*».

Χάρη σε αυτόν, γράφει ο Μπελόκ, «γεννήθηκε η σύγχρονη Ευρώπη, έως ότου αναφάνηκε, δύο αιώνες μετά τον Ρισελιέ, επιβιβάζοντας τις διαίρεσεις που εκείνος είχε επιβάλει και καθιστώντας, κατά τα φαινόμενα, ανεπανόρθωτο το σχίσμα στον πολιτισμό μας, η αντίστοιχη ιδιοφυΐα του Μπίσμαρκ».

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W.F. Church, *Richelieu and Reason of State*, 1972.
H.M. Solomon, *Public Welfare, Science and Propaganda in Seventeenth-Century France*, 1972.
R.J. Knecht, *Richelieu*, 1981.
H. Gaston Hall, *Richelieu's Desmarests and the century of Louis XIV*, 1990.
A.S. Dower, *The Eminent Tragedian William Charles Macready*, 1966.
L. Irving, *Henry Irving the Actor and His World*, 1951.

Ο **Ρόμπερτ Κνεχτ** είναι επίτιμος καθηγητής γαλλικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμινγχαμ. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ελένη Πουλάκου

ΜΠΟΤΙΤΣΕΛΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΣ ΧΡΩΣΤΗΡΑΣ
ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

του ΘΑΝΑΣΗ ΓΙΑΠΙΤΖΑΚΗ

Εξακόσια ακριβώς χρόνια πριν (1417-2017), ένας από τους «κυνηγούς» αρχαίων χειρογράφων, ο ουμανιστής Πότζιο Μπρατσιολίνι, ανακάλυψε το μνημειώδες ποίημα του Λουκρήτιου «De Natura Rerum» (Περί της Φύσεως των Πραγμάτων) και μαζί του τη χαμένη φιλοσοφία του Επίκουρου. Από ένα αντίγραφο του ποιήματος αυτού επηρεάστηκε ο Μποπιτσέλι.

Αν η αλήθεια είναι καμιά φορά και ομορφιά, η ομορφιά αυτή σώζει τελικά την αλήθεια. Αυτό συνέβη στη Φλωρεντία, όταν συνδυσάστηκαν η ποίηση του Λουκρήτιου και η ζωγραφική του Μποπιτσέλι με την απελευθερωτική φιλοσοφία του Επίκουρου.

Σε μια εποχή που φαινόταν ότι θα διαρκούσε για πάντα, η πόλη της Φλωρεντίας, εκτός από πόλη-κράτος οικονομικών αντιπαράθεσων και πολιτικής ίντριγκας, ήταν και τόπος δημιουργίας.

Η οικογένεια των Μέντιτσι, των Μεδίκων όπως τους λέμε εμείς στα Ελληνικά, προστάτευε και συντηρούσε τους μεγαλύτερους καλλιτέχνες και στοχαστές της εποχής αυτής, με ονόματα όπως Μικελάντζελο, Φιλίπο Μπρουνελέσκι, Λεονάρντο ντα Βίντσι, Γκαλιλέο Γκαλιλέι. Και ανάμεσά τους ένας νέος Αλέξανδρος προορισμένος για νέες κατακτήσεις, ο Σάντρο Μποπιτσέλι.

Στην αρχή του 15ου αιώνα (ο αιώνας που προαναγγέλλει την ιταλική Αναγέννηση και είναι γνωστός στην ιστορία της τέχνης ως κουατροτσέντο), στη δεκαετία 1410-1420, ήταν πολλοί αυτοί που συμμετείχαν σε ένα κυνήγι θησαυρού και σάρωναν την Ευρώπη. Αυτό που αναζητούσαν δεν ήταν

χρυσάφι ούτε πολύτιμοι λίθοι. Ήταν η γνώση, οι αρχαίες πηγές της. Ένας θησαυρός πολύ παλαιός για την εποχή εκείνη. Στην αρχή, αυτού του είδους η αναζήτηση ήταν σαν παιχνίδι. Ανακάλυπταν χαμένα χειρόγραφα σε απόμακρες μονές και τα διάβαζαν. Ωστόσο, χρειάστηκε αρκετό διάστημα για να συνειδητοποιήσουν ότι όλα αυτά αφορούσαν έναν διαφορετικό τρόπο ζωής. Επικρατούσε ένας ενθουσιασμός για το παρελθόν, αλλά αυτό το παρελθόν ήταν επικίνδυνος φωσφορισμός μέσα στο σκοτάδι του χριστιανικού Μεσαίωνα. Ένας από αυτούς τους «κυνηγούς» αρχαίων πηγών, 600 ακριβώς χρόνια πριν, ανακάλυψε τον Λουκρήτιο.

Όλα τα σπουδαία της Αναγέννησης, όπως και η επαναφορά της επικούρειας φιλοσοφίας, ξεκίνησαν από έναν πειρατή, τον Κόζα Μπαλντεζάρι. Ο πειρατής αυτός άλλαξε πλευση και έγινε κληρικός. Φιλοδοξούσε να μπει στο Βατικανό, ακόμη και να γίνει πάπας. Όσοι συνδέονταν μεταξύ τους σε εκείνη την κοινωνία ήταν και «φίλοι». Με ένα δίκτυο «φίλων» μπορούσες να κάνεις πολλά. Ο Τζιοβάνι Μέντιτσι τον υποστήριξε. Και όταν αυτός, ο πρώην πειρατής, έγινε πάπας το 1410, υποστήριξε με τη σειρά του τους Μεδίκους, καθιστώντας τους

Πορτρέτο νεαρής γυναίκας, πιθανώς της Σιμονέτα Βεσπούτσι, 1484 (Φραγκφούρτη, Μουσείο Στέντελ). ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ. Λεπτομέρεια από την *Προσκύνηση των Μάγων* (περ. 1475), πιθανή αυτοπροσωπογραφία του Μποπιτσέλι (Φλωρεντία, Γκαλερία Ουφίτσι).

«τραπεζίτες του Θεού». Με το κρήμα να κινεί ουρανό και γη, το 70% της Ευρώπης εργαζόταν στη Φλωρεντία εκείνη την εποχή. Ό,τι ανακάλυπταν σε όλη την Ευρώπη, το μετέφεραν στη Φλωρεντία, στη γενέτειρα των Μεδίκων.

Εξήντα χρόνια πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ο Μανουήλ Χρυσολωράς, όντας διπλωμάτης και στενός συνεργάτης του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, πραγματοποίησε το πρώτο του ταξίδι στη Βενετία και έγινε γνωστός στους κύκλους των διανοουμένων. Η επιστημονική του αλλά και η άριστη γνώση της γλώσσας προκάλεσαν εντύπωση στους Ιταλούς, εξαιτίας του μεγάλου ενδιαφέροντός τους για τον κλασικό πολιτισμό. Το σπουδαστήριο της Φλωρεντίας θα τον προσκαλέσει να διδάξει, συνάπτοντας δεκαετές συμβόλαιο με υψηλό μισθό. Σήμερα, στο Μουσείο του Λούβρου βρίσκεται το πορτρέτο του Χρυσολωρά, δείγμα της ισχυρής επίδρασης που άσκησε τότε στην Ιταλία. Ο ουμανιστής Πότζιο Μπρατσιολίνι ήταν μαθητής του.

Ο Μπρατσιολίνι, με την ιδιότητα του γραμματέα της Αγίας Έδρας, είχε τη δυνατότητα να κινείται ελεύθερα σε πολλά μοναστήρια της Ευρώπης όπου υπήρχαν πολύτιμα χειρόγραφα. Οι έρευνές του είχαν αποκαλύψει έναν πλούτο χειρογράφων, ειδικά λατινικών. Έτσι ανακάλυψε τον Λουκρήτιο.

Ο Τίτος Λουκρήτιος Κάρος, που είχε γεννηθεί το 98 π.Χ. και είχε πεθάνει το 55 π.Χ., είχε την εύνοια της τύχης «να υπάρξει ξανά μέσα από το βιβλίο του» χάρη στον Πότζιο. Τον Ιανουάριο του 1417, δηλαδή 10 αιώνες αργότερα, ο σπουδαίος αυτός κληρικός χειρογράφων, ο 37χρονος τότε Πότζιο Μπρατσιολίνι, πήγε σε μια μοναστηριακή βιβλιοθήκη, λέγεται ότι ήταν της Βαυαρίας, και βρήκε το βιβλίο. Δημιούργησε αντίγραφο και το κυκλοφόρησε. Έτσι άρχισε να διαβάζεται ξανά.

Ο Μποπιτσέλι, προτού δημιουργήσει τα πασίγνωστα έργα της νιότητος του με τα παγανιστικά τους ελληνικά θέματα, φαίνεται ότι είχε διαβάσει Λουκρήτιο και κατά

προέκταση Επίκουρο. Τριάντα χρόνια προτού γεννηθεί ο Μποπιτσέλι είχε βρεθεί το «Περί της Φύσεως των Πραγμάτων» από τον Μπρατσιολίνι.

Το αρχικό χειρόγραφο δεν έχει σωθεί. Ένα άλλο όμως, πιστό αντίγραφο του, βρέθηκε στη Φλωρεντία, γραμμένο από τον φίλο του Νικολό Νικολι, ο οποίος ήταν και αυτός ουμανιστής και έζησε σε αυτή την πόλη στην εποχή του Κόζιμο των Μεδίκων, από το 1364 έως το 1437. Το δικό του χειρόγραφο, που υπήρχε, όσο ζούσε, στη βιβλιοθήκη του, βρέθηκε στην πρώτη Φλωρεντινή Δημόσια Βιβλιοθήκη του Λορέντζο, του Λαυρέντιου του Μεγαλοπρεπούς των Μεδίκων. Ο Μποπιτσέλι είχε πρόσβαση σε αυτή τη μεγάλη βιβλιοθήκη του προστάτη του. Πάνω σε αυτό το αντίγραφο, που άρχιζε με τον ύμνο στη θεά Αφροδίτη, είναι σίγουρο ότι ταξίδεψαν τα μάτια του αισθαντικού ζωγράφου.

Το ξεκίνημα του Μποπιτσέλι πρέπει να έγινε στην ηλικία περίπου των 20 χρόνων. Εμφανίζεται στην καλλιτεχνική ζωή της Φλωρεντίας μετά τον Βερόκιο και πριν από τον Λεονάρντο ντα Βίντσι.

Εξαρχής, η αντίληψή του στη γραμμική αναζήτηση, σε ένα παιχνίδι που γίνεται όλο και πιο εκφραστικό, διαφέρει από των συγχρόνων του. Τώρα πλέον είναι έτοιμος να εκφράσει στους πίνακές του τη χαρά της ζωής με τον τρόπο των επικουρειών, όπως τη βλέπει από αυτά που διαβάσει. Έχουμε, π.χ., τον *Άγιο Σεβαστιανό*. Μια εικόνα που προοριζόταν για την εκκλησία της Σάντα Μαρία Ματζόρε και που σήμερα βρίσκεται στο Βερολίνο. Το σώμα του είναι μια ελαφριά καμπύλη που κορυφώνεται με την κλίση του κεφαλιού του, «χωρίς καμία έκφραση οδύνης» στο πρόσωπο. Η ηρεμία των επικουρειών.

Ο Μποπιτσέλι δεν είναι ούτε 30 χρόνων όταν γίνεται ο αγαπημένος ζωγράφος των Μεδίκων. Εργάζεται για τον Λορέντσο Μαυνίφικο, τον Λαυρέντιο τον Μεγαλοπρεπή όπως τον λέμε εμείς στα Ελληνικά, αλλά συχνότερα για τον Λορέντσο ντι Πιερφραντζέσκο, συγγενή του ηγεμόνα. Γνωρίζεται επίσης με τον πνευματικά καλλιεργημένο

Στη *Γέννηση της Αφροδίτης* (περ. 1485) ο Μποτιτσέλι απεικονίζει την Αφροδίτη να στέκεται σε ένα κοχύλι που επιπλέει, ενώ ο Ζέφυρος και η Αύρα την οδηγούν στη στεριά, όπου μία από τις Ώρες την περιμένει για να την καλύψει με έναν μανδύα (Φλωρεντία, Γκαλερία Ουφίτσι).

κύκλο των ουμανιστών της Φλωρεντίας. Οι επικούρειες επιδράσεις, που προέρχονται από το αντίγραφο του ποιήματος του Λουκρήτιου που είχε υπόψη του ο Μποτιτσέλι, θα επηρεάσουν πολύ τον ζωγράφο και θα εκφραστούν στους δύο πιο ονομαστούς πίνακές του, στην «Πριμαβέρα» (Άνοιξη) και στη «Γέννηση της Αφροδίτης».

Με την προστασία των Μεδίκων, ο Μποτιτσέλι δημιούργησε ένα νέο είδος τέχνης. Η «Άνοιξη», έργο φιλοτεχνημένο 25 χρόνια μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ήταν εμπνευσμένη από την ποίηση και είναι αποκύημα της φαντασίας του. Του επιτρέπει να ανατρέξει παντού, στις κλασικές ανθρωπιστικές ιδέες, ακόμη και στις παγανιστικές, όπως είπαν πολλοί με ανησυχία. Κατά τους νεοπλατωνικούς κύκλους όμως, που ήταν οι μόνοι αναδιηγητές της αρχαιότητας που ήταν αποδεκτοί από την Εκκλησία, ο Μποτιτσέλι «διεύρυνε τα όρια της χριστιανικής τέχνης». Ζωγράφησε την

Αφροδίτη, που ήταν η αρχαία θεά της ομορφιάς, να γιορτάζει τον ερχομό της Άνοιξης.

Το μέγεθος του πίνακα, 2x3 μέτρα, ήταν ασυνήθιστο για πίνακα κοσμικού χαρακτήρα. Το κύριο θέμα του είναι ο έρωτας και ο γάμος. Στο κέντρο του πίνακα δεσπόζουν η Αφροδίτη και ο γιος της ο Έρωτας. Στο έργο του Μποτιτσέλι περιέχονται ερωτικοί υπαινιγμοί. Ταυτόχρονα όμως αποδίδει το θέμα με έναν τέτοιο τρόπο ώστε να μη σοκάρει τη φλωρεντινή ευαισθησία. Οι Τρεις Χάριτες που παρουσιάζονται σαν νεαρές κοπέλες της παντρειάς, ντυμένες με αέρινα λευκά φορέματα, συμβολικά της παρθενικότητας, είναι οι στόχοι για τα βέλη του Έρωτα. Ως ακόλουθοι της Αφροδίτης ενσαρκώνουν τις σεξουαλικές δυνάμεις της Άνοιξης. Τα ονόματά τους είναι Αγλαΐα, Ευφροσύνη, Θάλεια. Ο Ερμής, που στέκεται στο πλάι τους αλλά κοιτάζει έξω από το πλαίσιο, είναι ο προστάτης τους, καθώς και ο φύλακας του κήπου όπου έρχεται

η Άνοιξη. Η παρουσία του εξηγείται από τον μύθο που τον φέρει ως πατέρα του γιου της Αφροδίτης, του Έρωτα.

Εκτός από τις Τρεις Χάριτες, άλλες τρεις μορφές βρίσκονται στη δεξιά πλευρά της Άνοιξης. Αναπαριστούν μια σκηνή μεταμόρφωσης. Ο Ζέφυρος, η ανοιξιάτικη αύρα, πλησιάζει τη νύμφη Χλωρίδα, που φοβάται για τις προθέσεις του και προσπαθεί να φωνάξει, αλλά από το στόμα της βγαίνουν μόνο τριαντάφυλλα. Έχοντας χάσει την παρθενικότητά της, μεταμορφώνεται στη Φλώρα, στη θεά της Άνοιξης, που τώρα, ντυμένη κανονικά με πλούσια φορεσιά και φορώντας τα κοσμήματα μιας παντρεμένης γυναίκας της φλωρεντινής κοινωνίας, είναι το σύμβολο της μητρότητας και όλων των αγαθών της ζωής, όπως τα τριαντάφυλλα στο φόρεμά της. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η επικούρεια ματιά του Μποτιτσέλι

συνοψίζεται στις Χάριτες, στα λεπτά τους δείγματα, στον αέρινο χορό τους, στις ανάλαφρες κινήσεις των χεριών που κρατούν τον ρυθμό ή στον κυματισμό των πέπλων γύρω από τις μορφές, στην επιμονή του ζωγράφου να συσπειρώνει και να ξεδιπλώνει αδιάκοπα τις γραμμές του.

Η στάση του Μποτιτσέλι απέναντι στον αρχαίο κόσμο είναι μοναδική: Δεν προσπαθεί, όπως οι άλλοι της Αναγέννησης που μελετούσαν σχολαστικά τα αρχαία μνημεία και τα γλυπτά, να εφαρμόσει τους νόμους και τους μυστικούς κανόνες στην αναλογία και στην τελειότητα των μορφών. Προτιμάει να εμπνέεται από έναν ποιητικό στίχο στην αρχή του «Περί της Φύσεως των Πραγμάτων» που ομιλεί για την Αφροδίτη, παρά από μια μορφή σκαλισμένη σε επιτύμβια στήλη ή από τις αναμνήσεις ενός κόσμου θαυμαστού, αλλά χαμένου διά παντός.

Η Αλληγορία της Άνοιξης (περ. 1482). Στο κέντρο της σύνθεσης δεσπόζει η μορφή της Αφροδίτης, ενώ πάνω από το κεφάλι της ο Έρωτας ρίχνει τα βέλη του με τα μάτια δεμένα. Στο αριστερό τμήμα του πίνακα διακρίνονται οι Τρεις Χάριτες και ο Ερμής. Στο δεξί άκρο ο Ζέφυρος κυνηγάει τη νύμφη Χλωρίδα, δίπλα από την οποία βρίσκεται η θεά των λουλουδιών Φλώρα (Φλωρεντία, Γκαλερία Ουφίτσι).

Μετά το «χριστιανικό του διάλειμμα» στη Ρώμη, όπου τον κάλεσε το 1481 ο πάπας Σίξτος Δ', μαζί με άλλους καλλιτέχνες, για τη διακόσμηση της Καπέλα Σιξτίνα, ο Μποτιτσέλι γυρίζει πάλι στις αρχαίες αναφορές, με το «Άρης και Αφροδίτη», το «Παλλάς και Κένταυρος» και τη «Γέννηση της Αφροδίτης», έργο που του είχε παραγγείλει ο προστάτης του Λορέντζο ντι Πιεφραντζέσκο, το 1484, για την οικία του, προς ίδια επικούρευση τέρψη. Στους περισσότερους πίνακές του ο Μποτιτσέλι χρησιμοποιεί για μοντέλο του την ωραιότητα Σιμονέτα Βεσπούτσι, που πέθανε σε ηλικία 24 χρόνων και ζει αιώνια μετουσιωμένη από την τέχνη του καλλιτέχνη.

Στη «Γέννηση» η θεά, αγνή στα πρώτα σκιρτήματα της ζωής, στέκεται ακίνητη τρέμοντας, ανάμεσα στην ορμή των ανέμων και στην Ώρα της Άνοιξης, που την πλησιάζει για να τη σκεπάσει, φορώντας ένα πέπλο κεντημένο με λουλούδια. Είναι η νύμφη της εποχής, όπου οι δυνάμεις που ελέγχει η Αφροδίτη βρίσκονται στη μεγαλύτερη ακμή τους. Η παρουσία όμως της Ώρας της Άνοιξης δεν σημαίνει ότι η Αφροδίτη γεννήθηκε αυτή την εποχή. Απλώς γίνεται αναφορά σε στίχους του Ομήρου που λένε ότι ο Ζέφυρος μετέφερε την Αφροδίτη στο νησί της Κύπρου, όπου την υποδέχθηκαν οι Ώρες. Ο Μποτιτσέλι έκρινε προφανώς ότι μία Ώρα ήταν αρκετή για τη σύνθεσή του.

Το επόμενο έτος, το 1485, φιλοτεχνεί μια άλλη Αφροδίτη με τη μορφή της Σιμονέτα, στη σύνθεση «Άρης και Αφροδίτη». Σε αυτόν τον πίνακα ο καλλιτέχνης αναπαριστά τις ιδέες του πολέμου και της ειρήνης στα πρόσωπα των δύο θεών. Στον άλλο πίνακά του «Αθηνά και Κένταυρος» βλέπουμε μια αλλιώςτικη Αθηνά από ό,τι την έχουμε συνηθίσει, διότι απλούστατα ήταν συνοδευτικό κομμάτι στην Άνοιξη και στη Γέννηση της Αφροδίτης. Εδώ η Αθηνά μεταβιβάζει διά της επαφής στον Κένταυρο, ένα πλάσμα μισός άνθρωπος και μισός ζώο, τη γνώση. Τη γνώση που εξανθρωπίζει και δημιουργεί συνείδηση και αίσθημα ηθικής

στους ανθρώπους – μια κατάσταση γνωστή στον ανθρωπιστή Μποτιτσέλι την εποχή της Αναγέννησης. Επίσης, στο έργο του «Συκοφαντία», αντλεί το θέμα του από την περιγραφή ενός πίνακα του Έλληνα ζωγράφου Απελλή, από τον επικούρειο Λουκιανό, ο οποίος ήταν πολύ δημοφιλής στη Φλωρεντία του Μποτιτσέλι.

Το «Μηδένα προ του τέλους μακάριζε» του Σόλωνα, όμως, ίσχυσε και για τον Μποτιτσέλι. Μετά την κατάληψη της Φλωρεντίας από τους στρατιώτες του Καρόλου της Γαλλίας, ένας ασκητής με ιδιαίτερη ικανότητα στο κήρυγμα, ο Σαβοναρόλα, διχοτόμησε τη Φλωρεντία. Η μεσαιωνική δεισιδαιμονία ερχόταν σε σύγκρουση με τη λάμψη της Αναγέννησης. Η Φλωρεντία έπρεπε να βιώσει την «πυρά της ματαιοδοξίας», αλλά και να γίνει ένα υπόδειγμα χριστιανικής πολιτείας. Η προηγούμενη πυρά των ωραίων δημιουργικών ημερών ονομάστηκε τώρα η πυρά των ματαιόδοξων. Ακόμη και ο Μποτιτσέλι, φοβούμενος την καταδίκη, συμμετείχε σε εκείνη την καταστροφή και έριξε ο ίδιος στην πυρά τους πίνακές του.

Από τα πρώτα του λαμπρά χρόνια, που με τον επικούρειο χρωστήρα του είχε αναγεννήσει το φως, τώρα, γερασμένος και άρρωστος, βρισκόμενος στο περιθώριο εξαιτίας των νέων τάσεων ζωγραφικής και σε οικονομική στενότητα, είχε ξεπέσει, σύμφωνα με τον χρονικογράφο Βαζάρι, σε οπαδό του Σαβοναρόλα, και ζωγράφιζε θέματα σκοτεινά, όπως π.χ. τη «Μυστική Γέννηση». Ωστόσο, ακόμη και σε αυτόν τον πίνακα βρήκε τον δρόμο για την Ελλάδα, γράφοντας και υπογράφοντας στα Αρχαία Ελληνικά «Εγώ ο Αλέξανδρος...». Πέθανε λίγα χρόνια μετά την εκτέλεση του Σαβοναρόλα, σε ηλικία 65 χρόνων, το 1510.

Η φήμη του μεγάλου καλλιτέχνη, όμως, παρέμεινε θαμμένη για 300 ολόκληρα χρόνια, έως ότου την έφεραν στο φως, τον 19ο αιώνα, οι προραφαηλίτες ζωγράφοι Μιλέ και Ροσέτι. Έτσι, ο Μποτιτσέλι αποκαταστάθηκε και θεωρείται ένας από τους πιο προικισμένους καλλιτέχνες του 15ου αιώνα.

■ Ο Θανάσης Γιαπιτζάκης είναι ιστορικός ερευνητής.

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΠΟΥ ΔΙΕΠΡΑΞΑΝ ΟΙ ΒΡΕΤΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΤΑΣΜΑΝΙΑ

του TOM ΛΟΣΟΝ

Το ερώτημα περί του αν οι αυτόχθονες Αυστραλοί έγιναν θύματα γενοκτονίας έχει αποτελέσει πηγή μεγάλης σύγχυσης τόσο στην πολιτική όσο και στον ίδιο τον πολιτισμό της χώρας. Πολλές δημόσιες συζητήσεις σχετικά με το πώς έχουν συμπεριφερθεί οι άποικοι στους αυτόχθονες λαούς στη διάρκεια της Ιστορίας έχουν γίνει μέσα στη δεκαετία του 1990 και στις αρχές του 21ου αιώνα. Οι συζητήσεις επικεντρώθηκαν στο ζήτημα του κατά πόσο η μεταχείριση αυτή ισοδυναμεί με γενοκτονία, αλλά και στο ακόμη πιο καίριο πρόβλημα του τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό για τις σημερινές σχέσεις των διαφορετικών κοινοτήτων.

Τασμανοί Αβορίγινες στο Όιστερ Κόουβ, το 1858. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Τελετή Αβοριγίνων Τασμανών στον ποταμό Μάρεϊ, το 1858 (έργο του Γκέραρντ Κρεφτ).

Η κοινή γνώμη παρακολούθησε τις συζητήσεις αυτές με περιέργεια, καθώς θεωρήθηκε ότι προέρχονταν από μια κοινωνία που βρισκόταν στην άλλη άκρη του κόσμου, η οποία ήθελε να συμφιλωθεί με το παρελθόν της, περίπου σαν το όλο θέμα να μην είχε σχέση με τη σημερινή εποχή. Και όμως, η πιο σαφής ίσως περίπτωση γενοκτονίας στην ιστορία της Αυστραλίας, κατά την οποία αφανίστηκε η συντριπτική πλειονότητα αυτοχθόνων στην περιοχή που οι Βρετανοί αποκαλούσαν Γη του Βαν Ντίμεν (το σημερινό νησιωτικό κράτος της Τασμανίας), έγινε ως επί το πλείστον μεταξύ των ετών 1804 και 1876, προτού αυτή η αποικία αποκτήσει αυτοδιοίκηση και όσο βρισκόταν ακόμη υπό τον άμεσο έλεγχο του Λονδίνου. Για την ακρίβεια, το 1830 ο υπουργός Εξωτερικών υπεύθυνος για τις Αποικίες Τζορτζ Μάρει προειδοποίησε από την Ντάουνινγκ Στριτ την αποικιακή κυβέρνηση ότι, αν αποκαλυπτόταν ότι οι αυτόχθονες λαοί της Γης του Βαν Ντίμεν είχαν επί τούτου στοχοποιηθεί με σκοπό την εξόντωσή τους, αυτό θα άφηνε «αδιάλειπτα κηλιδωμένη» την υπόληψη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Ωστόσο, οι αυτόχθονες νησιώτες είχαν πράγματι γίνει σκοπιμώς στόχος με σκοπό την εξάλειψή τους, όπως ήταν ο τότε όρος, με πλήρη έγκριση της βρετανικής κυβέρνησης. Επιπλέον, οι εναντίον τους βιαίοντες διεξήχθησαν από Βρετανούς και παρουσιάστηκαν σε βρετανικές εφημερίδες, σε καλλιτεχνικές εκθέσεις, ακόμη και σε παιδικά κόμικς. Τα λείψανα των θυμάτων εκτέθηκαν στο κοινό σε βρετανικά μουσεία. Αυτό που συνέβη στην Τασμανία ήταν μια γενοκτονία που πραγματοποιήσαν οι Βρετανοί.

Φιλικότητα και καλοσύνη

Η βρετανική παρουσία στη Γη του Βαν Ντίμεν χρονολογείται από τα τέλη του 18ου αιώνα, ο πρώτος επίσημος οικισμός όμως ιδρύθηκε το 1803. Η αποικία θα γινόταν αργότερα η σημαντικότερη και πλέον επίφοβη αποικία ποινικών καταδίκων της αυτοκρατορίας. Αρχικά, δεν ήταν παρά ένας μικρός οικισμός στο νότιο τμήμα του νησιού. Όταν, το 1804, οι Βρετανοί εγκαταστάθηκαν στο Ρίστον Κόουβ, κοντά στη σημερινή πρωτεύουσα Χόμπαρτ, την άφιξή τους παρακολούθησαν κάποιοι από τους

αυτόχθονες πληθυσμούς, οι οποίοι ανέρχονταν σε περίπου 8.000-10.000 σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις. Οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν σε ποικίλες διαφορετικές κοινότητες, οι οποίες είναι πιθανό να συνιστούσαν εννέα διαφορετικά έθνη με πολύ περισσότερες οικογενειακές φαρτίες.

Το Λονδίνο έδωσε οδηγίες στους αποίκους να συμπεριφερθούν στους αυτόχθονες πληθυσμούς με «φιλικότητα και καλοσύνη». Οι νησιώτες θα γίνονταν Βρετανοί υπήκοοι και θα γνώριζαν τα «οφέλη» του αποικισμού. Καθώς οι Βρετανοί πίστευαν ότι οι αυτόχθονες Τασμανοί δεν έκαναν σωστή διαχείριση των γαιών, υπέθεσαν επίσης ότι δεν είχαν δικαίωμα ιδιοκτησίας σε αυτές, παρά την προφανή διαρκή παρουσία των νησιωτών εκεί επί πολλές χιλιετίες. Οι Βρετανοί οραματίζονταν ένα μέλλον στο οποίο οι αυτόχθονες θα είχαν εξαφανιστεί και θα είχαν απορροφηθεί στην αποικία.

Αδυσώπητη εξάπλωση

Η πρώτη σύγκρουση για την κατοχή γαιών ξέσπασε άμεσα. Ο οικισμός του Ρίστον Κόουβ ιδρύθηκε κοντά σε βοσκοτόπια των καγκουρώ και οι Βρετανοί υπέθεσαν ότι επρόκειτο για βοσκότοπους που είχαν δημιουργηθεί με φυσικό τρόπο (αργότερα θα επιδίωκαν να τους εκμεταλλευτούν για την εκτροφή προβάτων). Όταν μια ομάδα αυτοχθόνων ήλθε σε αντιπαράθεση με τον νέο οικισμό, τον Μάιο του 1804, η απάντηση των αποίκων ήταν να σκοτώσουν πολλούς από αυτούς. Αιχμαλώτισαν μερικά παιδιά από την ομάδα των αυτοχθόνων και επιχείρησαν να διατηρήσουν τα λείψανα των νεκρών στο όνομα της επιστήμης και της περιέργειας. Το προηγούμενο αυτό, που καθιερώθηκε ως συνήθης συμπεριφορά έναντι των αυτόχθονων Τασμανών, θα εξακολουθούσε να εφαρμόζεται καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα.

Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών για τις Αποικίες Τζορτζ Μάρεϊ (1772-1846).

ΚΑΤΩ: Οικογένεια Αβοριγίνων Τασμανών στα μέσα του 19ου αιώνα.

Τα στοιχεία για την περίοδο μετά το 1804 σπανίζουν και είναι, επομένως, δύσκολο να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για τα όσα διαδραματίστηκαν. Οι μικροβιότητες μεταξύ αποίκων και αρχικών κοινοτήτων δεν έπαψαν και υπάρχουν ενδείξεις ότι οι άποικοι συνέχισαν να κλέβουν παιδιά των αυτοχθόνων. Ωστόσο, υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι άρχισαν να αναπτύσσονται κάποιες καλύτερες σχέσεις, καθώς νησιώτες και άποικοι ανακάλυπταν τρόπους συνεργασίας. Οι αυτόχθονες απορρόφησαν, όπως ήταν επόμενο, κάποια στοιχεία του βρετανικού πολιτισμού, π.χ. την κατανάλωση τσαγιού και την κατοχή σκύλων. Η συνεργασία όμως δεν μπορούσε να αντέξει στην αδυσώπητη εξάπλωση της αποικίας.

Το 1819 φαίνεται ότι οι κοινότητες των αυτοχθόνων και των αποίκων ήταν πάνω κάτω ισομεγέθεις, με 5.000 άτομα περίπου

η καθεμία. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει μια τεράστια μείωση της κοινότητας των αυτοχθόνων μέσα στην πρώτη δεκαετία από την εγκατάσταση των Βρετανών. Μυστηριώδεις παραμένουν, ως έναν βαθμό, οι λόγοι για τη μείωση αυτήν: Παρότι η εισαγωγή ασθeneιών, οι συγκρούσεις μεταξύ των κοινοτήτων για την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, αλλά και η βία στα χέρια των αποίκων όσο τα σύνορα του οικισμού επεκτεινόταν, όλα αυτά ήταν παράγοντες που οφείλονταν στην άφιξη των Βρετανών.

Ως το 1830 ο πληθυσμός των αποίκων και των απογόνων τους είχε φθάσει τους 30.000. Μια τέτοια ταχεία αύξηση του πληθυσμού επέφερε παράλληλα αύξηση των συγκρούσεων με τις κοινότητες των αυτοχθόνων, καθώς οι άποικοι ιδιοποιούνταν όλο και περισσότερες από τις γαίες τους. Το 1824 ξεκίνησε μια εκστρατεία αντίστασης. Οι αυτόχθονες άρχισαν τακτικά επιθέσεις

Οι Αβοριγίνες της Αυστραλίας θεωρούνται ότι είναι ο παλαιότερος πολιτισμός με συνέχεια (χωρίς διακοπή) στον κόσμο. Ωστόσο, είναι αντικείμενο διαφωνιών το πότε κατέφθασαν στην Αυστραλία, με τις εκτιμήσεις να κυμαίνονται ανάμεσα σε 47.000 και 60.000 χρόνια πριν. Φωτογραφικά πορτρέτα Αβοριγίνων στα τέλη του 19ου αιώνα.

εναντίον των αποίκων και στα αγροκτήματά τους, συχνά με μεγάλη βιαιότητα. Οι Βρετανοί, έπειτα από οδηγίες που έλαβαν από το Λονδίνο να υπερασπιστούν την αποικία χρησιμοποιώντας ακόμη και βία, αντέδρασαν επιδεικνύοντας και εκείνοι επιθετικότητα.

Κατά το τέλος της δεκαετίας άποικοι και αυτόχθονες μαχητές ενεπλάκησαν σε μια σύγκρουση που έγινε γνωστή ως Μαύρος Πόλεμος. Διαθέτουμε στοιχεία ότι από το 1827 και μετά καθώς η κοινότητα των αποίκων κατέγραφε τις επιθέσεις των Αβοριγίνων εναντίον τους, αν και οι περιγραφές της δικής τους βίας ήταν πιο αόριστες. Στον πόλεμο συμμετείχαν τόσο ιδιώτες όσο και κυβερνητικές δυνάμεις – και οι δύο με στόχο να υπερασπίσουν και, κυρίως, να επεκτείνουν τα σύνορα. Αν και η αποικιακή κυβέρνηση συνιστούσε αυτοσυγκράτηση, η

ίδια η κοινότητα των αποίκων έγινε πιο μαχητική, προβαίνοντας σε εντονότερες και πιο συχνές προτροπές για εξόντωση των αυτόχθονων Τασμανών.

Πράγματι, το 1830 τα αιτήματα αυτά έφθασαν ως το Λονδίνο. Το Αποικιακό Γραφείο απηύθυνε προειδοποιήσεις για τη μη εξόντωση των νησιωτών, όντας πεπεισμένο ότι οι βιαιότητες οφείλονταν μάλλον στα σφάλματα των αποίκων παρά στο ίδιο το γεγονός της αποικιακής εξάπλωσης. Το Λονδίνο εξακολουθούσε να πιστεύει σθεναρά ότι αν ο αποικισμός είχε διεξαχθεί με τον κατάλληλο τρόπο, τότε οι αυτόχθονες Τασμανοί θα είχαν ασπαστεί τα οφέλη του «πολιτισμού» και θα είχαν εγκαταλείψει εθελοντικά τις γαίες και την κουλτούρα τους προκειμένου να απορροφηθούν από την κοινωνία των αποίκων. Βεβαίως ήταν μια αυταπάτη, βασισμένη στην άρνηση των

Η πρωτεύουσα του ομόσπονδου κρατιδίου της Τασμανίας Χόμπαρτ το 1867 (έργο του Όιγκεν φον Γκέραρντ). ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Απεικόνιση της πόλης Χόμπαρτ, το 1829 και (ΚΑΤΩ) στα μέσα του 19ου αιώνα.

Βρετανών να αναγνωρίσουν το γεγονός ότι οι αυτόχθονες πληθυσμοί επιδίωκαν να υπερασπιστούν τη γη τους – κάτι δύσκολο να αναγνωρίσουν. Άλλωστε, θα έθετε υπό αμφισβήτηση την ίδια τη νομιμότητα του σφετερισμού της περιοχής από τους Βρετανούς.

Ενώ η βρετανική κυβέρνηση εξακολουθούσε να παροτρύνει τους αποίκους και την αποικιακή κυβέρνηση να ενεργούν με αυτοσυγκράτηση στις συνδιαλλαγές τους με τους νησιώτες, επέμενε παράλληλα στη γρήγορη ανάπτυξη του νησιού. Η κυβέρνηση επέτρεψε στην Εταιρεία της Γης του Βαν Ντίμεν να προχωρήσει στην ανάπτυξη της βορειοδυτικής περιοχής και στην εγκατάσταση αγροκτημάτων για την εκτροφή προβάτων. Οι άνθρωποι της εταιρείας κυνήγησαν αλύπητα τις εκεί κοινότητες των νησιωτών. Όταν οι εργοδότες τους

στο Λονδίνο έμαθαν για τις βιαιότητες, επανέλαβαν τα περί ανάγκης αυτοσυγκράτησης, ταυτόχρονα όμως προμήθευαν τους αποίκους με όπλα.

Προς το τέλος της δεκαετίας η αποικιακή κυβέρνηση καθιέρωσε νέα μέτρα, τα οποία επιδείνωσαν την κατάσταση. Τα μέτρα περιελάμβαναν τον σχηματισμό παραστρατιωτικών ομάδων με ειδική άδεια ή περιοδευόντων αποσπασμάτων που κυνηγούσαν αυτόχθονες με σκοπό να τους εξαφανίσουν, καθώς και μία ανακοίνωση ότι προσφερόταν αμοιβή για όποιον συνέλαμβαναν ζωντανό. Όλες αυτές οι πρωτοβουλίες είχαν την έγκριση του Αποικιακού Γραφείου στο Λονδίνο, όπως την έγκρισή του είχε και η προσπάθεια περιορισμού των Τασμανών σε ένα μικρό τμήμα του νησιού, αποκομμένο από τις αρχικές γαίες και από τις περιφέρειες όπου κατοικούσαν άποικοι.

Ακόμη, το 1830 το Λονδίνο επικύρωσε τη στρατιωτικοποίηση ολόκληρης της κοινότητας με τον σχηματισμό της «Γραμμής», δηλαδή ένοπλων ανδρών που θα χτένιζαν από άκρη σε άκρη το νησί προκειμένου να συλλάβουν όσους νησιώτες είχαν απομείνει και να τους εκδιώξουν.

Οι λιγοστές εκατοντάδες αυτοχθόνων που είχαν επιζήσει κατάφεραν εύκολα να αποφύγουν τη σύλληψη εξαιτίας του ότι γνώριζαν την περιοχή. Δεν είναι εύκολο να εξηγήσουμε τους λόγους που οδήγησαν στη συνέχεια στη μείωση του πληθυσμού των αυτοχθόνων φυλών λόγω έλλειψης στοιχείων. Σύμφωνα με τους πιο πρόσφατους υπολογισμούς, περίπου 1.000 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους λόγω των βιαιοπραγιών που διαδραματίστηκαν γύρω από τα σύνορα.

Παράλληλα με τον Μαύρο Πόλεμο οι Βρετανοί επιδίωκαν βασικά μια εναλλα-

κτική πολιτική. Ο Τζορτζ Ογκούστους Ρόμπινσον, ο οποίος έφθασε στο Χόμπιπρι ως ελεύθερος άποικος στα μέσα της δεκαετίας του 1820, προσφέρθηκε να εργαστεί εθελοντικά ως «συμφιλιωτής» με τους Αβοριγίνες. Αρχικά προσελήφθη ως επικεφαλής ενός οργανισμού που είχε στόχο να «εξημερώσει» μια συγκεκριμένη ομάδα ιθαγενών στη νήσο Μπρούνι, κοντά στην νοτιοανατολική ακτή της Τασμανίας. Καθώς το υπόλοιπο νησί βρισκόταν συνεχώς υπό τη βία, από τον Ρόμπινσον ζητήθηκε να ηγηθεί μιας ευρύτερης περιοδεύουσας «φιλικής αποστολής» στις κοινότητες των αυτοχθόνων προκειμένου να διαπραγματευτεί τον εθελούσιο επαναπατρισμό τους μακριά από τους οικισμούς των Βρετανών. Όταν τα εναπομείναντα αυτά έθνη των Αβοριγίνων συνειδητοποίησαν ότι η συνέχιση του πολέμου θα σήμαινε τον ολοκληρωτικό

Ο Τζορτζ Ογκούστους Ρόμπινσον (1791-1866).

αφανισμό τους, οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στην παράδοσή τους στα τέλη του 1831. Μέρος των όρων που επέβαλαν οι Βρετανοί ήταν να καταφύγουν, συνοδευόμενοι από τον Ρόμπινσον, στη νήσο Φλίντερς, 40 περίπου μίλια μακριά από την ακτή της Τασμανίας, προκειμένου να στήσουν εκεί έναν νέο οικισμό Αβοριγίνων.

Πολιτισμική γενοκτονία

Με το πέρας της σύγκρουσης ο Ρόμπινσον πραγματοποίησε περιοδεία στη Γη του Βαν Ντίμεν σε μια προσπάθεια να ανακαλύψει και να πείσει τους επιζήσαντες Τασμανούς να κατευθυνθούν και εκείνοι στον οικισμό της Νήσου Φλίντερς. Η αποστολή του, εγκεκριμένη από το Λονδίνο, συνίστατο στην απομάκρυνση ολόκληρου του πληθυσμού των αυτόχθονων με στόχο τη δημιουργία μιας «εθνοτικά εκκαθαρισμένης» περιοχής.

Με τη βοήθεια κάποιων αυτόχθονων οδηγών, με τους οποίους είχε συνάψει φιλικές σχέσεις, καθώς και με έναν συνδυασμό διπλωματίας και απειλών, το 1835 είχε πλέον επιτύχει τον στόχο του: όσοι είχαν απομείνει ζωντανοί (εκτός από λιγοστούς φυγάδες και από μια μικρή ομάδα μεικτού φυλετικά πληθυσμού) είχαν μετακινηθεί στη νήσο Φλίντερς. Η επιτυχία των οδηγών του στις διαπραγματεύσεις τους με τους αυτόχθονες Τασμανούς οφειλόταν, εν μέρει, στις υπενθυμίσεις του Ρόμπινσον ότι μόνη εναλλακτική λύση ήταν η εξόντωση.

Στη νήσο Φλίντερς ο Ρόμπινσον επιδίωξε να μεταμορφώσει τους επιζήσαντες αυτόχθονες που κατοικούσαν στον οικισμό Ουαϊμπαλένα, όπως τον αποκαλούσαν οι ίδιοι, σε Εγγλέζους. Αν και, θεωρητικά, οι άνθρωποι είχαν πάει εκεί με τη θέλησή τους και ήταν ελεύθεροι να κινούνται στο νησί

Τασμανοί Αβορίγινες, το 1856 (έργο του Ρόμπερτ Ντόουλινγκ).

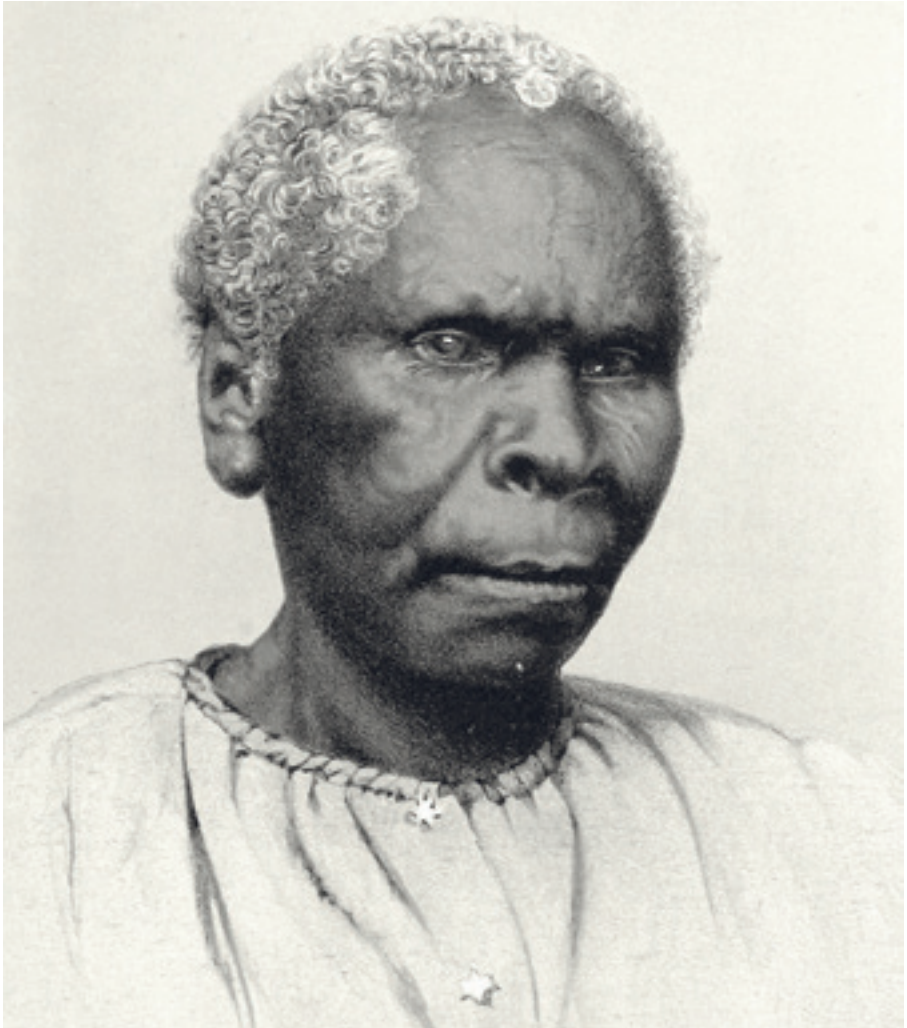

αντί να παραμένουν περιορισμένοι μέσα στον οικισμό, ωστόσο δεν είχαν το δικαίωμα να φύγουν. Στόχος των Βρετανών ήταν η καταστροφή κάθε κουλτούρας των αυτοχθόνων και η αντικατάστασή της με αυτήν των αποίκων: αυτός ήταν ο τρόπος με τον οποίο σκόπευαν να μοιραστούν μαζί τους τα οφέλη του αποικισμού. Σήμερα θα τον αποκαλούσαμε πολιτιστική γενοκτονία.

Στη Γη του Βαν Ντίμεν τόσο η κοινότητα των αποίκων όσο και επισκέπτες, όπως ο Κάρολος Δαρβίνος, πανηγύρισαν την απομάκρυνση όλων αυτών των πληθυσμών. Η αξία της γης ανέβηκε κατακόρυφα και η βρετανική κυβέρνηση ήταν ευχαριστημένη

αφού δεν θα αντιμετώπιζε πλέον άλλα εμπόδια στην αποικιακή ανάπτυξη που τόσο πολύ ήθελε. Πράγματι, το Λονδίνο εντυπωσιάστηκε τόσο από την επιτυχία της πολιτικής διαχείρισης των εκεί κοινοτήτων των Αβοριγίνων ώστε ο οικισμός του Ρόμπινσον αναδείχθηκε σε πρότυπο για τις λοιπές αποικίες της Αυστραλίας. Σύντομα έδωσαν εντολή στον Ρόμπινσον να μεταφερθεί στην ηπειρωτική Αυστραλία για να οργανώσει παρόμοιες κοινότητες. Η ιδέα ότι οι κοινότητες των αυτοχθόνων θα έπρεπε να παραμένουν χωριστές από τους αποίκους κατέλαβε κεντρική θέση στο όραμα των Βρετανών για τον αποικισμό της Αυστραλίας.

Ο Τρουγκανίνι (1812-1876) υπήρξε ο τελευταίος αμιγώς ιθαγενούς καταγωγής Τασμανός.

Ακόμη και να το δει κανείς ως ξεχωριστή περίπτωση, το πείραμα της νήσου Φλίντερς ήταν ανεπιτυχές. Παρά τις έντονες προσπάθειες του Ρόμπινσον και άλλων ανθρώπων, όπως των αυτοχθόνων Γουόλτερ Άρθουρ και Γουίλιαμ Λάνε, οι οποίοι είχαν προσαρμολοστεί στην κοινωνία των αποίκων, τελικά αποδείχθηκε ότι ήταν πιο δύσκολο να φανιστεί ο πολιτισμός των αυτοχθόνων παρά οι ίδιοι οι άνθρωποι. Η περιορισμένη επιτυχία του Ρόμπινσον να πείσει τους αυτόχθονες Τασμανούς να αλλάξουν θα μπορούσε να παραβληθεί μόνο με την αποτυχία του να διατηρήσει την κοινότητα ζωντανή. Οι ασθένειες μάλιστα κατά διαστήματα τον οικισμό και το 1847 στην Ουαϊμπαλένα είχαν απομείνει λιγότεροι από 50 αυτόχθονες Τασμανοί.

Στο τέλος η νήσος Φλίντερς εγκαταλείφθηκε, όπως εγκαταλείφθηκαν και οι προσπάθειες για τη δημιουργία παρόμοιων κοινοτήτων σε άλλες αποικίες της Αυστραλίας. Κατά τη δεκαετία του 1840 στη βρετανική κυβέρνηση, αλλά και ευρύτερα, είχε ριζωθεί η ιδέα ότι οι αυτόχθονες λαοί της αυτοκρατορίας ήταν γενικά καταδικασμένοι. Δεν ήταν δυνατόν να σωθούν, ζούσαν εκτός χρόνου και θα εξαφανίζονταν μπροστά στην ισχύ του σύγχρονου κόσμου. Αυτό ήταν το αφήγημα με το οποίο προσπαθούσαν να καλύψουν την καταστροφική τακτική της αυτοκρατορίας ως μια κάπως φυσική διαδικασία. Η εξάλειψη του αυτόχθονος πληθυσμού της Γης του Βαν Ντίμεν έγινε σημείο αναφοράς πάντοτε ως απόδειξη αυτής της θέσης. Η γενική θεώρηση ότι οι αυτόχθονες είναι μια καταδικασμένη φυλή προβλήθηκε με ποικίλες αναπαραστάσεις του πολιτισμού τους. Κατ' αρχάς, αποτελούσε συνηθισμένο θέμα στις εφημερίδες – στους *Times* δημοσιεύονταν συχνά άρθρα με θέμα τον θάνατο των αυτόχθονων Τασμανών, τα οποία διεκήρυτταν, για παράδειγμα, τον θάνατο του «Τελευταίου Άνδρα» το 1864. Ακόμη, τα βρετανικά μουσεία προέβαιναν σε παρόμοιες αναπαραστάσεις βάσει των

οποίων τα κρανία αυτόχθονων Τασμανών επιδεικνύονταν σε εκθέσεις σχετικές με τις ανθρώπινες φυλές, όπου οι λαοί αυτοί εμφανίζονται στις κατώτερες βαθμίδες της κλίμακας της ανθρώπινης ανάπτυξης, θέλοντας να υπονοήσουν ότι επρόκειτο περί ανθρώπων της Λίθινης Εποχής, οι οποίοι δεν κατόρθωσαν να επιβιώσουν όταν συναντήθηκαν με τον σύγχρονο κόσμο. Εν τω μεταξύ, οι Βρετανοί (ή, μάλλον, οι Ευρωπαίοι στο σύνολό τους) κατελάμβαναν την κορυφή αυτής της φυλετικής ιεραρχίας. Παρόμοια εκθέματα παρουσιάζονταν στα βρετανικά μουσεία έως σχετικά πρόσφατα, ενώ τα λείψανα επιστράφηκαν στην κοινότητα των Τασμανών Αβοριγίνων μόλις κατά τα τέλη του 20ού αιώνα.

Ωστόσο, ίχνη της γενοκτονίας που έγινε στην άλλη άκρη του κόσμου υπάρχουν ακόμη και σήμερα στη Βρετανία: ένα από αυτά είναι ο τάφος του Τζορτζ Ογκούστους Ρόμπινσον, ο οποίος ετάφη στο κοιμητήριο του Αβαείου του Μπαθ. Ο Ρόμπινσον επέστρεψε στην Αγγλία μετά το πέρας της αποστολής του και μνημονεύεται στην πλάκα που βρίσκεται στον τάφο του ως ο «ειρηνευτής των Τασμανών Αβοριγίνων». Το ζήτημα της γενοκτονίας στην Αυστραλία εξακολουθεί να αποτελεί ένα ερωτηματικό τόσο για την ιστορία της Αυστραλίας όσο και για εκείνη της Βρετανίας. Ο αφανισμός της συντριπτικής πλειονότητας των αυτόχθονων Τασμανών πραγματοποιήθηκε από Βρετανούς που υπεραμύνονταν της βρετανικής αποικιακής ιδέας. Η εθνοτική εκκαθάριση της Τασμανίας ήταν ένα πρόγραμμα που είχε λάβει την έγκριση της βρετανικής κυβέρνησης και καθόρισε, για κάποιο διάστημα, τις σχέσεις με τις κοινότητες των αυτοχθόνων σε όλες τις βρετανικές αποικίες στην Αυστραλία. Εν τέλει, η ιστορία του αφανισμού τους έχει καταστεί πλέον μέρος του βρετανικού πολιτισμού. Επρόκειτο καθαρά για μια γενοκτονία που διέπραξαν οι Βρετανοί και είναι καιρός η Βρετανία να αντιμετωπίσει με τη σειρά της την πραγματικότητα.

■ **Ο Τομ Λόσον** είναι καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Νορθάμπρια (Νιουκάσλ).
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ελένη Πουλάκου.

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΙΤΗΣΗΣ

του ΜΑΡΚ ΠΟΝΑΝ

Ο Ρίχαρντ Στράους χάραξε την πορεία του με προσεκτικά βήματα από τα τέλη του 19ου έως τα μέσα του 20ού αιώνα, στη διάρκεια μιας παραχώδους περιόδου που άφησε το στίγμα της στην Ιστορία, κατά την οποία επήλθε πληθώρα μετασχηματισμών και μεταμορφώσεων.

Η 150ή επέτειος από τη γέννηση του Στράους, το 1864 στο Μόναχο, εορτάστηκε το 2014 στο ετήσιο συναυλιακό πρόγραμμα «BBC Proms». Πάμπολλα έργα ορχηστρικής και οργανικής μουσικής έχουν βασιστεί σε δικές του δημιουργίες, από τα συμφωνικά ποιήματα, που έγραψε στις δεκαετίες του 1880 και του 1890, ως τις *Μεταμορφώσεις*, που γράφηκαν το 1945. Κάποια συμφωνικά ποιήματα, όπως τα *Δον Χουάν* και *Θάνατος και Μεταμόρφωση* (γραμμένα και τα δύο κατά τα έτη 1888-1889) υπήρξαν τα πρώτα του βήματα προς το πάνθεον των διάσημων συνθετών, τα σπουδαιότερα επιτεύγματά του όμως είναι οι όπερες. Η *Σαλώμη* (1905), γραμμένη επάνω στη δική του μεταφραστική εκδοχή του θεατρικού έργου του Όσκαρ Γουάιλντ, ήταν το πρώτο έργο που τον ανέδειξε. Ακολούθησαν η *Ηλέκτρα* (1909) και *Ο Ιππότης με το Ρόδο* (1911), και τα δύο σε συνεργασία με τον ποιητή Χιούγκο φον Χόφμανσταλ. Κατά

την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ήδη πλούσιος, ενώ είχε τη σύνεση να καταθέσει μέρος από τα χρήματά του στο Λονδίνο, τα οποία όμως κατασχέθηκαν με το ξέσπασμα του πολέμου. Ποιος θα μπορούσε να κατηγορήσει τον Ρίχαρντ Στράους για την κάπως νευρωτική προσοχή που επέδειξε αργότερα όσον αφορά τα εισοδήματά του;

Σε αντίθεση με τον απένταρο Βάγκνερ, τον επαναστάτη που επαφίετο στη γενναϊοδωρία των άλλων, ο Στράους κατόρθωσε να γίνει οικονομικά ανεξάρτητος σχετικά νωρίς, μολονότι, όπως και ο Βάγκνερ, ήταν ριψοκίνδυνος. Τα συμφωνικά ποιήματά του ήταν αρκετά για να χαρακτηριστεί «αρχιδάιμονας του μοντερνισμού και της κακοφωνίας», ενώ η *Σαλώμη* προκάλεσε διεθνές σκάνδαλο. Η προεμίρα στη Δρέσδη απέσπασε 38 μπιζαρίσματα, αλλά η διστακτικότητα των Βρετανών καθυστέρησε την παραγωγή του έργου για πέντε ολόκληρα χρόνια και, ακόμη και τότε, το ανέβασμά

«Ο αρχιδάιμονας του μοντερνισμού», όπως χαρακτηρίστηκε ο Ρίχαρντ Στράους, σε πρόβες στη Βαϊμάρη της Γερμανίας κατά τη δεκαετία του 1890. ΚΑΤΩ: Ο Στράους στο Λονδίνο, το 1914.

Ο Γερμανός συνθέτης της ύστερης ρομαντικής περιόδου Ρίχαρντ Στράους (1864-1949) χαρακτηρίστηκε ως «ο μουσουργός με τη μαγική μπαγκέτα» (έργο του Μαξ Λίμπερμαν, 1918). ΔΕΞΙΑ: Ο Βρετανός πρωθυπουργός Χέρμπερτ Άσκουιθ (1852-1928). ΚΑΤΩ: Ο Στράους στην είσοδο του ξενοδοχείου Οτέλ ντε Παρί, το 1936.

της απαγορεύθηκε αρχικά. Τελικά, ο Τόμας Μπίτσαμ την ενέταξε στο πρόγραμμα του Κόβεντ Γκάρντεν έναν χρόνο μετά την *Ηλέκτρα*, ο λόρδος αυλάρχης όμως δεν δεχόταν επί ουδενί και η ιστορία του πώς κατόρθωσε ο Μπίτσαμ να τον πείσει είναι συναρπαστική.

Ο Μπίτσαμ πήγε στην εξοχική οικία του πρωθυπουργού Χέρμπερτ Άσκουιθ και τον έπεισε να επέμβει, ώστε η Βρετανία να μη φανεί υποδεέστερη στα μάτια του κόσμου. Η παρέμβαση αποδείχθηκε σωτήρια και, λίγο αργότερα, ο Μπίτσαμ εκλήθη στο γραφείο του λόρδου αυλάρχη προκειμένου να φθάσουν σε κάποιον συμβιβασμό. Καμία σκηνή δεν κόπηκε, τα λόγια όμως άλλαξαν, καθώς λογοκρίθηκαν οι στιχομυθίες μεταξύ Σαλώμης και Ιωάννη Βαπτιστή, ενώ η εμφάνιση της κομμένης κεφαλής του προφήτη απαγορεύθηκε και αντικαταστάθηκε με έναν δίσκο καλυμμένο απλώς με πανί. Τα λόγια της Σαλώμης, «*Αν με είχες κοιτάξει, θα με είχες αγαπήσει*», αντικαταστάθηκαν με τη φράση «*...θα με είχες ευλογήσει*».

Ο Μπίτσαμ κατόρθωσε επίσης να πείσει τους τραγουδιστές να αποδεχθούν το νέο λιμπρέτο, όταν όμως έφθασε η ώρα της παράστασης, η νευρικότητά τους επηρέασε τη Φινλανδή σοπράνο Άινο Ακτέ, η οποία παρασύρθηκε από το πρωτότυπο έργο. Το «μικρόβιο» εξαπλώθηκε και, μέσα σε λίγη ώρα, ο θίασος είχε επιστρέψει στο αρχικό λιμπρέτο. Ο Μπίτσαμ επιχείρησε, χωρίς επιτυχία, να καταπνίξει τις φωνές των τραγουδιστών, καθώς γνώριζε ότι το Κόβεντ Γκάρντεν βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο του γραφείου του λόρδου αυλάρχη. Όταν η αυλαία έπεσε, ο Μπίτσαμ είδε τον λόρδο αυλάρχη και τους ακολούθους του να κατευθύνονται από τα παρασκήνια προς το μέρος του. Παρότι αισθάνθηκε την ανάγκη να εξαφανισθεί, αποφάσισε να υπερασπιστεί τη θέση του και, για μεγάλη του έκπληξη, διαπίστωσε ότι είχαν έρθει όλοι για να τον συγχαρούν. Όπως έγραψε αργότερα, δεν έμαθε ποτέ «*αν χρωστάμε αυτή την ευτυχή τελική πινελιά στην ατελή άρθρωση των τραγουδιστών, στην άγνοια της γλώσσας...*

ή στη διπλωματική τους απόφαση να δείξουν ότι όλα πήγαιναν όσο το δυνατόν καλύτερα σε μια κατάληξη την οποία ούτε εκείνοι ούτε εγώ μπορούσαμε να προβλέψουμε και να θέσουμε υπό έλεγχο».

Η *Σαλώμη* και η *Ηλέκτρα* αποδόθηκαν περίφημα στο συναυλιακό πρόγραμμα του BBC, όπως και η εφάμιλλη του Μότσαρτ γοητεία της επόμενης όπεράς του, *Ο Ιππότης με το Ρόδο*, και, μάλιστα, λίγο μετά την αμφιλεγόμενη νέα σκηνοθεσία της στο Γκλάντμπορν. Ακόμη και αν ο Στράους είχε πεθάνει μετά την παρουσίασή τους, τα δύο αυτά έργα θα ήταν αρκετά για να του εξασφαλίσουν τη φήμη: όταν οι στρατιώτες των ΗΠΑ χτύπησαν την πόρτα του με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τους χαιρέτησε με τα παρακάτω λόγια: «*Είμαι ο Ρίχαρντ Στράους, συνθέτης του Ιππότη με το Ρόδο*». Ωστόσο, ο Στράους συνέχισε να έχει επιτυχίες στη ζωή του, όπως οι επόμενες δύο όπερές του, *Η Αριάδνη στη Νάξο* και *Η Γυναίκα χωρίς Σκιά*, που είναι εξαιρετικές.

Η δεύτερη, που ανέβηκε για πρώτη φορά το 1919, σηματοδότησε την αρχή μιας πενταετούς θητείας στη θέση του συνδιευθυντή στην Κρατική Όπερα της Βιέννης, μετά την οποία, σε ηλικία 60 ετών, ο Στράους συνέθεσε το απολαυστικό *Ιντερμέτζο* πάνω σε δικό του λιμπρέτο. Εν τω μεταξύ, η συνεργασία με τον Χόφμανσταλ είχε ως αποτέλεσμα μια νέα όπερα, βασισμένη στον ελληνικό μύθο περί της παραμονής της Ωραίας Ελένης στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του Τρωικού Πολέμου, το έργο όμως απέτυχε και ο Στράους επιδίωξε έναν νέο *Ιππότη με το Ρόδο*. Το αποτέλεσμα ήταν η *Αραμπέλα*, ο Χόφμανσταλ όμως πέθανε από εγκεφαλικό όσο ο Στράους ασχολείτο με τη σύνθεση της μουσικής και, όταν το έργο ανέβηκε πια στη σκηνή το 1933, την εξουσία είχε αναλάβει ο Χίτλερ.

Το γεγονός αυτό υπήρξε καταστροφικό για τον Στράους. Ο νέος συνεργάτης του, ο Αυστριακός συγγραφέας Στέφαν Τοβάιχ, ήταν Εβραίος στην καταγωγή, ωστόσο ο Στράους κατάφερε να περιλάβει το όνομά του στη θεατρική αφίσα για τη νέα όπερα,

Εξώφυλλο του *Illustrated London News*, με τη Φινλανδή σοπράνο Άινο Ακτέ ως Σαλώμη.

το 1935, απειλώντας να αποσύρει την όλη παραγωγή. Οι Ναζί, που τον είχαν ανακηρύξει πρόεδρο του νέου Κρατικού Ινστιτούτου Μουσικής (Reichsmusikkammer), ενέδωσαν τελικά, αλλά επέτρεψαν το ανέβασμα μόνο τριών παραστάσεων της όπερας και ενημέρωσαν τον Στράους ότι θα έπρεπε να παραιτηθεί από τη θέση του.

Η απώλεια του Χόφμανσταλ και του Τσβάιχ ήταν μεγάλο χτύπημα για αυτόν. Ο Στράους δεν βρήκε ποτέ ξανά κάποια δημιουργική λογοτεχνική ιδιοφυΐα για να συνεργαστεί και δεν επανήλθε ποτέ στην πρώτη γραμμή των εξελίξεων στην όπερα. Στη συνέχεια, ωστόσο, θα συνέθετε θαυμάσια έργα και, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, ανέσυρε από τη λήθη ένα σενάριο, το οποίο είχε γράψει ο Χόφμανσταλ το 1920,

και το διόρθωσε προκειμένου να το χρησιμοποιήσει στην τελευταία τρίπρακτη όπερά του *Ο Έρωτας της Δανάης*, όπου περιέγραφε τον έρωτα της Δανάης για έναν θνητό και την επακόλουθη απόρριψη του Δία. Το αρχικό σχέδιο ήταν το ανέβασμα της όπερας προς τιμήν των 80ών γενεθλίων του συνθέτη το 1944, μετά όμως την απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ έκλεισαν όλα τα θέατρα και επιτράπηκε μόνο μία πρόβα τζενεράλε. Αυτή η όπερα παρουσιάζεται σπάνια επί σκηνής στις ημέρες μας, η εκτέλεσή της όμως, το καλοκαίρι του 2014, σε μια συναυλία στη Φραγκφούρτη, ανέδειξε το καθηλωτικό ορχηστρικό ιντερλούδιο της τρίτης πράξης, γνωστό ως «Η Παράιτηση του Δία». Αυτά τα τελευταία έργα του –μεταξύ των οποίων και τα *Τέσσερα Τελευταία Τραγούδια*– αναπαριστούν την παράιτηση και τον θάνατο με αδιαφιλονίκητα απaráμιλλο τρόπο σε μουσικό έργο. Ο θάνατος όμως ήταν κάτι που ο Στράους είχε κατανοήσει από τα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του και, όπως είπε λίγο προτού πεθάνει, το 1949, τον έκανε να νιώθει όπως ακριβώς το είχε γράψει για το *Θάνατος και Μεταμόρφωση*.

Όσο για τη συμπάθεια που του καταλογίζουν ότι έτρεφε προς τους Ναζί, όσοι γνωρίζουν τα γεγονότα μπορούν, στη χειρότερη περίπτωση, να τον κατηγορήσουν ότι παρίστανε πως δεν καταλάβαινε τίποτε. Ο Στράους ήταν 70 ετών όταν ο Χίτλερ ανέλαβε την εξουσία και, καθώς η νύφη του και η εγγονή του ήταν Εβραίες και τις προστάτευε ως το τέλος, όφειλε να είναι πολύ προσεκτικός. Όσο για την αποδυνάμωση της έμπνευσής του λόγω ηλικίας, τα αδιαμφισβήτητα θαυμάσια *Τέσσερα Τελευταία Τραγούδια* γράφηκαν όταν ο συνθέτης ήταν 85 ετών. Μετά τον πόλεμο η όπερα ακολούθησε νέους δρόμους με συνθέτες όπως ο Μπέντζαμιν Μπρίτεν και, παρότι ο Στράους ανήκει σε ένα προγενέστερο μουσικό είδος, παραμένει απολύτως απaráβλητος με τον δικό του τρόπο.

Ο **Μαρκ Ρόναν** είναι επίτιμος καθηγητής Μαθηματικών στο Πανεπιστημιακό Κολέγιο του Λονδίνου. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ελένη Πουλάκου.

ΤΟ ΠΑΤΑΡΙ ΤΟΥ ΛΟΥΜΙΔΗ

Το θρυλικό στέκι της αθηναϊκής διάνοησης

του ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ

Τον Ιανουάριο του 1938 οι αδελφοί Λουμίδη εγκαινιάζουν, στο ανακαινισμένο Μέγαρο Νικολούδη, το θρυλικό Πατάρι, στην οδό Σταδίου 38, δίπλα στο βιβλιοπωλείο της Εστίας και απέναντι από την Αμερικανική Βιβλιοθήκη. Μπορεί να μην είχαν πρόθεση να δημιουργήσουν ένα λογοτεχνικό καφενείο, μεσούσης της δικτατορίας του Μεταξά, το Πατάρι όμως, ως συνέχεια του ιστογείου του καταστήματος, έγινε πολύ γρήγορα πόλος έλξης της προοδευτικής διάνοησης της Αθήνας.

Η αύρα του προσείλκυσε διανοούμενους, λογοτέχνες, δημοσιογράφους, ηθοποιούς και καλλιτέχνες, που περνούσαν καθημερινά από το νέο στέκι και αντήλλασαν ιδέες και απόψεις, απολαμβάνοντας τον καφέ τους. Ο καθημερινός συγχρωτισμός τόσων ανθρώπων του πνεύματος και των τεχνών μετέτρεψε σιγά σιγά το Πατάρι, που είχε τα τραπέζια του διατεταγμένα σε σχήμα Π, αρκετά κοντά το ένα στο άλλο, σε ένα εργοτάξιο ιδεών και σε φυτώριο νέων δημιουργών.

Στα δεξιά όπως ανέβαινες τη σκάλα κάθονταν συνήθως ηθοποιοί και δημοσιογράφοι, έχοντας απέναντι θεατρικούς συγγραφείς και επιθεωρησιογράφους, ενώ οι λογοτέχνες, οι ποιητές και οι πεζογράφοι προτιμούσαν το βάθος του χώρου. Οι διανοούμενοι του πνεύματος και της τέχνης συνήθιζαν να πηγαίνουν μετά τις 11 και να κάθονται έως τις 3 μ.μ., ενώ το πρωί έπιναν τον καφέ τους οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι δικηγόροι και οι χρηματιστές.

Πολλά έργα λέγεται ότι γράφθηκαν ή σχεδιάστηκαν στο Πατάρι του Λουμίδη, όπου αναπτύχθηκαν ισχυρές καλλιτεχνικές φιλίες. Τις παρέες των διανοουμένων εξυπηρετούσε χαμογελαστός ο συμπαθής κύριος Τάκης,¹ ο σερβιτόρος, που διέθετε αέρα παριζιάνικο, αφού είχε προϋπηρεσία και στην Πόλη του Φωτός.

Οι μοντέρνοι ποιητές συγκροτούσαν μια ισχυρή ομάδα, καθώς μεταξύ των διάσημων θαμώνων ήταν ο Οδυσσεάς Ελύτης και ο Νίκος Γκάτσος, που κάθονταν στο δεύτερο τραπέζι του ενός τοίχου, όπως θυμάται η ποιήτρια Λίντια Στεφάνου.

Στο βιβλίο του *Ανοιχτά Χαρτιά* ο Ελύτης αναφέρεται εκτενώς στις αναμνήσεις του από το Πατάρι, στο κεφάλαιο «Το χρονικό μιας δεκαετίας»:

*«Με το Νίκο Γκάτσο είχαμε τώρα στήσει το στρατηγείο μας καταμεσής της οδού Σταδίου, στο πατάρι του Λουμίδη. Εκεί κουβαλούσαμε τις καινούργιες αγάπες μας, κυριολεκτικά και μεταφορικά, θέλω να πω τις καινούργιες ποιητικές συλλογές και τις καινούργιες φιλενάδες μας. Στα διπλανά τραπέζια η μαύρη αγορά έπαιρνε και έδινε, απίθανοι τύποι έκλειναν παρτίδες ζάχαρη και παρτίδες κονοέρβα, υπογράφανε χαρτιά και παραδίνανε πελώριες βαλίτσες, παστωμένες από ετοιμοθάνατα εκατομμύρια. Μας κοίταζαν με την ίδια δυσπιστία που τους κοιτάζαμε κι εμείς, έντρομοι κάποτε, όταν το αυτί τους έπιανε στην τύχη κομμάτια από τη συνθηματική μας γλώσσα, την πλουτισμένη εντελώς πρόσφατα, από καθαρόαιμα ισπανικά, εκείνα τα verde que te quiero verde, και τ' άλλα τα πιο ελκυστικά στη γλώσσα, τα *En la noche platinoche, Noche, que noche pochera*. Έτσι, με τούτα και με 'κείνα, έφτασαν μια μέρα στο τυπογραφείο η Αμοργός και ο Ήλιος ο Πρώτος. Ήταν ένας κάρφος στους οφθαλμούς των ορθολογιστών, που η μοίρα τους φαίνεται το έχει ν' αγνοούν την απευθείας επικοινωνία της ομορφιάς με τον ηθικό κόσμο. Δεν μιλώ εδώ πέρα για την ποιότητα, μολονότι σε*

τελευταία ανάλυση γι' αυτήν θα είχαν να παλέψουν οι δύο παρατάξεις: εκείνη που μιλούσε για την ελευθερία και η άλλη που την πραγμάτωνε. Το θέμα ήταν αυτός ο πόθος της αλλαγής για την έκφραση, που είχε πρώτη φορά εκδηλωθεί με την αιχμή του απελευθερωμένου λυρισμού, να γενικευθεί, να διατυπωθεί σαν απαίτηση καθολική για ένα "νέο πνεύμα", όπως το είχαμε κι εμείς συλλάβει από την αρχή και όπως άρχιζαν τώρα, οι πιο ξύπνιοι από τους νέους, να το αισθάνονται και να συγκεντρώνονται γύρω μας. Πριν περάσει χρόνος, το πατάρι του Λουμίδα άρχισε να βουίζει από ένα παρδαλό μελίσι, ποιητές χλωμούς και κοπέλες ξέμαλλες, που απελπίζανε τα γκαρσόνια κι εκτοπίζανε σιγά σιγά τους μαυραγορίτες κατά το κλιμακοστάσιο».

Η «ανεπίσημη σχολή» δημιουργών

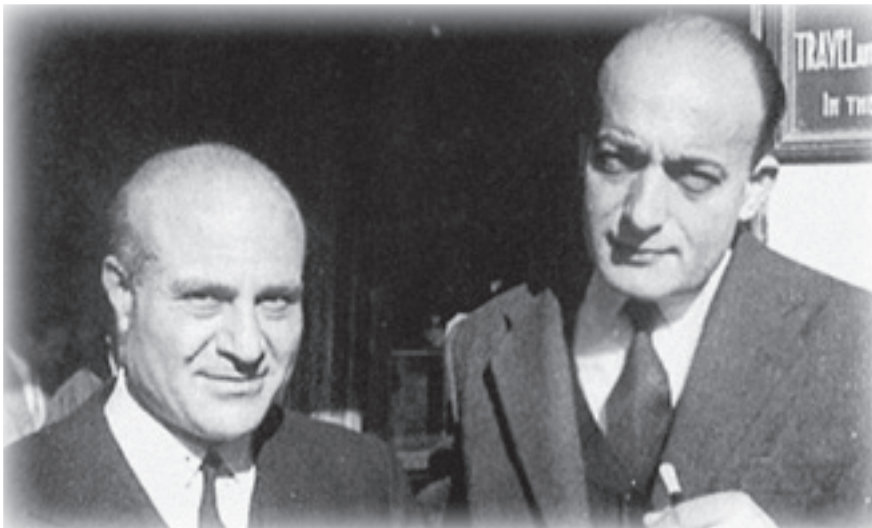
Και συνεχίζει ο Ελύτης:

«Άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, εκείνοι που έχουνε σήμερα ένα όνομα και οι άλλοι που οι βιοτικές συνθήκες παρασύρανε μακριά, έκαναν τη θητεία τους σ' αυτή την ανεπίσημη σχολή, εκεί, γύρω στις μεσημεριατικές ώρες, ανάμεσα έντεκα και τρεις.

»Ο Νάνος Βαλαωρίτης (πριν ακόμη το σκάσει στην Αίγυπτο), ο Μίλτος Σαχτούρης, ο Γιώργος Λίκος, η Ελένη Βακαλό, ο Δημήτρης Κόρσος, ο Δ. Παπαδίτσας, ο Γιάγκος Αραβαντινός, και λίγο αργότερα ο Τάκης Σινόπουλος, η Λύδια Στεφάνου, ο Νίκος Φωκός, ο Γιώργος Μαυροειδής. Και ακόμη ο Αντώνης Βουσβούνης, ο Αλέξανδρος Ξύδης, ο Αλέξης Σολομός, ο Αντρέας Καμπάς, αυτοί που, μαζί με τη Μάτση Ανδρέου, θα δημιουργούσανε αργότερα μια καινούργια ανεξάρτητη ομάδα γύρω από το περιοδικό Τετράδιο».

Ο αεικίνητος Ρόμπι

Στην «ανεπίσημη σχολή» του Παταριού θήτευσε από 18 χρόνων και ο βετεράνος πολυταξιδεμένος ποιητής και σκηνοθέτης, Ροβήρος Μανθούλης, ο οποίος, το 1949, εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Σκαλοπάτια*. Ο «αεικίνητος Ρόμπι»² ανέβηκε στο Πατάρι μάλλον στις αρχές του 1948 και η πρώτη θητεία του διήρκεσε ως τον Σεπτέμβριο του 1949, οπότε έφυγε στην Αμερική με υποτροφία για σπουδές δημοσιογραφίας στο Πανεπιστήμιο Σίρακιους της πολιτείας της Νέας Υόρκης. Ήταν ο μικρότερος σε ηλικία αλλά οι μεγαλύτεροι

Δύο διάσημοι θαμώνες, οι ποιητές Οδυσσεάς Ελύτης (αριστερά) και Νίκος Γκάτσος. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο σερβιτόρος κύριος Τάκης με άσπρο σακάκι και παπιγιόν εν δράσει...

τον υποδέχθηκαν θερμά, ίσως «γιατί ήμουν ξανθός! Πράγμα σπάνιο...», όπως λέει ο ίδιος. Μοίρασε τα ποιήματά του, όπως ο Καβάφης, δακτυλογραφημένα, πριν ακόμη εκδοθούν σε βιβλίο. Η γραφή του είχε υπερρεαλιστικές επιρροές, ενώ έδειξε αμέσως ενδιαφέρον και έγινε οπαδός του αποδομητικού ποιητικού κινήματος του λειτρισμού, που ίδρυσε ο Ιζντόρ Ιζού.

Για την πρώτη του ποιητική εμφάνιση έγραφαν, μεταξύ άλλων, οι φίλοι του ποιητές Νικηφόρος Βρεττάκος και Μιχάλης Κατσαρός, ενώ την παρέα του στο φιλολογικό Πατάρι του Λουμίδη αποτελούσαν και οι Νίκος Γκάτσος, Μάνος Χατζιδάκις, Γιάννης Τσαρούχης, Βαγγέλης Γκούφας, Μίνως Αργυράκης, Δημήτρης Χριστοδούλου, Λεωνίδας Ζενάκος, ο κριτικός Αλέκος Αργυρίου και ο σκηνοθέτης Φρίξος Ηλιάδης, που εξέδιδε το περιβόητο περιοδικό *Ποιητική Τέχνη*. Αμέσως μόλις γύρισε από την Αμερική, τον Μάιο του 1953, ο Μανθούλης έτρεξε στο Πατάρι του Λουμίδη και άρχισε τη δεύτερη θητεία του, έως το 1960.

Οι συζητήσεις στο Πατάρι ήταν τόσο έντονες και ενδιαφέρουσες που διαρκούσαν ώρες. Έτσι, ένα βράδυ οι υπάλληλοι τους ξέχασαν και τους κλείδωσαν επάνω, οπότε ήρθε η Πυροσβεστική για να τους βγάλει από το πλαϊνό παράθυρο, στη Στοά Νικολούδη. Στην παρέα μαζί τον Μανθούλη ήταν οι Κατσαρός, Χατζιδάκις, Γκάτσος, Τσαρούχης και ο δίμετρος Δημήτρης Χριστοδούλου.

Ο ουρανοκατέβατος Μάνος Χατζιδάκις

Επίλεκτο μέλος και ένα από τα μεγάλα ονόματα που άφησαν το στίγμα τους στο Πατάρι ήταν ο Μάνος Χατζιδάκις. Την ένταξή του στην παρέα των δημιουργών περιγράφει με λεπτομέρειες στο προαναφερθέν κεφάλαιο ο Οδυσσεάς Ελύτης:

«Μέσα σ' αυτό το νταβατούρι, μια μέρα μας έπεσε, θυμάμαι, από τον ουρανό ένα νούμερο που δεν το περιμέναμε. Ήταν ένας νέος λεπτός, με κοντό σγουρό μαλλί και μεγάλα μαύρα μάτια, που, φυσικά, έγραφε κι εκείνος στίχους ελεύθερους, όταν όμως είδε ότι τα χειρόγραφα του δεν προξενή-

σανε την εντύπωση που προσδοκούσε το γύρισε αμέσως αλλού. Ήταν, λέει, και μουσικός. Μουσικός; Απορήσαμε όλοι μας. Δηλαδή τι μουσικός; Βιολιστής; Πανίστας; Όχι, όχι, μας εξήγησε. Ήταν συνθέτης. Ε, αυτό δεν το περιμέναμε. Υπήρχε λοιπόν στην Ελλάδα ένα τέτοιο είδος; Είδηση δεν είχαμε. Ο τελευταίος συνθέτης που ξέραμε ήταν ο Μανώλης Καλομοίρης. Ύστερα, τι σχέση μπορούσε να έχει η μουσική με τη μοντέρνα ποίηση; Μεγάλη, μας αποκρίθηκε. Απόδειξη ότι είχε κάνει μουσική για την Αμοργό και για τις Παραλλαγές πάνω σε μια ακτίδα.³ Βρεθήκαμε σε αμηχανία. Στο κεφάλαιο της μουσικής ήμασταν, εκείνη τη στιγμή το συνειδητοποιούσαμε, ασυγχώρητα καθυστερημένοι».

Και γράφει παρακάτω ο Ελύτης:

«Από την άλλη μεριά ο υπερρεαλισμός –άγνωστο για ποιους λόγους– δεν τα πήγαινε καλά με τη μουσική. Ο Μπρετόν την εξόριζε από την πολιτεία του, όπως ο Πλάτων την ποίηση. Ίσως να 'φταιγε η ιδιουσγκρασία του, ίσως και στην εποχή των “Μανιφέστων” να μην είχε ακόμη σιγήσει η ώρα της μουσικής. Ενώ τώρα... Κοιτάζαμε τον νεαρό συνομιλητή μας με δυσπιστία. Επιτέλους, αν έλεγε αλήθεια δεν είχε παρά να μας το αποδείξει. Τον οδηγήσαμε αμέσως στο σπίτι του Βαλαωρίτη, κι εκεί ο Μάνος Χατζιδάκις –αυτός ήταν ο νέος συνθέτης– κάθισε στο πιάνο. Δεν έχει πια καμιά σημασία τι μας έπαιξε εκείνο το απομεινέρο. Όπως εξομολογήθηκε ο ίδιος αργότερα, δεν υπήρχε τίποτε συγκεκριμένο στον νου του, απλώς αυτοσχεδίασε. Το αθώο φέμα που μεταχειρίστηκε για να μας πλησιάσει και να κινησει το ενδιαφέρον μας δεν τον εμπόδισε καθόλου, φτάνει που βρέθηκαν τα δάκτυλά του επάνω στα πλήκτρα, να το ανατρέψει και να το κάνει μια μαγική αλήθεια. Τόσο πολύ θα 'λεγες ότι ο αυτοδημιούργητος αυτός νέος ήταν ξεχειλισμένος από μελωδικότητα, τόσο πολύ γειτόνευε με μια περιοχίτη παρθένα, γεμάτη από ανεκμετάλλετους ήχους και ρυθμούς, που έφτανε να τη σκουνητίζει λιγάκι με τον αγκώνα του επάνω στο πιάνο για να γεμίσει το δωμάτιο, να γεμίσει αργότερα η Ελλάδα

κι ο κόσμος όλος από μίαν, άλλου είδους, γοητεία. Και βέβαια η συναναστροφή του με τους ποιητές της γενεάς αυτής τον βοήθησε. Πανέξυπνος καθώς ήταν, μπήκε αμέσως στο κλίμα τους, εργάστηκε πάνω στα μοτίβα τους και χρησιμοποίησε, τουλάχιστον στις πρώτες δημιουργίες, την ίδια γλώσσα των κοινών συμβόλων που, ανεξάρτητα από την προσωπική εμπειρία του καθενός, είχε η ελληνική υπερρεαλιστική παράταξη θέσει σε κυκλοφορία».

Οι «σοσιαλουμίδηδες» και η δεκαετία του 1950

Το Πατάρι ήταν ένα καταφύγιο για τους ανήσυχους και ασυμβίβαστους νέους δημιουργούς που αναζητούσαν μια καινούργια έκφραση ως αντιστάθμισμα στην καταπιεστική ιδεολογία της δικτατορίας και των πολέμων. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου (1946-1949), παρά τις άγριες συνθήκες και τον αλληλοσκοτωμό, στο Πατάρι υπήρχε ελεύθερη διακίνηση ιδεών, χιούμορ, πειράγματα και αποδοχή της διαφορετικότητας, καθώς οι παρέες των διανοουμένων είχαν δημιουργήσει σχέσεις εμπιστοσύνης και φιλίας.

Το ίδιο κλίμα επικρατούσε σε γενικές γραμμές και τα επόμενα μετεμφυλιακά χρόνια, τη δεκαετία του 1950, όταν δεν είχαν κλείσει ακόμη οι πληγές του αλληλοσπαραγμού. Υπήρχε όμως και έντονη αντίδραση προς κάποιους ανεπιθύμητους που θεωρούνταν ασύμβατοι με την ατμόσφαιρα του χώρου, όπως θυμάται ένας πιστός θαμώνας, ο ποιητής Θωμάς Γκόρπας.

«Με το τέλος του Εμφυλίου, εκεί στα 1951-52, δημιουργείται ένας πυρήνας από ποιητές κυρίως, αλλά και κάποιους πεζογράφους, ζωγράφους και ηθοποιούς, που θα κρυσταλλωθεί στα 1954-55. Ο ποιητής Τέος Σαλαπασίδης είναι αυτός που για λίγο καιρό θ' ανεβαίνει μόνος στο Πατάρι, ανάμεσα σε παλιότερους, πριν αρχίσουν να μαζεύονται γύρω του τα πρώτα στελέχη: Καρούζος και Χριστοδούλου, Πρωταίος και Κατσαρός...».

Υπήρχαν όμως και ανεπιθύμητοι: «Στην πραγματικότητα το Πατάρι ήταν απαγορευ-

μένος παράδεισος για κάμποσους που τον ορέγονταν, "διασημότητες" της εποχής, κι όσους δεν γουστάρουμε τους κάναμε άγριες φάρσες και κάποτε τους προπηλακίζαμε...».⁴

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του Παταριού, όπως θυμούνται όσοι βίωσαν τις ημέρες της δόξας του, ήταν ότι είχε εξασφαλίσει ένα ειδικό καθεστώς ασυλίας, κάτι σαν «ουδέτερη ζώνη», καθώς οι ασφα-

Τακτικός θαμώνας και ο κορυφαίος μουσικός Μάνος Χατζιδάκις. ΚΑΤΩ: Στην παρέα των ποιητών θαμώνων και ο Μίλτος Σαχτούρης.

λίτες που το επιτηρούσαν δεν ανέβαιναν επάνω. Είχαν, μάλιστα, φακελώσει τις παρέες των θαμώνων με τον όρο «σοσιαλουμεδίδηδες» και τους θεωρούσαν *sui generis* διανοούμενους, όχι ιδιαίτερα επικινδύνους. «*Χαιρέτα μου, Ηλία, στους σοσιαλουμεδίδηδες!*» λέει και ο Άρης Βελουσιώτης «*με το γνωστό περιπαικτικό του χαμόγελο*» στον Ηλία Τσιριμώκο, στο βιβλίο του Μίμη Ανδρουλάκη *Δύο μόνο δάκρυα*, όταν τον αποχαιρετάει έπειτα από μια ολονύκτια συζήτηση πολιτικού απολογισμού μεταξύ των δύο συμπatriωτών.⁵

Οι Λουμιδίειοι, όπως αποκαλούσε την παρέα του Παταριού ο Θωμάς Γκόρπας, είχαν αντικαθεστωτική τοποθέτηση, αντίθετη με το μετεμφυλιακό κράτος, αλλά η Λίντια Στεφάνου αναφέρει επίσης ότι κρατούσαν απόσταση από τη λεγόμενη πολιτική ποίηση, η οποία εκφραζόταν από τον Γιάννη Ρίτσο.⁶ Για τον Οδυσσέα Ελύτη αιτία ήταν ο ελλοχεύων κίνδυνος εγκλωβισμού του απελευθερωτικού λυρισμού, που συχνά οδηγούσε στη μετάλλαξη της πολιτικά στρατευμένης ποίησης σε δημοσιογραφία...

Μαζί με τον μοντερνισμό στην ποίηση, που ήταν θέμα συζητήσεων και αναλύσεων στο Πατάρι, είχε εκμοντερνιστεί με τον χρόνο και η απόλαυση του καφέ με τη μόδα του εοπρέσο, ο οποίος διαφημιζόταν στην πρόσοψη του καταστήματος, ενώ το 1956 κυκλοφόρησε και ο νέος καφές Άρωμα Παπαγάλος.

Στο Πατάρι ο Γκάτσος παρουσίασε τη μετάφραση του *Ματωμένου Γάμου* του Λόρκα, που ο Κάρολος Κουν συμπεριέλαβε στο πρόγραμμα του Θεάτρου Τέχνης, ενώ ο Μάνος Χατζιδάκις έγραψε τη μουσική. Ο *Ματωμένος Γάμος* ήταν το πρώτο θεατρικό έργο που μετέφρασε ο Γκάτσος, το οποίο ανέβηκε το 1948 στο Θέατρο Τέχνης με πρωταγωνίστρια τη Μελίνα Μερκούρη. Το πρωτότυπο κείμενο το είχε φέρει στον ποιητή ο φίλος του, καπετάνιος και ποιητής, Δημήτρης Αντωνίου, έπειτα από ένα ταξίδι του στην Ισπανία, ενώ ο Γκάτσος έμαθε Ισπανικά για να αποδώσει σωστά τη μετάφραση! Τη μνήμη και το ταλέντο του Γκάτσου στην εκμάθηση γλωσσών εκθειάζει

και ο Νάνος Βαλαωρίτης, ο οποίος έμεινε έκπληκτος όταν στο Πατάρι ο ποιητής τού απήγγειλε την *Αμοργό*, την οποία είχε εξ ολοκλήρου αποστηθίσει!⁷

Στο Πατάρι γεννήθηκε και η Δωδέκατη Αυλαία, ένα κίνημα ανανέωσης της θεατρικής δράσης και της υπεράσπισης του ελληνικού θεατρικού έργου.⁸

Ο μεγάλος έρωτας του Δημήτρη Μπάτση

Στο Πατάρι του Λουμιδή άνηψε, την άνοιξη του 1949, ο μεγάλος έρωτας του εκτελεσμένου αριστερού διανοούμενου Δημήτρη Μπάτση⁹ με τη Λίλιαν Καλαμάρο, τη δεύτερη γυναίκα του, η οποία είχε επιστρέψει στην Ελλάδα μετά τις σπουδές της στο Παρίσι. Η Λίλιαν επισκέφθηκε το Πατάρι μαζί με τον «*βλάμη της*», τον Μάρκο Αυγέρι, ο οποίος πήγαινε εκεί κάθε πρωί γύρω στις 11 και συναντούσε όλη την «περιδιανόηση». Η ατμόσφαιρα ήταν πολύ ευχάριστη, καθώς το Πατάρι ήταν το βαρόμετρο της λογοτεχνικής κίνησης στην Αθήνα. «*Εκεί κάναμε παρέα με τον Κοσμά Πολίτη, τον Ελύτη, τον Γκάτσο, τον Αντρέα Καραντιώνη, τον Κασιόμπαλη, τον Βενέζη, τον Πύρρο Κιούση και άλλους πολλούς*», γράφει η Λίλιαν στο βιβλίο της.¹⁰ «*Καθόντουσαν σε διαφορετικά τραπέζια, παρέες παρέες, αλλά χαιρετιόντουσαν μεταξύ τους και κάναν αστεία και πειράγματα ο ένας στον άλλον πολύ τσουχτερά και γεμάτα υπονοούμενα, που όμως κάποιος άγραφος νόμος έλεγε ότι πρέπει να τα δέχεσαι με το χαμόγελο στα χείλη. Μια μέρα παρουσιάστηκε κατά τη 1 η ώρα, εκεί που σηκωνόμαστε να φύγουμε, ένας πανέμορφος νέος δικηγόρος –γιατί συνήθως αυτοί οι διανοούμενοι δεν ήταν ούτε πολύ όμορφοι ούτε και πολύ νέοι, μα είχαν μεγάλη εξυπνάδα και χιούμορ–, που φαίνεται πως ήταν πολύ γνωστός σε όλους και του φώναζαν από διάφορα τραπέζια: “Γεια σου, Δημήτρη”. Κι εκείνος απαντούσε στους χαιρετισμούς μ’ ένα σοβαρό μα γλυκύτατο χαμόγελο. Ήρθε στο τραπέζάκι μας, χαιρέτησε τον βλάμη μου και τους άλλους με χειραψία, πήρε μια καρέκλα από ένα διπλανό τρα-*

πεζάκι και ήρθε και κάθισε δίπλα μου. Σαν να ήταν παλιός γνώριμος και φίλος, άρχισε να μου κουβεντιάζει και να με ρωτάει πού ήμουνα χαμένη τόσο καιρό και πώς τύχαινε να με δει εδώ για πρώτη φορά. Ο βλάμης μου τότε με σύστησε και είπε ότι είμαι νιοφερμένη από τα εξωτερικά και φρεσκοσπουδασμένη και πως είμαι σίγουρη ότι μονάχη εγώ βρίσκομαι στον ναό της γνώσης και ιερουργώ και πως κανένας άλλος δεν σκαμπάζει γρου».

Ρωτούσε για κοινωνικά και φοιτητικά ζητήματα στο Παρίσι και της είπε ότι έβγαζε ένα περιοδικό, τον *Ανταίο*,¹¹ και ότι αν ήθελε μπορούσε να γράφει εκεί κριτική βιβλίου και εικαστικών τεχνών. Επίσης της είπε ότι θα την καθοδηγούσε εκείνος ποια βιβλία να διαβάζει και ποιες ζωγραφικές εκθέσεις να επισκέπτεται για να γράφει τα άρθρα.

Η Λίλιαν του είπε ότι την ενδιέφερε και τότε αμέσως της απάντησε: «*Εντάξει, από τώρα είστε συνεργάτης του Ανταίου*», κάτι που την κολάκεψε πολύ και άρχισε να τον προσέχει περισσότερο στη «*φυσική του λεπτομέρεια*».

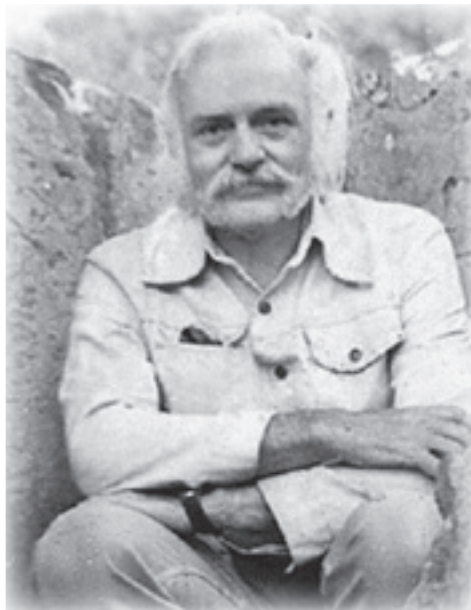
«*Είχε τεράστια μαύρα πανέξυπνα μάτια που λάμπανε και πολύ μακριές μαύρες βλεφαρίδες. Είχε αρχίσει να χάνει τα μαλλιά του αλλά εγώ βρήκα πως αυτό του πρόσθετε μια περισσότερη ωριμότητα και βάρος στα λεγόμενά του. Ήταν ακόμα ψηλός και λεβεντόκορμος. Έτσι πρωτογνωριστήκαμε με το Δημήτρη και από εκείνη τη μέρα ούτε εγώ ούτε εκείνος δε χάσαμε πρωινό που να μη βρεθούμε στο Πατάρι του Λουμίδα και να τα λέμε ατελείωτα οι δυο μας, χωρίς να σκοτιζόμαστε αν ήταν κι άλλοι στην παρέα ή όχι*».

Οι «αγνοημένοι»

Ένας πιστός θαμώνας, ο Λεωνίδας Χρηστάκης, ζωγράφος και εκδότης των περιοδικών *Κούρος*, *Panderna* και *Ιδεοδρόμιο*, χαρακτηρίζει το Πατάρι «*αγνοημένο φυτώριο ποιητών*» στο βιβλίο που έγραψε για το λογοτεχνικό καφενείο του Λουμίδα. Κατά την άποψή του, για διάφορες σκοπιμότητες πολλοί θαμώνες δημιουργοί, κυρίως της

Από αριστερά ο Μάρκος Αυγέρης, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, η Λίλιαν και ο Δημήτρης Μπάτσης, το 1951 στην Αίγινα. ΜΕΣΗ: Στο βάθος διακρίνεται ο ηθοποιός Μίμης Φωτόπουλος. ΚΑΤΩ: Τακτικός επισκέπτης στο Πατάρι ήταν και ο ποιητής Νάνος Βαλαωρίτης.

Στον κύκλο των θαμώνων ποιητών ήταν και ο Νίκος Καρούζος. ΜΕΣΗ: Δύο κριτικοί της λογοτεχνίας, ο Γιώργος Κατσιμπαλης (πρώτος αριστερά) και ο Ανδρέας Καραντώνης (τρίτος από αριστερά), μαζί με τον Νίκο Γκάτσο και τον Οδυσσέα Ελύτη. ΚΑΤΩ: Από 19 ετών σύναζε στο Πατάρι και ο ποιητής και σκηνοθέτης Ροβήρος Μανθούλης.

μεταπολεμικής «μετατραυματικής» γενιάς, που έδωσαν από τα πιο αυθεντικά «ποιητικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», δεν αναγνωρίστηκαν όπως τους έπρεπε. «*Ήταν πρόσωπα που επιβίωσαν των δεινών της γερμανικής Κατοχής, του Αντάρτικου, του Εμφυλίου Πολέμου και όλων των διώξεων που επακολούθησαν, μετά το 1949, με τη χειρότερη πολυετή φάση της “Πειθαρχημένης Διαβίωσης”*».¹²

Οι δημιουργοί αυτοί συναθροίζονταν, εντελώς άτυπα, για περίπου 15 χρόνια στο Πατάρι και τη δεκαετία του 1950 έδωσαν σημαντικά ποιητικά βιβλία, πολλά από τα οποία δεν υπάρχουν πλέον στην κυκλοφορία.

Η «μεταπολεμική» γενιά που «θάφτηκε» για ιδιοτελείς λόγους, κατά τον Χρηστάκη, αποτελείται από 80 και πλέον ποιητές που εξέδωσαν όλοι –έως το 1980– από μία έως τέσσερις ποιητικές συλλογές, ενώ περιελάμβανε και άλλους δημιουργούς που διέπρεψαν ως σκηνοθέτες, ηθοποιοί, ζωγράφοι, δημοσιογράφοι, κριτικοί κ.λπ.¹³

Η παρακμή και η κατεδάφιση

Επειδή όμως τίποτε δεν μπορεί να διατηρείται για πάντα ακμαίο, έτσι και το Πατάρι άφησε πίσω του σιγά σιγά τις ημέρες της λαμπρής δόξας και άρχισε να παρακμάζει.

Τα σημάδια της παρακμής εμφανίστηκαν πρώτα στην επίπλωση, η οποία δεν είχε ανανεωθεί ούτε συντηρηθεί όπως έπρεπε (σκισμένα καθίσματα και καναπέδες, ραγισμένα μάρμαρα τραπεζιών).

Μετά την επιβολή της χουντικής δικτατορίας, τον Απρίλιο του 1967, το θρυλικό Πατάρι είχε πλέον μεταλλαχθεί και δεν θύμιζε καθόλου τον παλιό του εαυτό. Πολλοί διανοούμενοι πιστοί θαμώνες είχαν φύγει στο εξωτερικό, κάποιοι μετακινήθηκαν σε άλλα στέκια, ενώ και ο Τάκης, ο σερβιτόρος που γνώριζε τις προτιμήσεις και ήταν ο «κολλητός» των δημιουργών, διατηρούσε με δυσκολία τη διάθεση και το χαμόγελό του.¹⁴

Στις αρχές του 1988 το Πατάρι σερβίρισε τους τελευταίους καφέδες. Είχε αρχί-

σει και ήταν σε εξέλιξη η κατεδάφιση του Μεγάλου Νικολούδη (το διπλανό βιβλιοπωλείο της Εστίας ήταν ήδη κατεδαφισμένο) για να ξανακτιστεί ως έδρα μεγάλης τράπεζας. Το μοιραίο τέλος του προκάλεσε συγκίνηση σε όσους έζησαν τη μοναδική του ατμόσφαιρα και το είχαν σημείο αναφοράς στην καθημερινότητά τους. Έτσι «έσβησε» ένα εργοτάξιο ιδεών και καλλιτεχνικών αναζητήσεων που σημάδεψε την πνευματική ιστορία της πρωτεύουσας. Και, όπως ανέφερε το ρεπορτάζ, έκλεισε ο κύκλος του πιο «εμβληματικού λογοτεχνικού καφενείου της Αθήνας τον 20ό αιώνα».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ο Τάκης Κρυστάλλης (κατ' άλλους Κρυσταλλίδης) ήταν σερβιτόρος στη Σταδίου 38 από τότε που άνοιξε ο Λουμίδης και παρέμεινε περισσότερο από τρεις δεκαετίες. Είχε προϋπηρεσία στο παρισινό ξενοδοχείο Αμπασαντέρ και είχαν δει πολλά τα μάτια του, ενώ είχε ακούσει ακόμη περισσότερα στο θρυλικό Πατάρι. Τον Μάνο Χατζιδάκι και τον Μίκη Θεοδωράκη τους γνώρισε νεότερα, σχεδόν παιδιά. Ήθελε να γίνει γιατρός αλλά δεν εκπλήρωσε το όνειρό του και όταν καμιά φορά έλεγε τον πόνο του οι θαμώνες φίλοι του τον παρηγορούσαν: «Καλύτερα είσαι εσύ, Τάκη. Τουλάχιστον εσύ γνώρισες όλη τη μεταπολεμική γενιά των Ελλήνων διανοουμένων. Πόσοι είχαν την τύχη σου;», Βλ. Λεωνίδα Χρηστάκη, *Λουμίδης - ένα αγνοημένο φυτώριο ποιητών*, εκδ. Σπηλιώτη, 2005, σσ. 34-35.
- 2 Ο Μιχάλης Κατσαρός, ο επιστήθιος φίλος του Ροβήρου Μανθούλη, συνήθιζε να τον αποκαλεί, Ρόμπι, ενώ τον εαυτό του Μάικλ, όπως έλεγαν τους γιους του ζεύγους Ρόζενμπεργκ που οδηγήθηκε στην ηλεκτρική καρέκλα στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου με την κατηγορία της κατασκοπίας υπέρ των Σοβιετικών. Το *αεικίνητος* ήταν ένα βασικό χαρακτηριστικό του («Περιπλανώμενος Ρωμίος» ήταν εξάλλου ο τίτλος των αναμνήσεων του πατέρα του), το οποίο μαζί με τις συμπτώσεις τον ώθησε να γνωρίσει δεκάδες χώρες και καταστάσεις που πλούτισαν την πολύ ενδιαφέρουσα ζωή του.
- 3 Η *Αμοργός* του Γκάτσου και *Οι παραλλαγές πάνω σε μια ακτίδα* του Οδυσσέα Ελύτη δημοσιεύθηκαν προς το τέλος του 1943.
- 4 Απόσπασμα από δημοσίευμα του περιοδικού *Ικνευτής* τον Δεκέμβριο του 1987, με τίτλο «Με το Θωμά Γκόρπα στην Αθήνα της αμφισβήτησης της δεκαετίας του '50».
- 5 Μίμης Ανδρουλάκης, *Δύο μόνο δάκρυα*, εκδ. Πατάκης, 2016, σελ. 308.
- 6 Από τη συνέντευξη της Λίντιας Στεφάνου στη Μαρία Τσάτσου http://www.poeticanet.gr/lyntia-stefanoy-a-1359.html?category_id=163.
- 7 Ντοκιμαντέρ για τα φιλολογικά καφενεία, <https://www.youtube.com/watch?v=Mom4cdAwLl0>.
- 8 Τον Απρίλιο του 1959 ιδρύθηκε ο θίασος Δωδέκατη Αυλαία, το όνομα του οποίου οφείλεται σε πρόταση του ηθοποιού του Θεάτρου Τέχνης Γιώργου Τσιτσόπουλου. Ιδρυτικά μέλη ήταν ο Βαγγέλης Γκούφας, ο Βασίλης Ανδρέοπουλος, ο Λυκούργος Καλλέργης, ο Χρήστος Βαχλιώτης, και ο Γιώργος Γιαννίσης. Στόχος της Δωδεκάτης Αυλαίας ήταν η προβολή του ελληνικού θεατρικού έργου, η υποστήριξη νέων θεατρικών δυνάμεων και η απόκτηση θεατρικής παιδείας από το κοινό. Μέσα από την προσπάθεια αυτή αναδείχθηκαν νέοι συγγραφείς και άνοιξαν νέοι δρόμοι στην ελληνική δραματουργία, που κάλυπταν τα καλλιτεχνικά οράματα της Αριστεράς, ενώ εκτός από έργα των ιδρυτών ανέβασαν έργα και οι Νίκος Ιγγλέσης, Θανάσης Κωσταβάρας, Κώστας Μουσελάς, Βασίλης Ζιώγας, Παύλος Μάτεσις κ.ά.
- 9 Ο Δημήτρης Μπάτσος, ο αριστερός διανοούμενος που διηύθυνε το περιοδικό *Ανταίος* και είχε δημοσιεύσει το 1947 το βιβλίο *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, δεν ήταν τελικά για το μετεμφυλιακό καθεστώς ένας ακίνδυνος «σοσιαλουμίδης», όπως χαρακτήριζαν οι ασφαλίτες τους θαμώνες του Παταριού. Καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε ως «κατάσκοπος» σε ηλικία 36 ετών, πλάι στον Νίκο Μπελογιάννη, τον Νίκο Καλούμενο και τον Ηλία Αργυριάδη, τα ξημερώματα της Κυριακής 30 Μαρτίου 1952, υπό το φως των προβολέων. Αν και ήταν γιος

Ποτός «λουμίδειος» ήταν και ο αντισυμβατικός Μεσολογγίτης ποιητής Θωμάς Γκόρκπας. ΚΑΤΩ: Ρεπορτάζ από την εφημερίδα *Το Βήμα*, που προαναγγέλλει το τέλος.

του φιλομοναρχικού ναυάρχου Αντωνίου Μπάτση που είχε υποστεί διώξεις και εξορίες για τους βασιλείς, δεν του δόθηκε χάρη από τον βασιλιά Παύλο γιατί δεν το επέτρεψαν οι Αμερικανοί, καθώς δεν συνεργάστηκε με την Ασφάλεια, όπως του ζητούσαν, για να σώσει τη ζωή του. Οι συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου ήταν εκείνη την εποχή αδυσώπητες. Η Ελλάδα εκυβερνάτο από τον περιβόητο Αμερικανό πρέσβη Τζον Πουριφί, πλήρως εξαρτημένη από τη «διπλωματία του δολαρίου» και την οικονομική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ. Ο Μπάτσης υποστήριζε την ακηδεμόνευτη οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας καθώς πίστευε ότι υπήρχαν οι δυνατότητες και οι πλουτοπαραγωγικές πηγές για την επίτευξη αυτού του στόχου. Βλ. Δημήτρη Ταταρούνη, «Δημήτρης Μπάτσης, ο τραγικός διανοούμενος της Αριστεράς», περ. *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 579, Σεπτέμβριος 2016.

- 10 Λίλιαν Καλαμάρο, *Βαρύτατο Τμήμα (1941-1952) - Η ζωή μου και ο Δημήτρης Μπάτσης*, εκδ. Δωδώνη, 1981, σ. 109.
- 11 Ο *Ανταίος* ήταν ένα περιοδικό που συγκέντρωνε στις τάξεις του πολλούς προοδευτικούς διανοούμενους, διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων, με κοινό στόχο την πνευματική προσφορά τους για την ανοικοδόμηση της ρημαγμένης Ελλάδας. Ο Δημήτρης Μπάτσης ήταν στην αρχή της έκδοσης, το 1945, βασικός συντάκτης και μέλος της συντακτικής επιτροπής, ενώ στη συνέχεια ανέλαβε τη διεύθυνση του περιοδικού.
- 12 Λ. Χρηστάκης, *ό.π.*, σ. 37.
- 13 Ενδεικτικά ο Χρηστάκης παρουσιάζει κάποιες σκιαγραφίες ποιητών που αναδύθηκαν από το Πατάρι του Λουμίδη και ήταν επί σειρά ετών καθημερινοί θαμώνες, με ποιητικές συλλογές που κυκλοφόρησαν τη δεκαετία του 1950. Τους ποιητές αυτούς, οι οποίοι είχαν ηλικιακή ομοιογένεια (γεννημένοι στη δεκαετία του 1920), τους κατατάσσει στους «αγνοημένους», ασχέτως αν ορισμένοι, όπως π.χ. ο Μιχάλης Κατσάρος, ήταν γνωστοί ως ονόματα. Στην επιλογή του περιλαμβάνονται ο Θωμάς Γκόρκπας, ο Νίκος Καρούζος, ο Τέος Σαλαπασίδης, ο Νίκος Σπάνιας, από τους πρώτους θαμώνες,

- αγνοημένος που μετανάστευσε στην Αμερική, ο Ροβήρος Μανθούλης, η Βικτωρία Θεοδώρου, ο Γιώργος Κάρτερ, ο Νίκος Βρανάς (ψευδώνυμο του Βαγγέλη Γκούφα), ο Πάνος Θασίτης, ο Νίκος Ζουμπουλάκης, ο Νίκος Φωκάς, ο Δημήτρης Δουκαρης, η δημοσιογράφος Καίτη Δρόσου, ο Κώστας Κουλουφάκος, ο Στάθης Πρωταίος, ο Γιώργης Σαραντίης, ο Γιώργος Γαβαλάς, ο Νίκος-Αλέξης Ασλάνογλου, ο Γιάννης Δάλλας, ο Γιώργος Λίκος, ο Σαράντος Παυλέας, ο δημοσιογράφος Λευτέρης Ραφτόπουλος, ο δημοσιογράφος Φαίδρος Μπάρλας, ο Γιώργος Καφταντζής. Βλ. Α. Χρηστάκη, ό.π., σσ. 54-115.
- 14 Ο Μεσολογγίτης μποέμ ποιητής Θωμάς Γκόρπας περιγράφει με τον δικό του χαρακτηριστικό τρόπο την παρακμή του Παταριού και της Ελλάδας στο λυρικό αφήγημά του «Το Πατάρι», που αφιερώνει, το 1972, στον ποιητή Τέο Σαλαπασίδη στη συλλογή του *Τα Ποιήματα (1957-1983)*. «Ο Λουμιδης τω καιρώ εκείνω ήταν ένας μόνιζος. Εκεί καθόμαστε πρωιά μεσημέρια βράδια και χαζεύαμε ήλιους και φεγγάρια μέσα απ' τα τζάμια του και τα μελλοντικά τραγούδια μέσα απ τα σπλάχνα μας. Χαμηλοτάβανο σκοτεινό βρόμικο πατάρι ραϊσμένα μάρμαρα τραπεζιών μαδημένες καρέκλες ξεκοιλιασμένοι καναπέδες απαίσιο ντεκόρ και μόνο ο Τάκης χαμογελούσε. Χαμογελούσε για όλους μας, μας πίστωνε μας έφερνε στη ζούλα και καμιά σοκολάτα κανένα μπισκότο. Αλήθεια τι απόγιναν όλοι εκείνοι οι άνθρωποι; Πώς απεστρατεύθη ο θρυλικός ιερός λόχος των ωραιών καταραμένων; Μαλλιά καίτες μαύρες μπλουζες πανταλόνια φανέλα γκρι ή μαύρη μαύρα ή καφέ μοκασέν κάλτσες γκρι γκρενά ή μαύρες λεκιασμένα γοητευτικά τρενς κοτ... Οι ποιητάι και οι ζωγράφοι. Οι περισσότεροι κάτι έπαθαν λίγο πριν τα τριάντα λίγο πριν τα σαράντα. Ότι παθαίνουν τόσοι και τόσοι με το καρτό τους με το ξενύχτι με το φόβο της ζωής που το λένε φόβο του θανάτου με τα ποιήματα με το μαρξισμό – με την επανάσταση. Το πατάρι ήταν δικό μας κι όλα τα άλλα στην Αθήνα ξένα. Κι απ' τους παλιούς μόνο ένας

Βάρναλης ή ένας Εμπειρικός άντεχαν ν' ανεβαίνουν κάπου κάπου».

Και συνεχίζει παρακάτω: «Μετά τις φωτιές του 1965 μερικοί που απεδείχθησαν ατάλαντοι ή εξ επαγγέλματος πεινασμένοι και καλοί με όλους άρχισαν να βάζουν χέρι και στο θρύλο του Παταριού. Κι όταν έφεξε η 21 Απριλίου για πρώην και νυν αριστερούς το Πατάρι του Λουμιδη ήταν προ πολλού ένα ακόμα κωλάδικο ένα ακόμα πουτανάδικο κι ο Τάκης τους είχε πάψει να πιστεύει να πιστώνει να φέρνει να χαμογελάει».

Και ως συμπέρασμα: «Στο Λουμιδη τω καιρώ εκείνω δεν ονειρευόμασταν τίποτε για τον εαυτό μας. Τω καιρώ εκείνω πού να φανταζόμαστε πως η Αθήνα μας θα γέμιζε κωλάδικα σκατοβραβεία συνταξιούχους ποιητάς του Δημοσίου και δηλωμένους ποιητάς κ' αιτούντας...».

ΠΗΓΕΣ/ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Σωτήρης Ι. Λουμιδης, *Ο παπαγάλος του Λουμιδη*, Peak Publishing, 2015.
- Λεωνίδα Χρηστάκη, *Λουμιδης, Ένα αγνοημένο φυτώριο ποιητών*, εκδ. Σπηλιώτη, 2005.
- Οδυσσεάς Ελύτης, *Ανοιχτά Χαριτιά*, εκδ. Αστερίας, 1974.
- Θωμάς Γκόρπας, *Τα Ποιήματα (1957-1983)*, εκδ. Ποταμός, 2015.
- Λίλιαν Καλαμάρο, *Βαρύτατο Τμήμα (1941-1952) - Η ζωή μου και ο Δημήτρης Μπάτσος*, εκδ. Δωδώνη, 1981.
- Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, εκδ. Πατάκης, 2001.
- Μίμης Ανδρουλάκης, *Δύο μόνο δάκρυα*, Πατάκης, 2016.
- Ροβήρου Μανθούλη, *37 Ποιήματα*, Εξάντας, 2011.
- Ροβήρος Μανθούλης, *Ο κόσμος κατ' εμέ – Ο βίος και τα πάθη μου*, Γαβριηλίδης, 2014.
- NESTLE - 100 χρόνια στην Ελλάδα, ΕΛΙΑ, 2001.
- Περιοδικά/Εφημερίδες/Διαδίκτυο
Poeticanet Ηλεκτρονικό περιοδικό, τεύχος 3, Δεκέμβριος 2006, <http://www.poein.gr/archives/258/index.html>, *Ικνευτής, ΤΟ ΒΗΜΑ*.

Ο Δημήτρης Ταταρούνης είναι δημοσιογράφος.

ΡΕΜΠΕΤΙΚΟ

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟ

του ΝΙΚΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ένα ταξίδι στον κόσμο του ρεμπέτικου, σε αυτό το τόσο αμφιλεγόμενο μουσικό είδος της αστικολαϊκής παράδοσης. Μια περιπλάνηση στη πληθώρα των αντικρουόμενων επιχειρημάτων με απώτερο σκοπό την ανακάλυψη της αλήθειας που περιβάλλει τον μύθο του ρεμπέτικου τραγουδιού. Μια στροφή του ενδιαφέροντος στη μορφολογική εξέλιξη του αλλά και στις κοινωνικές και ιδεολογικές συνιστώσες μέσα στις οποίες αυτό διαμορφώθηκε.

Το ρεμπέτικο, ένα νέο τότε μουσικό είδος –μια υποκατηγορία του αστικολαϊκού τραγουδιού που εμφανίστηκε στις πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου–, αποτέλεσε ένα ιδιότυπο κοινωνικό φαινόμενο με βαθιές προεκτάσεις, λειτούργησε ως παραλλαγή της συμυρναϊκής αστικολαϊκής μουσικής¹ και εν τέλει μορφοποιήθηκε στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.²

Ρεμπέτικο, σύμφωνα με έναν ορισμό, ονομάζεται το είδος της αστικής λαϊκής μουσικής που ήκμασε στην Ελλάδα, κυρίως στον 20ό αιώνα.³ Σύμφωνα με άλλον ορισμό, ρεμπέτικο είναι το τραγούδι που τραγούδησαν από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά άνθρωποι που προέρχονταν από διαφορετικά γεωγραφικά, κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα σε λιμάνια-πόλεις της Μικράς Ασίας και αργότερα στην Ελλάδα.⁴ Άλλος ορισμός υποστηρίζει ότι με την ονομασία ρεμπέτικο έγινε ευρύτερα γνωστό το αστικό λαϊκό τραγούδι που

γεννήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα από τις εμπειρίες και τα ακούσματα του περιθωρίου των κατώτερων τάξεων, το οποίο ανδρώθηκε και σχηματοποιήθηκε στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, με τις κοινωνικές ανακατατάξεις και τις μουσικές επιρροές που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή, για να κυριαρχήσει αλλά και να χαθεί με τη μαζικοποίησή τους στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1950.⁵

Από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κανείς για να συνθέσει απλώς τον ορισμό του ρεμπέτικου αντιλαμβανόμαστε τα προβλήματα που υπάρχουν γενικότερα στη μελέτη του. Όσον αφορά τον ορισμό του ρεμπέτικου, η αλήθεια ίσως βρίσκεται κάπου στη μέση. Μια πρώιμη μορφή του ρεμπέτικου ξεκίνησε από τα λιμάνια της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης, για να επεκταθεί σε άλλα λιμάνια της Μεσογείου, στα μέσα του 19ου αιώνα. Ίσως να μην ονομαζόταν ρεμπέτικο ακόμη και ίσως να μπορούμε να του αποδώσουμε τον ευρύτερο όρο λαϊκό τραγούδι.⁶

Η Ρόζα Εσκενάζυ με τον Δημήτρη Σέμση και τον Αγάπιο Τομπούλη (πάνω).

Οι απαρχές – Η ανώνυμη δημιουργία

Με την αστικοποίηση των πληθυσμών οι πολυάνθρωπες πόλεις αποτελούνταν από ένα ευρύ κοινό το οποίο μπορούσε να συντηρήσει πολλά επαγγέλματα, μεταξύ αυτών και τους επαγγελματίες μουσικούς, που μπορούσαν πλέον να ζουν αξιοπρεπώς από αυτή την απασχόληση.⁷ Έτσι οι πόλεις-λιμάνια, και ειδικότερα η Σμύρνη, αλλά και η Κωνσταντινούπολη, έγιναν πόλος έλξης για αυτούς, που έπρεπε να προσφέρουν στο πολυεθνικό ακροατήριό τους μεγάλο και πλούσιο ρεπερτόριο για όλα τα γούστα και τις εθνότητες. Φυσικά, σχεδόν κάθε μουσικός συνήθως γινόταν και συνθέτης, επινοώντας κάθε φορά διασκευές ή/και μετασχηματισμούς από το μουσικό ρεπερτόριο που ήδη γνώριζε. Όσο για τους στίχους, εκρησιμοποιείτο η ομιλουμένη γλώσσα των λαών, την παράδοση των οποίων μετέφερε κάθε τραγούδι.⁸

Όσον αφορά τις συνθήκες γέννησης του ρεμπέτικου οι πληροφορίες είναι διαφορετικές. Συχνά λέγεται για το ρεμπέτικο ότι γεννήθηκε μέσα στις φυλακές και στους τεκέδες,⁹ εν τούτοις τελευταίες μελέτες αποδεικνύουν ότι αυτή η άποψη είναι ανακριβής: «Η ιστορική περιήγηση οδηγούσε

με ακρίβεια στη Σμύρνη και δευτερευόντως στην Κωνσταντινούπολη των αρχών του 19ου αιώνα, όπου άρχισε να συγκεντρώνεται ελληνικός πληθυσμός –πέραν των γηγενών– από πολλά μέρη του ελληνισμού, απελευθερωμένου και μη, μετά και την Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του νεότερου ελληνικού κράτους, το 1832. Τα κίνητρα αυτής της προσέλευσης ήταν, κατά βάση, οικονομικά, αφού η συνεχής ανάπτυξη της βιομηχανίας, της βιοτεχνίας, των μεταφορών, του εμπορίου, καθώς και η εισαγωγή νέων τεχνολογιών, προσέφεραν ευκαιρίες απασχόλησης που καμία σύγκριση δεν μπορούσαν να έχουν με την άθλια κατάσταση του δοκιμαζόμενου και καταπιεζόμενου από τις μεγάλες προστάτιδες δυνάμεις απελευθερωμένου ελλαδικού χώρου».¹⁰ Ίσως τελικά ο χαρακτηρισμός του ρεμπέτικου ως τραγουδιού του κοινωνικού περιθωρίου να είναι υπερβολικός. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αν και το ρεμπέτικο έγινε δημοφιλές και αγαπήθηκε και στους χώρους όπου συχνάζαν περιθωριακά στοιχεία, εν τούτοις δεν σημαίνει ότι το θεματικό ρεπερτόριό του περιορίστηκε μόνο στα αποκαλούμενα «χασικλίδικα τραγούδια» ή στα «τραγούδια της φυλακής».

Ο Γιοβάν Τσαούς παίζει οσάκι σε μια παρέα από ψαράδες στην Ψαραγορά του Πειραιά, το 1937.

Από τα έως τώρα στοιχεία διαπιστώνουμε δύο βασικά χαρακτηριστικά: το πρώτο ότι το ρεμπέτικο είναι ένα αστικό μουσικό είδος (γεννήθηκε στα αστικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης όπου διέμεναν πολυάριθμοι ελληνικοί πληθυσμοί) –σε αυτό συγκλίνουν οι απόψεις των μελετητών– και ότι το κοινό στο οποίο απευθυνόταν ήταν ποικίλων γεωγραφικών, κοινωνικών και πολιτισμικών προελεύσεων.¹¹ Η διάδοση του ρεμπέτικου αυτή τη περίοδο γίνεται με μεθόδους που θυμίζουν τις συνθήκες διάδοσης των παραδοσιακών τραγουδιών, όπως το άκουσμα, ο αυτοσχεδιασμός, η ανωνυμία του δημιουργού, η συλλογικότητα.

Γιατί όμως να υπάρχουν κάποιοι που ισχυρίζονται ότι το ρεμπέτικο γεννήθηκε στις φυλακές και στους τεκέδες από περιθωριακούς τύπους; Εάν υποθέσουμε ότι υιοθετούμε το σενάριο που υποστηρίζει ότι το ρεμπέτικο γεννήθηκε στις πόλεις-λιμάνια των αρχών του 19ου αιώνα, τότε, με βάση τις λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε, οι πρώτες εκτελέσεις των ρεμπέτικων τραγουδιών πραγματοποιούνταν σε λιμάνια, στις αγορές των πόλεων και σε χώρους διασκέδασης που σε γενικές γραμμές δεν είχαν «καλό όνομα».¹² Οι άνθρωποι που ασκούν τα επαγγέλματα της πιάτσας και του λιμανιού, αν και είναι άνθρωποι του μόχθου, σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά χαμηλό –για τις απαιτήσεις μιας σύγχρονης πόλης– βαθμό επαγγελματικής εξειδίκευσης και από την περιστασιακή απασχόληση (εύκολα δηλαδή μεταπηδούν από το ένα επάγγελμα στο άλλο).¹³ Αυτές οι συνθήκες πολλές φορές κάνουν δυσδιάκριτα τα όρια ακόμη και ανάμεσα στην απασχόληση και στην ανεργία, αλλά και ανάμεσα στη νομιμότητα και στην παρανομία.

Όσον αφορά τα μορφολογικά του στοιχεία, το ρεμπέτικο από τις απαρχές του έδειξε ιδιαίτερη αγάπη για τον αργό και μακρόσυρτο ρυθμό του ζεϊμπέκικου και τον ρυθμό του χασάπικου.¹⁴ Έως το 1930 το ρεμπέτικο εκτελείτο με βιολί ή κλαρίνο και κιθάρα ή σαντούρι. Από το 1930 σχηματίστηκε ένα είδος ρεμπέτικης κομπανίας, η

Η ξακουστή Τετράς του Πειραιώς, το 1936. Από αριστερά, όρθιοι ο Μάρκος Βαμβακάρης και ο Ανέστης Δελιάς, καθιστοί ο Στράτος Παγιουμτζής και ο Γιώργος Μπάτης. ΚΑΤΩ: Ο Μάρκος Βαμβακάρης (1905-1972) θεωρείται ο Πατριάρχης του ρεμπέτικου, καθώς έκανε γνωστό το είδος λόγω της μεγάλης επιτυχίας που είχαν τα δισκογραφημένα τραγούδια του.

οποία περιελάμβανε βιολί, κλαρίνο, σα- ντούρι και κιθάρα. Αργότερα αυτά τα πα- ραδοσιακά όργανα θα αντικατασταθούν με άλλα πιο έντεχνα, όπως το μπουζούκι και ο μπαγλαμάς, ενώ θα παραμείνει η κιθάρα. Στο τέλος θα προστεθεί ένα δεύτερο μπου- ζούκι ή ένα πιάνο ή ένα ακορντεόν. Το 1960 θα δημιουργηθεί ολόκληρη ορχήστρα.¹⁵

Η διάδοση (έως το 1922)

Το 1880 το κέντρο της οικονομικής δρα- στηριότητας μετατοπίζεται προς την Αθή- να και τον Πειραιά (με 38 εργοστάσια).¹⁶ Η χώρα αρχίζει να βιώνει το φαινόμενο της αστυφιλίας, δηλαδή της μετακίνησης του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις.¹⁷ Τα αστικά κέντρα αυτή την περίοδο μετατρέ- πηκαν σε χώρους μαζικής υποδοχής κα- τοίκων από την ύπαιθρο.

Σταδιακά αρχίζει να δημιουργείται μια νέα κουλτούρα, διαφορετική από αυτήν των πόλεων-παζαριών, των κέντρων της βιοτε- χνίας και της χειροτεχνίας της εποχής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα όρια ανά- μεσα σε κοινωνικά στρώματα, οι ρόλοι και οι σχέσεις μεταξύ των νεοφερμένων δεν είναι ξεκάθαρα και καθημερινά μεταβάλ- λονται. Συνέπεια αυτών ήταν η συνεχής

υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των νεοφερμένων και συνθήκες η υποαπασχό- ληση και η εξαθλίωσή τους.¹⁸

Αν και η μουσική παράδοση του ρεμπέ- τικου γεννήθηκε δειλά στις συνθήκες που περιγράψαμε, έγινε σύντομα πολύ δημο- φιλές, με αποτέλεσμα να διαδοθεί σε όλες τις πόλεις. Όλοι δισκέδαζαν στους ρυθ- μούς των ρεμπέτικων και η έννοια του γλε- ντζέ, του ξενύχτη, ταυτίστηκε με την έννοια του ρεμπέτη, αν και κατ' άλλους η έννοια ρεμπέτης ταυτίστηκε με αυτήν του φυγό- πονου, του τεμπέλη.¹⁹ Η αλήθεια είναι ότι εκείνη την εποχή ξεκίνησε η δισκογραφία και άρχισαν να ηχογραφούνται τα πρώιμα ρεμπέτικα. Ενώ έως τότε γίνονταν γνωστά σε τοπικό επίπεδο, η φήμη τους ξεπέρασε τις όποιες τοπικότητες.

Το περιθώριο και ο κοσμοπολιτισμός (1922-1945)

Μετά το 1922 (Μικρασιατική Καταστροφή) η Ελλάδα μετατρέπεται σε κέντρο υποδο- χής προσφύγων από τη Μικρά Ασία (περί- που 1,2 ή 1,5 εκατομμύρια πρόσφυγες εγκα- ταστάθηκαν στη χώρα) και η ανέχεια αρχί- ζει να δημιουργεί προβλήματα επιβίωσης. Σε αυτό το περιβάλλον «*διαφαίνονται φυ-*

Τρεις φωτογραφίες από το καφενείο του Γιώργου Μπάτη στον Πειραιά, ενός από τους ση- μαντικότερους μουσικούς του ρεμπέτικου. Στην τρίτη φωτογραφία διακρίνεται διαφήμιση των μαθημάτων μπαγλαμά που παρέδιδε!

λακές και τεκέδες, επαγγελματικές ομάδες και εσωστρεφείς κοινωνικοί χώροι, πύλες και όρια της πόλης, σταθμοί και λιμάνια».²⁰ Το ρεμπέτικο αρχίζει να συμβολίζει την «ετερότητα» με όρους κοινωνικής έκπτωσης (πρακτικές περιθωριακών ομάδων όπως εκδίκηση, βίαιες συμπεριφορές, χρήση απαγορευμένων ουσιών, θάνατος, φυλακή, «παράνομες αγάπες»²¹), θέματα που θα ενσωματωθούν στη θεματολογία του ρεμπέτικου.²² Μέσα από αυτές τις συγκυρίες οι ρεμπέτες διαμόρφωσαν έναν ιδιότυπο κόσμο αξιών και ηθικής, στάσεων και νοοτροπιών, με αποτέλεσμα οι φορείς του ρεμπέτικου να έρθουν σε ρήξη με το κοινωνικό κατεστημένο (την αστική τάξη), γεγονός που οδήγησε σε μεγαλύτερη περιθωριοποίησή τους («υποπρολετάριοι»²³ ή «λούμπεν» στοιχεία) και στο να θεωρηθεί το ρεμπέτικο ως έκφραση των «λούμπεν», συνώνυμο με τα «σινάφια» των παράνομων, των παραβατικών, των φυλακισμένων, των ανέργων ή αέργων, των αντικοινωνικών.²⁴

Δυστυχώς, με εξαίρεση τα τελευταία χρόνια, το ρεμπέτικο δεν αντιμετωπίστηκε ως ένα είδος παραδοσιακής μουσικής έκφρασης ούτε ερευνήθηκε με επιστημονικές μεθόδους,²⁵ επειδή το αντικείμενο

της λαογραφίας στις απαρχές της και έως τη δεκαετία του 1940, ως κατεξοχήν αρμόδια επιστήμη σε θέματα του παραδοσιακού πολιτισμού, περιελάμβανε μόνο το περιβάλλον της υπαίθρου, των αγροτικών πληθυσμών και όχι αυτών της πόλης.²⁶ Κατά συνέπεια πολλές φορές δεν είναι δυνατή η εύρεση ικανών στοιχείων για να τεκμηριώσουμε τη θέση ότι η θεματολογία που αναφέρεται σε δράσεις ανθρώπων του περιθωρίου δεν αποτελεί παρά ένα μέρος (έστω και αν δεν είναι αμελητέο) της θεματολογίας του ρεμπέτικου. Το ρεμπέτικο έκτοτε συσχετίστηκε με τον «υπόκοσμο» και την «παράνομία» έως το 1937, επί δικτατορίας Μεταξά, οπότε και απαγορεύθηκε, ενώ θα επιτραπεί έπειτα από περίπου μία δεκαετία.

Ένα άλλο πρωτόγνωρο φαινόμενο είναι ότι το ρεμπέτικο καταδιώχθηκε και από τις συντηρητικές δυνάμεις του τόπου μας και από τις προοδευτικές. Εκτός από την εκδίωξη του ρεμπέτικου από τη δικτατορία του Μεταξά και την τελική απαγόρευσή του, και οι αριστερές δυνάμεις καταδίκασαν το ρεμπέτικο και τους εκπροσώπους του. Δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες που αναφέρουν ότι ρεμπέτες και ποινικοί κρατούμενοι ταυτίστηκαν σε συγκεκριμένες ιστο-

Δραπετσώνα 1932, η κομπανία του Γιώργου Κάβουρα. Από αριστερά καθιστοί, Γιώργος Κάβουρας (βιολί), Σίμος Βασιλειάδης (σαντούρι), Γιώργος Μπουτζαλής (κιθάρα με διπλομάνικο), Γιάννης Χατζής ή Αγορόπουλος (κιθάρα). Όρθιοι οι καταστηματαρχές.

Άποψη του λιμανιού του Πειραιά και του δημαρχείου της πόλης, στις αρχές του 20ού αιώνα. ΚΑΤΩ: Η Πλατεία Καραϊσκάκη, η Ακτή Τζελέπη και τα Λεμονάδικα, στις αρχές της δεκαετίας του 1920.

ρικές περιόδους, ενώ η παραβατικότητα αποτέλεσε έναν από τους βασικούς φορείς της ρεμπέτικης κουλτούρας.²⁷

Στη φυλακή, όμως, εκτός από τους ρεμπέτες βρίσκονταν και πολιτικοί κρατούμενοι. Φυσικά δεν ήταν καθόλου εύκολο να γίνει διάκριση ανάμεσα σε φυλακισμένους για ποινικά αδικήματα και σε εκείνους που ήταν φυλακισμένοι για ιδεολογικούς λόγους. Για να προστατεύσει, λοιπόν, το «κύρος» της η Αριστερά, μέσω του ιδρυτικού και κανονιστικού λόγου της κομματικής καθοδήγησης στους χώρους εγκλεισμού, απαγόρευσε στα μέλη της την ενασχόληση με το ρεμπέτικο. Σκοπός φυσικά, όπως προαναφέραμε, δεν ήταν άλλος από τον διαχωρισμό των αριστερών δυνάμεων έναντι των υπόλοιπων «αδικημάτων».²⁸ Από-

τερος στόχος ήταν να διαχωριστεί η ταξική συνειδητότητα του προλεταριάτου από το λούμπεν προλεταριάτο, υποστηρίζοντας ότι το ρεμπέτικο καλλιέργησε την απάθεια και την ηττοπάθεια των κοινωνικών δυνάμεων, εξυπηρετώντας με αυτό τον τρόπο την πλουτοκρατία.²⁹ Επίσης στόχος ήταν να γίνει διάκριση ανάμεσα στους «επικίνδυνους» και «μη επικίνδυνους» έγκλειστους. Όσον αφορά την τοποθέτηση, από τους κυβερνώντες, στον ίδιο χώρο αριστερών που φυλακίζονταν για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις με εγκληματικά και παραβατικά στοιχεία του κοινωνικού περιθωρίου, δεν είχαν πιθανώς άλλον σκοπό από τη διαβολή³⁰ (να ταυτιστούν δηλαδή οι αριστεροί έγκλειστοι με τους έγκλειστους για τα ποινικά αδικήματα).

Εξαιτίας μιας από τις θεματολογίες του ρεμπέτικου που προέβαλλε παραβατικές συμπεριφορές και χρήση παράνομων ουσιών –θεματολογία απόλυτα συνυφασμένη με την κοινωνική κατάπτωση που οι ίδιοι οι ρεμπέτες βίωναν–³¹ το είδος ταυτίστηκε με τον υπόκοσμο του περιθωρίου. Άλλη αιτία αυτής του της ταύτισης, σύμφωνα με μερίδα λογίων, είναι η αμφισβήτηση της ελληνικότητάς του επειδή εμπεριέχει ανατολίτικες/τουρκικές παραδόσεις.³²

Η αποκατάσταση του ρεμπέτικου

Έπειτα από μερικά χρόνια (1949), σε μια ομιλία του για την αποκατάσταση του ρεμπέτικου, ο Μάνος Χατζιδάκις έλεγε: «*Οι κύριοι αυτοί αγνοούν την εποχή μας καθώς και το ότι ένα λαϊκό τραγούδι καθρεφτίζει με μοναδική ένταση όχι μόνο μια τάξη ή μια κατηγορία ανθρώπων μα τις επιδράσεις μιας ολόκληρης εποχής σε μια φυλή, σ' ένα έθνος, μαζί με τις διαμορφωμένες τοπικές συνθήκες*». Και: «*Η σύνθεση του τραγουδιού βασίζεται πάνω στη χορευτική κίνηση, με τρεις χαρακτηριστικούς ρυθμούς, τον ζεϊμπέκικο, τον χασάπικο και τον σέρβικο. [...] Ο ζεϊμπέκικος είναι ο πιο καθαρός, συγχρόνως ελληνικός ρυθμός*».³³

Μετά την παρέμβαση του Χατζιδάκι το ευρύ κοινό άρχισε να ενδιαφέρεται για το ρεμπέτικο όπως αυτό είχε διαμορφωθεί έπειτα από τις τεχνοτροπικές μορφολογικές παρεμβάσεις του Μάρκου Βαμβακάρη και του Βασίλη Τσιτσάνη,³⁴ καθώς και από τον εμπλουτισμό της θεματολογίας με πιο καθημερινά θέματα (ξενιτιάς, αγάπης κ.λπ.). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εξέλθει το ρεμπέτικο από τον κοινωνικό αποκλεισμό του και σταδιακά να καθιερωθεί ως τραγούδι λαϊκό.³⁵

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η εξέλιξη του ρεμπέτικου διήλθε διάφορα στάδια που η ονομασία τους ανάμεσα στους μελετητές δεν συγκλίνει πάντα. Συμβατικά θα λέγαμε ότι διακρίνουμε τρεις περιόδους, με βάση τις κλίμακες, τα όργανα και τον τρόπο συνοδείας:

α) Την παραδοσιακή ή ανώνυμη δημιουργία, αυτοσχεδιασμοί σε απλούς δρόμους

δίχως συνοδεία συγχορδιακής αρμονίας. Αυτή την περίοδο χρησιμοποιήθηκαν παραδοσιακά όργανα (ούτι, βιολί, τα ιδιόφωνα κρουστά). Στη συνέχεια προστέθηκαν εναλλακτικά η λύρα, το κανονάκι και ο ταμπουράς.

β) Στην κοσμοπολιτική³⁶ φάση εισήχθη η απλή συγχορδιακή συνοδεία και προστέθηκαν όργανα τα οποία είναι ή τείνουν να γίνουν συγκεκραμένα. Λέγεται κοσμοπολιτική περίοδος επειδή τα ρεμπέτικα έφυγαν από τους καφενέδες και τα κακόφημα στέκια και άρχισαν να ακούγονται στα κέντρα διασκέδασης, γεγονός που, σε συνδυασμό με τη δύναμη της δισκογραφίας, τα βοήθησε να γίνουν δημοφιλή στο ευρύ κοινό και να διαδοθούν ταχύτατα.

γ) Πειραιώτικο στυλ είναι η περίοδος που εισάγεται το πειραιώτικο ρεμπέτικο³⁷ (στο ελλαδικό άστυ) και τα ρεμπέτικα μετασχηματίζονται μορφολογικά με περισσότερα δυτικότροπα στοιχεία.

Για να καταγράψει κανείς τις κοινωνικές και τις ιδεολογικές προεκτάσεις του ρεμπέτικου τραγουδιού θα χρειαζόνταν πολύ περισσότερες σελίδες. Θα περιοριστούμε να συνοψίσουμε ότι το ρεμπέτικο, αν και πέρασε από καταγώγια, τεκέδες, φυλακές, από στέκια που σύχναζαν τα πιο περιθωριακά στρώματα της κοινωνίας μας, με αποτέλεσμα κάποιες φορές να το αποκαλέσουν τραγούδι του περιθωρίου, εντούτοις κατάφερε να εισβάλει στα σαλόνια των αστών και να λειτουργήσει δημιουργικά στην εξέλιξη της λαϊκής μουσικής που φθάνει έως τις ημέρες μας. Κατάφερε να αγαπηθεί παράφορα ακόμη και από τους πρώην άσπονδους εχθρούς του (από τις αριστερές δυνάμεις) και να αποτελέσει ένα μέσο έκφρασης της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων. Ίσως να ήρθε σε αντιπαλότητες επειδή έφερνε στην επιφάνεια αυτά που κάποιοι άλλοι «έκρυβαν κάτω από το χαλί». Η ουσία είναι ότι ενσωμάτωσε παραδόσεις αιώνων τόσο σε μορφολογικό επίπεδο όσο και σε θέματα ουσίας. Μοναδικός εχθρός του ήταν η μαζική διάδοσή του, γιατί έτσι απώλεσε τον αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα που κάποτε αποτελούσε την καρδιά του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Δ. Λέκκας, «Ιδεολογικά και μουσικά μεταίχμια της νεότερης περιόδου» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, Ελληνική Μουσική Πράξη: Λαϊκή Παράδοση-Νεότεροι Χρόνοι*, τ. Γ., Πάτρα., 2003, σ.325.
- 2 Δ. Τζάκης, «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: Εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, Ελληνική Μουσική Πράξη: Λαϊκή Παράδοση - Νεότεροι Χρόνοι*, Πάτρα, 2003, σ. 301.
- 3 Θ. Μουρατίδης, «Ρεμπέτικο», λήμμα στον τόμο *Θέατρο, Μουσική, Χορός, Κινηματογράφος*, αρ. 28, Ελληνική Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1999, σσ. 345-346.
- 4 Δ. Τζάκης, «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: Εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» ό.π., σ. 301.
- 5 Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα, 2007, τ. 44, σσ. 483-484.
- 6 «Λαϊκό» τραγούδι είναι το τραγούδι των μεγάλων ελληνικών πόλεων (ή ακριβέστερα των πόλεων με μεγάλο ελληνικό πληθυσμό) στη σύγχρονη εμπορική και βιομηχανική εποχή (Νέαρκος Γεωργιάδης Νέαρκος, «Ρεμπέτικο και πολιτική», εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2009, σ. 9).
- 7 Ό.π., σ. 9.
- 8 Ό.π., σ. 9.
- 9 «Το ελληνικό ρεμπέτικο ανάγοντας τις απαρχές του στις περιθωριακές κουλτούρες κυρίως των παράνομων του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα...», Σ. Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2001, σ. 18.
- 10 Π. Κουνάδης, *Εις ανάμνησιν στιγμών ελκυστικών - Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2003, σ. 11.
- 11 Δ. Τζάκης, «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: Εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» ό.π., σ. 301.
- 12 Ό.π.
- 13 Ό.π., σσ. 301-302.
- 14 Μ. Δραγούμης, Δ. Λέκκας, Β. Τυροβολά, Ν. Λούντζης, «Θεωρητικές όψεις της ελληνικής αστικολαϊκής μουσικής» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, Ελληνική Μουσική Πράξη:Λαϊκή Παράδοση-Νεότεροι Χρόνοι*, τ. Γ', Πάτρα. 2003, σ. 328.
- 15 Ό.π.
- 16 Μ. Κωνσταντινίδου, *Κοινωνιολογική Ιστορία του ρεμπέτικου*, εκδ. Σέλας, Αθήνα 1994, σ. 47.
- 17 Δ. Λέκκας, «Ιδεολογικά και μουσικά μεταίχμια της νεότερης περιόδου» ό.π., σ. 301.
- 18 Μ. Κωνσταντινίδου, *Κοινωνιολογική Ιστορία του ρεμπέτικου*, ό.π., σ. 48.
- 19 Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα, 2007, τ. 44, σ. 484.
- 20 Ν. Κοταρίδης, (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι* (επίμετρο Δαμιανάκος Στάθης), εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2007, σ. 21.
- 21 Δ. Τζάκης, «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: Εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» ό.π., σ. 302.

Ο Μάρκος Βαμβακάρης, το 1945, δεύτερος από δεξιά με τις αδελφές του Γρατσία και Ρόζα και τη μητέρα του Ελπίδα.

ΚΑΤΩ: Ο δίσκος «Μια νύχτα στο Πασαλιμάνι» του Βασίλη Τσιτσάνη (1946).

- 22 «*Σαν φουμάρω ναργιλέ λέω την αγάπη μου μανέ-όπλες! Μα κείνη δεν μ' ακούει και με κάνει πιο μαστούρη*», Τραγούδι με τίτλο «Ο Γιάννης ο κασικλής», στο Ηλ. Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1996, σ. 127.
- 23 «Υποπρολετάριοι» ή «Λούμπεν» προλεταριάτο (μαρξιστικός όρος): κοινωνικά στρώματα τα οποία δεν μπορούν να ταξινομηθούν κάτω από μία συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Θα λέγαμε ότι αυτό που ενώνει τα άτομα της ομάδας είναι η παρεκτροπή από το καθιερωμένο, το «περιθώριο», όσοι παρεκκλίνουν από τον κοινωνικό μέσο όρο.
- 24 Μ. Δραγούμης, Δ. Λέκκας, Β. Τυροβολά, Ν. Λούντζης, «Θεωρητικές όψεις της ελληνικής αστικολαϊκής μουσικής», ό.π., σ. 326.
- 25 Δ. Τζάκης, «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: Εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» ό.π., σ. 302.
- 26 Ό.π., σ. 296.
- 27 Κοταρίδης Ν. (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι*, ό.π., σ. 265.
- 28 Ό.π., σσ. 264-265.
- 29 Δ. Λέκκας, Δ., (2003), «Ιδεολογικά και μουσικά μεταίχμια της νεότερης περιόδου» ό.π., σσ. 290-291.
- 30 Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι*, ό.π., σ. 266.
- 31 Δ. Λέκκας, Δ., «Ιδεολογικά και μουσικά μεταίχμια της νεότερης περιόδου», ό.π., σσ. 301-2.
- 32 Ό.π., σσ. 302-303.
- 33 Μάνος Χατζιδάκις, Ερμηνεία και θέση του σύγχρονου λαϊκού τραγουδιού (Ρεμπέτικο), Διάλεξη στο Θέατρο Τέχνης, Αθήνα: [31 Ιανουαρίου 1949].
- 34 Γ. Ιωαννίδης, «Στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο *Μουσική και Πολιτική στην Ελλάδα*, Αφιέρωμα 7 Ημέρες, εκδ. εφημ. Καθημερινή, 13.1.2002, σ. 30.
- 35 Μ. Δραγούμης, Δ. Λέκκας, Β. Τυροβολά, Ν. Λούντζης, «Θεωρητικές όψεις της ελληνικής αστικολαϊκής μουσικής», ό.π., σσ. 326-327.
- 36 Ό.π., σσ. 315-316.
- 37 Ό.π., σσ. 315-316.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- Γεωργιάδης Νέαρκος, (2009), «Ρεμπέτικο και πολιτική», Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- Δαμιανάκος Σ., (2001), «Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου», Αθήνα, εκδ. Πλέθρον.
- Δραγούμης Μ., Λέκκας Δ., Τυροβολά Β., Λούντζης Ν., (2003), «Θεωρητικές όψεις της ελληνικής αστικολαϊκής μουσικής» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, Ελληνική Μουσική Πράξη: Λαϊκή Παράδοση-Νεότεροι Χρόνοι*, τ. Γ', Πάτρα.
- Ιωαννίδης Γ., (2002), «Στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο *Μουσική και Πολιτική στην Ελλάδα*, Αφιέρωμα 7 Ημέρες, εκδ. εφημ. Καθημερινή [13.1.2002].
- Κοταρίδης Ν. (επιμ.), (2007), «Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο τραγούδι» (επιμέτρο Δαμιανάκος Στάθης), Αθήνα: εκδ. Πλέθρον.
- Κουνάδης Π., (2003), «Εις ανάμνησιν στιγμών ελκυστικών - Κείμενα γύρω από το ρεμπέτικο», Αθήνα: εκδ. Κατάρτι.
- Κωνσταντινίδου Μ., (1994), Κοινωνιολογική Ιστορία του ρεμπέτικου, Αθήνα: εκδ. Σέλας.
- Λέκκας, Δ., (2003), «Ιδεολογικά και μουσικά μεταίχμια της νεότερης περιόδου» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, Ελληνική Μουσική Πράξη: Λαϊκή Παράδοση - Νεότεροι Χρόνοι*, τ. Γ., Πάτρα.
- Μουρατίδης Θ., (1999), «Ρεμπέτικο», λήμμα στον τόμο Θέατρο, Μουσική, Χορός, Κινηματογράφος, αρ. 28, Ελληνική Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πετρόπουλος Ηλ. (1996). «Ρεμπέτικα Τραγούδια», Αθήνα, εκδ. Κέδρος.
- Τζάκης Δ., (2003), «Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: Εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις» στο *Τέχνες II: Επισκόπηση Ελληνικής Μουσικής και Χορού, Ελληνική Μουσική Πράξη: Λαϊκή Παράδοση - Νεότεροι Χρόνοι*, Πάτρα.
- Χατζιδάκις Μάνος, (1949), Ερμηνεία και θέση του σύγχρονου λαϊκού τραγουδιού (Ρεμπέτικο), Διάλεξη στο Θέατρο Τέχνης, Αθήνα [31 Ιανουαρίου 1949].
- Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα, 2007, τ. 44, σ. 483-484.

Ο Νίκος Γιαννόπουλος είναι ιστορικός.

Μαρία Ευθυμίου, Μάκης Προβατάς **Μόνο λίγα χιλιόμετρα, Ιστορίες για την Ιστορία**

Εκδόσεις Πατάκη, 2017, ΣΕΛ.: 284, ΤΙΜΗ: 12,00 €

Οι *Ιστορίες για την Ιστορία* προέκυψαν από μια ιδέα, μάλλον πρόταση-πρόκληση του δημοσιογράφου Μάκη Προ-

βατά στη Μαρία Ευθυμίου, αναπληρώτριας καθηγήτριας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η αρνητική στην αρχή αντίδραση της γνωστής ιστορικού, στη συνέχεια, μέσα σε κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης, έγινε θετική και εν συνεχεία θερμή. Στις συνομιλίες-συζητήσεις τους που προέκυψαν ο Προβατάς, με προσωπικό μεράκι, άγρευε ιστορίες από την Ιστορία που τον είχαν κατά καιρούς συγκινήσει και εντυπωσιάσει, με στόχο να συμπεριληφθούν στο βιβλίο, δίνοντας στα διαμειβόμενα επιπλέον χρώμα και παλμό.

Ο Προβατάς σημειώνει χαρακτηριστικά για τη συνομιλήτριά του ότι η μελέτη και η ανάλυση της Ιστορίας είναι το ελιξίριό της, αλλά και μερικές φορές το μαρτύριό της, γιατί μπορεί μέσα από την αναλυτική της σκέψη να δει καθαρά αυτά που έρχονται. Στις συζητήσεις τους, με τον τρόπο που μιλούσε έβλεπε τα πράγματα συνδεδεμένα και αλληλοεξαρτώμενα, όπως θα ήθελε να τα βλέπουν και οι άλλοι.

Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι κεφάλαια τα οποία, εκτός από ένα έμμεσο βιογραφικό οδοιπορικό της Ευθυμίου, βιογραφικό που έχει να κάνει και με την πορεία της ως «δασκάλα» της Ιστορίας, διατρέχουν στιγμές της Ιστορίας από την αρχαιότητα, το Βυζάντιο, τους Μέσους χρόνους και την Επανάσταση του 1821 έως τη σύγκρουση του παλιού με το νέο στον 20ό αιώνα και το σύγχρονο ταξίδι, εν ολίγοις η διαδρομή που διανύει ξεκινάει από τους προϊστορικούς χρόνους και φθάνει μέχρι σήμερα.

Το πιο εκπληκτικό με την Ιστορία της ανθρωπότητας είναι ότι πραγματικά έχει

συμβεί... Η Ιστορία σε κάποια σημεία της μπορεί να είναι και σειρά τυχαίων γεγονότων. Η Ιστορία ως επιστήμη παρέχει τη βάση για συναρπαστικούς συνδυασμούς που μοιάζουν σε πολλά με μαθηματική εξίσωση. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι, μετά τους ιστορικούς, τα άτομα που μιλούν για την επιστήμη τους με τη λέξη «ομορφιά» είναι οι μαθηματικοί.

Ο Θουκυδίδης έχει πει ότι «Η Ιστορία είναι φιλοσοφία μέσω παραδειγμάτων». Ταυτόχρονα η Ιστορία είναι η ιστορία των ανθρώπων. Αυτών των εύθραυστων, θνησιγενών πλασμάτων, των εκτεθειμένων σε κάθε κίνδυνο και κάθε ανατροπή. Των ίδιων ανθρώπων, όμως, που έχουν, παράλληλα, νου, σκέψη, βούληση, αισθήματα, στοχεύσεις, ιδιοτέλεια, ανιδιοτέλεια, αίσθηση χρόνου και αίσθηση θανάτου. Και που μπορούν να επεμβαίνουν στον εαυτό τους, στη φύση και στον άλλον. Να ορίζουν και να κατανοούν, δηλαδή, τη μικρή τους ζωή.

Η Ιστορία, ως επιστήμη, δεν είναι μόνοι οι συγκεντρωμένες μνήμες των ανθρώπων για τα γεγονότα που συνέβησαν, αλλά διαθέτει και μέθοδο, την ίδια ώρα που χρησιμοποιεί πολύπλευρες πηγές και ποικίλα εργαλεία ανάλυσης και σύνθεσης.

Στο βιβλίο *Μόνο λίγα χιλιόμετρα, Ιστορίες για την Ιστορία*, προσεγγίζονται εποχές και γεγονότα, άτομα και κοινωνίες, προθέσεις και στοχεύσεις, διαψεύσεις και επιβεβαιώσεις. Οι διαδρομές αναπόφευκτα εμπλέκονται με την προσωπική ιστορία της Μαρίας Ευθυμίου, τις μνήμες ζωής και τις δυνάμεις που την οδήγησαν, με τόσο πάθος και πίστη, στη μελέτη και στη διδασκαλία της Ιστορίας. Μιας επιστήμης που συνδέεται με τη μνήμη και τον χρόνο – τους ακούραστους συντρόφους του ατομικού και του ομαδικού ταξιδιού όλων μας. Πρόκειται για ένα βιβλίο καρπό μιας φιλίας, δύο φιλιstorων που αγαπούν την ανθρώπινη επαφή και τη συζήτηση.

Μ. Καραγάτσης

Αντιπλοίαρχος Βασίλης Λάσκος

Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2017, ΣΕΛ.: 410, ΤΙΜΗ: 18,00 €

Ο Βασίλης Λάσκος γεννήθηκε στη Μάνδρα Ελευσίνας το 1899 και σκοτώθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1943 ανοικτά της

Σκιάθου, όταν βυθίστηκε το υποβρύχιο «Κατσώνης» του οποίου ήταν κυβερνήτης. Εισήλθε στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων το 1915 και αποφοίτησε το 1920. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή συμπαρατάχθηκε με το κίνημα των Πλαστήρα και Γονατά. Όταν το 1926 εκδηλώθηκε το κίνημα του Κονδύλη για την ανατροπή του Πάγκαλου ο Λάσκος ανέλαβε τη διακυβέρνηση του торπιλοβόλου «Πέργαμος» και διηύθυνε την αποτυχημένη προσπάθεια διαφυγής του δικτάτορα, ο οποίος τελικά συνελήφθη επάνω στο торπιλοβόλο από τους κινηματίες.

Τον Μάρτιο του 1935 συμμετείχε στο κίνημα του Βενιζέλου. Μετά την αποτυχία του επιβίβαστηκε μαζί με τον Βενιζέλο στο θωρηκτό «Αβέρωφ» και μέσω Δωδεκανήσων κατέφυγε στη Νάπολι της Ιταλίας. Τον Μάιο του 1935 καταδικάστηκε ερήμην από το Έκτακτο Στρατοδικείο Ναυστάθμου σε θάνατο και σε στρατιωτική καθάιρεση. Αργότερα, όταν δόθηκε αμνηστία, επέστρεψε στην Ελλάδα. Με την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου ανέλαβε πλοίαρχος σε μεταγωγικά. Μετά τη γερμανική εισβολή διέφυγε στη Μέση Ανατολή, όπου επανεντάχθηκε στο Ναυτικό με τον βαθμό του αντιπλοίαρχου και με δική του επιμονή ανέλαβε κυβερνήτης του παμπάλαιου υποβρυχίου «Κατσώνης», το οποίο, στις 14 Σεπτεμβρίου 1943, εμβολίστηκε και βυθίστηκε βόρεια της Σκιάθου.

Η ζωή, οι περιπέτειες, ο άμετρος πατριωτισμός και το τέλος του Βασίλη Λάσκου ήταν ήδη μια σειρά από μυθιστορηματικά κατορθώματα προτού γίνουν μυθιστορηματική βιογραφία. Το 1948 ο Μ. Καραγάτσης, στο 13ο βιβλίο του, πειστικά, συναρπαστικά,

επιδέξια και κλιμακωτά συνέθεσε τον περιπετειώδη βίο του τιμημένου αξιωματικού του Ναυτικού, δημιουργώντας την αίσθηση του αναπόφευκτου σχεδόν της μοίρας και ανυψώνοντάς τον τελικά στην περιωπή του τραγικού ήρωα. Ο Καραγάτσης έστησε εκλαϊκευμένα και μυθοποίησε τη ζωή και τη δράση ενός ρομαντικού που αναζητεί το ιδανικό. Ο Λάσκος ανήκε, άλλωστε, στους ήρωες που τον είχαν εμπνεύσει, όπως ο Γιούγκερμαν και ο Λιάπκιν. Διέθετε όλα τα στοιχεία, σε υπερβολικό μάλιστα βαθμό, που θα μπορούσαν να προσφέρουν υλικό για μια μυθιστορηματική βιογραφία. Και αυτά δεν ήταν τα ηρωικά κατορθώματα και το ένδοξο τέλος, αλλά η ερωτική ζωή, η αγάπη για τις γυναίκες, η καρτοπαιξία και οι διασκεδάσεις, σε βαθμό αυτοκαταστροφής: «Γίγαντας αγαθός, διψασμένος πάντοτε για την ηδονή της ζωής, ξέχειλος από ζωή και ξέσπασμα ζωής».

Με ευθύγραμμη αφήγηση, με μεταβάσεις γοργές, με τόνο αρκετά δραματικό, ενίοτε λυρικό και μεγαλοπρεπή, με χιούμορ, αναδεικνύει τον Βασίλη Λάσκο, τον τιμημένο αξιωματικό του Ναυτικού, ως έσχατα αρσενικό, ακαταμάχητο και σχεδόν υπερφυή ήρωα, συνδυάζοντάς τον αντιθετικά με αδύναμους ή τρυφερούς χαρακτήρες, όπως οι συντεοί και κάπως συντηρητικοί φίλοι του και κυρίως η Αλκμήνη, η μόνη γυναίκα που αγάπησε πραγματικά και επιθύμησε σαρκικά.

Η πρόσφατη, ένατη, αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου, με εξαιρετο χρήσιμο πρόλογο του πεζογράφου Γιώργου Σκαμπαρδώνη, που προσφέρει στους αναγνώστες μια σύγχρονη ματιά, αποδεικνύει για πολλοστή φορά το ανεξίτηλο του αποτυπώματος που άφησε ο Μ. Καραγάτσης στην ελληνική λογοτεχνία του 20ού αιώνα. Ένα αποτύπωμα που όχι μόνο δεν αλλοιώθηκε από τον χρόνο, αλλά εξακολουθεί να κατακτά νέους αναγνώστες.

- 1** Παραδίδεται στην κυκλοφορία η οδική σήραγγα του Αγίου Βερνάρδου, στην Ελβετία, μήκους 6,6 χιλιομέτρων. Η σήραγγα αυτή συνέδεσε τις ανατολικές Ελβετικές Άλπεις με το νοτιότερο καντόνι του Τιτσίνο, διευκολύνοντας παράλληλα την οδική σύνδεση Ιταλίας-Ελβετίας.
- 3** Στο νοσοκομείο Χρότε Σουρ του Κέιπ Τάουν πραγματοποιείται η πρώτη μεταμόσχευση ανθρώπινης καρδιάς από τον Νοτιοαφρικανό χειρουργό Κρίστιαν Μπάρναρντ. Λήπτης ήταν ο 54άχρονος έμπορος Λούις Βασκάνσκι που έπασχε από βαριά καρδιοπάθεια και δότρια η 25άχρονη Ντενιζ Νταρβάλ, θύμα τροχαίου ατυχήματος. Η χειρουργική άρχισε στη 1 το πρωί και διήρκεσε πέντε ώρες. Μετά την ολοκλήρωσή της ο Βασκάνσκι (που χωρίς τη μεταμόσχευση δεν προβλεπόταν να ζήσει περισσότερο από μία ή δύο εβδομάδες) επέζησε επί 18 ημέρες, υποκλύπτοντας τελικά σε μετεγχειρητική πνευμονία, την οποία του προκάλεσε η χορήγηση ανοσοκατασταλτικών φαρμάκων, προκειμένου να μην απορριφθεί από τον οργανισμό του η νέα του καρδιά.
- 4** Ηφαιστειακή έκρηξη στη Νήσο της Παρα-

- πλήνσης, στην Ανταρκτική, προκαλεί για πρώτη φορά μετά το 1944 κατακόρυφη άνοδο της θερμοκρασίας στα παγωμένα νερά της ηπείρου.
- 7** Σύμφωνα με υπολογισμούς, το βάρος των αμερικανικών βομβών που ερριφθήσαν στο Βιετνάμ υπερβαίνει το 1.500.000 τόνους, δηλαδή το συνολικό βάρος των βομβών που έπεσαν στην Ευρώπη σε όλο τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα, γνωστοποιείται ότι σε όλη τη διάρκεια του 1967 οι Αμερικανοί έχασαν στο Βιετνάμ 1.833 αεροπλάνα και 1.204 ελικόπτερα, ως επί το πλείστον κατά τη διάρκεια επιχειρήσεων πάνω από το Βόρειο Βιετνάμ.
- Ο γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ρουμανίας Νικολάε Τσαουσέσκου καθίσταται ουσιαστικός δικτάτορας με απόλυτες εξουσίες, εκτοπίζοντας την παλαιά φρουρά του κόμματος και συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του όλες τις κομματικές και τις κρατικές εξουσίες. Δύο ημέρες αργότερα η εθνοσυνέλευση τον ανακηρύσσει πρόεδρο του Κρατικού Συμβουλίου της Ρουμανίας.
- 8** Ο Ρόμπερτ Λόρενς, ο πρώτος μαύρος που είχε επιλεγεί 6 μήνες νωρίτερα από τη NASA ως αστροναύτης, σε ηλικία μόλις 32 ετών, σκοτώνεται σε αεροπορικό δυστύχημα, στην αεροπορική βάση Έντουαρντς της Καλιφόρνιας, κατά την πτώση ενός αεριωθούμενου F-104 Starfighter, στο οποίο ο Λόρενς επέβαινε ως εκπαιδευτής του πιλότου.
- 11** Το πρωτότυπο αγγλογαλλικό αεροσκάφος Concorde (με την εργοστασιακή ονομασία 001) παρουσιάζεται για πρώτη φορά επίσημα στην Τουλούζη (όπου βρισκόταν το εργοστάσιο κατασκευής του) ενώπιον 1.100 ατόμων, και «βαφτίζεται» από τον Βρετανό υπουργό Τεχνολογίας Τόνι Μπεν. Το αεροσκάφος αυτό βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Αεροναυτικής, στο Λε Μπουρζέ της Γαλλίας, ενώ το επόμενο που κατασκευάστηκε (002) βρίσκεται στο Μουσείο της βρετανικής Ναυτικής Αεροπορίας, στο Γέοβιλτον.

- 12** Η νοτιοβιετναμική κυβέρνηση δημοσιεύει στατιστική που ανεβάζει τα θύματα μεταξύ των αμάχων κατά τις εκθροπραξίες σε 24.000 νεκρούς και 76.000 τραυματίες.
- 13** Ανώτεροι βασιλόφρονες αξιωματικοί του Στρατού πραγματοποιούν στρατιωτικό κίνημα για την ανατροπή της δικτατορικής κυβέρνησης. Η ενέργεια αυτή υποστηρίζεται ανοικτά από τον βασιλιά Κωνσταντίνο, ο οποίος σπεύδει αυθημερόν αεροπορικώς στην Καβάλα (συνοδευόμενος από τη βασιλική οικογένεια και τον πρωθυπουργό Κ. Κόλλια) προκειμένου να αναλάβει από εκεί την ηγεσία του. Το κίνημα υποστηρίζεται ανοικτά από το Ναυτικό και μεγάλο μέρος της Αεροπορίας, αλλά καταρρέει σε διάστημα λίγων ωρών λόγω κακής οργάνωσης και της σύλληψης των κυριότερων συνωμοτών από υφισταμένους τους, πιστούς στο καθεστώς. Το ίδιο βράδυ η βασιλική οικογένεια μεταβαίνει στη Ρώμη, όπου και ζητεί άσυλο.
- 14** «Λόγω αδικαιολογήτου αποχής του βασιλέως εκ της ενασχήσεως των καθηκόντων του» (σύμφωνα με κυβερνητικό ανακοινωθέν), η Επαναστατική Επιτροπή της 21ης Απριλίου ορίζει αντιβασιλέα τον Γεώργιο Ζωιτάκη, ο οποίος ορκίζει με τη σειρά του νέο πρωθυπουργό (μετά τη φυγή και του Κ. Κόλλια) τον Γεώργιο Παπαδόπουλο.
- 15** Η κατάρρευση, σε ώρα κυκλοφοριακής αιχμής, της χαλύβδινης οδικής γέφυρας του ποταμού Οχάιο (γνωστής ως Ασημένιας), που συνέδεε την ομώνυμη πολιτεία και τη γειτονική Δυτική Βιρτζίνια, προκαλεί τον θάνατο 46 ατόμων, δύο από τα οποία δεν βρέθηκαν ποτέ. Η γέφυρα είχε κατασκευαστεί το 1928 και οι προδιαγραφές της ήταν για μικρότερα βάρη. Επιπλέον, η συντήρησή της ήταν ελλιπής.
- 17** Ο πρωθυπουργός της Αυστραλίας Χάρολντ Χολτ, ηλικίας 59 ετών, εξαφανίζεται ενώ κολυμπούσε σε ταραγμένη θάλασσα, κοντά στη Μελβούρνη. Η σορός του δεν βρέθηκε ποτέ και εικάζεται ότι ο Αυστραλός πρωθυπουργός πνίγηκε.
- 18** Πραγματοποιείται ανασχηματισμός της δικτατορικής κυβέρνησης. Ενώπιον του αντιβασιλέα Γεωργίου Ζωιτάκη και του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπαδόπουλου ορκίζονται ως νέοι υπουργοί οι εξής: Εξωτερικών ο Παναγιώτης Πιπινέλης, Οικονομικών ο Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος, Συγκοινωνιών ο Παύλος Τοτόμης και Δημόσιας Τάξης ο Π. Τζεβελέκος. Παράλληλα, ορκίζεται νέος δήμαρχος Αθηναίων ο έως τότε αναπληρωτής δήμαρχος Δημήτριος Ρίτσος, σε αντικατάσταση του δημάρχου Αμβροσίου Πλυτά, που είχε διαφύγει στο εξωτερικό με τον βασιλιά Κωνσταντίνο.
- 20** Οι Γ. Παπαδόπουλος, Στ. Παττακός και Ν. Μακαρέζος αποστρατεύονται οικειοθελώς, έχοντας «εξαναγκαστεί» να εγκαταλείψουν το στράτευμα λόγω του βασιλικού αντικινήματος.
- Σε ανακοίνωση του Πενταγώνου αναφέρεται ότι την προσεχή άνοιξη πρόκειται να αρχίσουν να επαναπατρίζονται στις ΗΠΑ 35.000 Αμερικανοί στρατιώτες και αεροπόροι που υπηρετούν στη Δυτική Γερμανία.
- 22** Η 20αμελής Επιτροπή για την κάθαρση του κράτους και την εξυγίανση της Δημόσιας Διοίκησης που είχε διοριστεί από τη δικτατορική κυβέρνηση καταθέτει το πόρισμά της, με το οποίο προβλέπεται αναμόρφωση της Εθνικής Παιδείας μέσω της αύξησης των θέσεων καθηγητών Πανεπιστημίου και της αναμόρφωσης του συστήματος εκλογής τους.
- 23** Κατατίθεται το Σχέδιο Συντάγματος που είχε εκπονήσει ειδική επιτροπή υπό τον Χαρ. Μητρέλια. Το δημοψήφισμα για την έγκρισή του προβλέπεται να διεξαχθεί μεταξύ 21ης Απριλίου – 15ης Σεπτεμβρίου 1968. Την ίδια ημέρα ο Γ. Παπαδόπουλος ανακοινώνει την αμνήστευση της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ.
- 29** Οι Τουρκοκύπριοι ανακηρύσσουν μονομερώς τη δημιουργία Τουρκοκυπριακής Προσωρινής Διοίκησης στη Βόρεια Κύπρο δημοσιεύοντας παράλληλα «μεταστατικό χάρτη», με χαρακτήρα άτυπου Συντάγματος.

Σπάνιο εύρημα σε τάφο της Εποχής του Χαλκού

Έναν αμφορέα που περιέχει εκατοντάδες κόκκαλα από σώματα αποκεφαλισμένων βατράχων ανακάλυψαν αρχαιολόγοι της Αρχής Αρχαιοτήτων του Ισραήλ (ΙΑΑ) κατά τη διάρκεια ανασκαφών σε νεκροταφείο της Εποχής του Χαλκού, στη συνοικία Μαναχάτ της Ιερουσαλήμ. Όπως ανέφεραν, πρόκειται για σπάνιο εύρημα που είναι πιθανό να συνδέεται με τα ταφικά έθιμα και τις διατροφικές συνήθειες εκείνης της εποχής.

«Δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε τον ακριβή ρόλο των βατράχων, αλλά γνωρίζουμε ότι εκείνη την περίοδο θεωρούνταν σύμβολο της αναγέννησης για τους Αιγυπτίους, που ήταν γείτονες και πολλές φορές είχαν κατακτήσει την περιοχή του Λεβάντε» επεσήμανε χαρακτηριστικά στην ιστοσελίδα *Live Science* ο Σούα Κισίλεβιτς, ένας από τους υπεύθυνους του ανασκαφικού προγράμματος και προσέθεσε: *«Αλλά είναι, επίσης, πιθανό η ύπαρξη των βατράχων να έχει πιο “πρακτική” λειτουργία: εκείνη την εποχή οι νεκροί ενταφιάζονταν μαζί με προσφορές που θα τους διευκόλυναν στο πέρασμά τους στη μεταθανάτια ζωή»*. Διευκρίνισε, μάλιστα, ότι ο αποκεφαλισμός τους οφείλεται στο γεγονός πως θεωρούνταν ο καταλληλότερος τρόπος για να φαγωθεί ένας βάτραχος, καθώς διευκόλυne την αφαίρεση του δέρματος που θα μπορούσε να αποδειχθεί επικίνδυνο για την υγεία.

Θα πρέπει να επισημανθεί, πάντως, ότι παρόμοιο εύρημα είχε εντοπιστεί παλαιότερα και σε τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή Γουέιντι Άρα, του βόρειου Ισραήλ.

Πωλήθηκε σε δημοπρασία η παλαιότερη φωτογραφία προέδρου των ΗΠΑ

Αντί του ποσού των 360.000 δολαρίων πωλήθηκε πριν από μερικές εβδομάδες σε δημοπρασία του οίκου Sotheby's, στη Νέα Υόρκη, δαγεροτυπία του Τζον Κουνίσι Άνταμς, ο οποίος ήταν ο 6ος πρόεδρος των ΗΠΑ, κατά το διάστημα 1825-1829. Η ιδιαιτερότητα της δαγεροτυπίας αυτής, που τραβήχτηκε τον Μάρτιο του 1843 στο στούντιο του φωτογράφου Φίλιπ Χάας, στην Ουάσινγκτον, έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για την παλαιότερη αυθεντική φωτογραφία με πορτρέτο Αμερικανού προέδρου που σώζεται έως σήμερα. Δύο παλαιότερες δαγεροτυπίες της κατηγορίας αυτής, μία του Γουίλιαμ Χένρι Χάρισον που είχε ληφθεί το 1841, τις ημέρες της ορκωμοσίας του, και μία ακόμη του Άνταμς από το 1842 έχουν χαθεί, με το πορτρέτο του Χάρισον να υπάρχει μόνο σε αντίγραφο του 1850.

Σύμφωνα με όσα έγιναν γνωστά, ο Άνταμς είχε χαρίσει τη φωτογραφία αυτήν στον φίλο και συνάδελφό του στη Βουλή των Αντιπροσώπων Οράτιο Έβερι και έκτοτε παρέμενε στους κληρονόμους του δευτέρου. Πρόσφατα ένα μέλος της οικογένειας του Έβερι, ο οποίος έως τότε πίστευε ότι στο πορτρέτο εικονιζόταν ο πρόγονός του, πληροφορήθηκε την αληθινή ταυτότητα του απεικονιζόμενου προσώπου αλλά και την ιστορική σημασία της φωτογραφίας και αποφάσισε να τη διαθέσει στη δημοπρασία.

Έκρηξη ατομικής βόμβας
στη Σελήνη το 1959 σχεδίαζε η ΕΣΣΔ Μία βόμβα υδρογόνου βάρους 400 κιλών και μία ατομική βόμβα βάρους 200 κιλών και ισχύος 10.000-20.000 κιλοτόνων σκόπευε να πυροδοτήσει στη Σελήνη, το καλοκαίρι του 1959, η σοβιετική κυβέρνηση ως επίδειξη υπεροχής, αποκαλύπτει απόρρητο έγγραφο που ανέσυρε από τα ρωσικά κρατικά αρχεία ο Γερμανός ιστορικός δρ Ματίας Ουλ του Γερμανικού Ιστορικού Ινστιτούτου Μόσχας (DHI Moskau). Ο ίδιος δήλωσε στο γερμανικό δίκτυο MDR πως *«μπορούμε να πούμε ξεκάθαρα ότι σε συνεδρίαση του πολιτμπιρό αποφασίστηκε να σταλεί πυρηνική εκρηκτική συσκευή στη Σελήνη και να εκραγεί εκεί»*.

Σύμφωνα με το έγγραφο, η σχετική απόφαση ελήφθη στις 6 Σεπτεμβρίου 1958 και το σχέδιο με την κωδική ονομασία E3 προέβλεπε τη μετασκευή ενός πυραύλου R-7 Sputnik, ώστε να μπορεί να μεταφέρει τις δύο βόμβες έως τη Σελήνη, με τη μία από αυτές να πυροδοτείται στην επιφάνειά της, κάτι που υπολογιζόταν ότι θα προκαλούσε τεράστια σεισμική δόνηση και εκτίναξη σεληνιακών βράχων σε μεγάλη απόσταση.

Η αρχική ιδέα του σχεδίου προήλθε από πυρηνικούς φυσικούς που είχαν περιθωριοποιηθεί μετά τις σημαντικές επιτυχίες του διαστημικού προγράμματος Sputnik, το 1957, και, έτσι, για την υλοποίησή του επιστρατεύθηκαν οι κορυφαιοί επιστήμονες της χώρας. Πάντως, οι λόγοι για την εγκατάλειψη του σχεδίου μας είναι άγνωστοι, καθώς τα αρχεία που θα μπορούσαν να ρίξουν φως παραμένουν απόρρητα.

Νέα στοιχεία για
τον θάνατο του Πάμπλο Νερούδα
Οι συνθήκες θανάτου του νομπελίστα Χιλιανού ποιητή Πάμπλο Νερούδα, στις 23 Σεπτεμβρίου 1973, δώδεκα ημέρες μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος του Αουγκούστο Πινοσέτ, έρχονται ξανά στο προσκήνιο ύστερα από σχετικές ανακοινώσεις που έκανε πριν από λίγες εβδομάδες διεθνής ομάδα επιστημόνων, στην οποία η Δικαιοσύνη της Χιλής έχει αναθέσει την έρευνα του θέματος. Όπως ανέφερε σε συνέντευξη Τύπου το μέλος της επιστημονικής ομάδας δρ Αουρέλιο Λούνα, *«κατόπιν της ανάλυσης των δεδομένων, δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι ο ποιητής διέτρεχε άμεσο κίνδυνο θανάτου όταν εισήχθη στο νοσοκομείο. [...] Αλλά δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε και αν ο θάνατός του οφειλόταν σε φυσικά αίτια ή ήταν βίαιος»*.

Κατά την επίσημη εκδοχή, ο κομμουνιστής ποιητής απεβίωσε σε ηλικία 69 ετών από καρκίνο του προστάτη, αλλά όπως έχει γράψει και η στήλη, τον Νοέμβριο του 2013 (τχ. 545) και τον Ιανουάριο του 2016 (τχ. 571), υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις (μαρτυρίες, έγγραφα της επίμαχης περιόδου κ.λπ.) ότι ο θάνατός του οφειλόταν σε βακτήριο αλλαντικής τοξίνης, που κορηγήθηκε σκοπιμώς στον Νερούδα με ένεση. Το βακτήριο αυτό μελετάται σε εργαστήρια του Καναδά και της Δανίας, κάτι που σύμφωνα με τον Λούνα θα επιτρέψει την κατανόηση των αιτιών θανάτου του ποιητή. Ωστόσο τα αποτελέσματα των εξετάσεων δεν αναμένονται πριν από την άνοιξη του 2018.

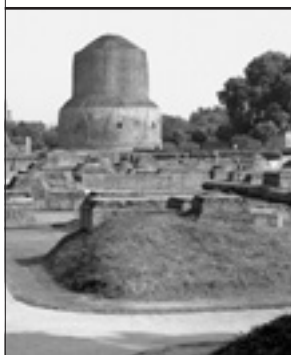

ΕΠΟΜΕΝΟ ΤΕΥΧΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2018

- Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ: ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ Ή ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ;
- ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΛΛΗΝΟΑΛΒΑΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

- Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΜΑΟΥΡΥΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟΝ ΜΕΙΖΟΝΑ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ
- Η ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΟΥ ΡΩΣΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΣΤΟ ΓΚΡΟΣΝΙ (1994-1995)
- ΤΟ ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΒΙΕΤΝΑΜ

Οι συνεργάτες - συγγραφείς φέρουν την ευθύνη των κειμένων τους. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του περιοδικού με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ: Με τα αρχικά GNU δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη φωτογραφία διέπεται από τη Γενική Άδεια Δημόσιας Χρήσης GNU (GNU Free Documentation License), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.gnu.org/copyleft/fdl.txt. Με τα αρχικά CCPL δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη φωτογραφία υπάγεται στην άδεια χρήσης Creative Commons (Creative Commons Public License/CC-by-sa), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/licenses/by.2.5/legalcode.